

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти

МАРҲАБО ҚЎЧҚОРОВА

БАДИИЙ СЎЗ
ВА
РУҲИЯТ МАНЗАРАЛАРИ

(Эссе, қисса, ҳикоя: тадқиқ ва талқин)

Тошкент
«Муҳаррир» нашриёти
2011

УДК: 321

ББК 83.3(5Ў)6

Қ97

Қўчқорова, Мархабо.

Бадий сўз ва руҳият манзаралари / М.Қўчқорова. – Т.: «Muharrir»
нашриёти, 2011. – 232 б.

ББК 83.3(5Ў)6

ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти илмий
кенгашида монография муҳокама этилиб нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

Н.Раҳимжонов

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ш.Турдимов

филология фанлари номзоди

У.Ҳамдамов

филология фанлари номзоди

Монографияда ҳозирги адабий жараёнда энг кам ўрганилган эссе жанри ва унинг тараққиёт тамойиллари Ш.Ҳолмирзаев, П.Қодиров, И.Фафуров, Ғ.Ҳотамов сингари эссе навислар ижоди мисолида тадқиқ этилган. Шунингдек, ўзбек эссечилиги, ғарб эссе навислари ижоди билан қиёсан ўрганилди.

Монографияда ҳозирги адабий жараён манзараларини ташиқил этувчи бадий ижод психологияси масаласи истеъдодли ёзувчилар Х.Дўстмуҳаммад, Н.Эшонқул, У.Ҳамдам, А.Йўлдош ижоди мисолида кузатилди. Ўзбек адабиётшунослигида сўнгги йилларда яратилган муҳим тадқиқотчилик масалаларига ҳам муносабат билдирилди. Мазкур тадқиқот ҳозирги адабий жараён психологиясини ўрганишга бағишланди.

ISBN 978-9943-342-63-7

© Қ.Мархабо

© «Муҳаррир» нашриёти,

2011 йил.

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида (Н.Раҳимжонов).....	4
Муаллифдан	5

I Бўлим.

1.1. Ўзбек адабиётнда эссе жанри ва таракқиёт тамойиллари

Жанрнинг ўрганилиши	9
Эссе жанри генезиси	26
Эсседа қаҳрамон	44
Сюжет ва композиция муаммоси	61

1.2. Эсседа рамз ва маънавий-интеллектуал масалалар

“Менинг Пушкиним” эссеснда рамзийлик	85
Ғаффор Ҳотамов эсселарида ижтимоий маъно ва рамз	90
Нуриллах Атач эсселарида маънавий-интеллектуал салоҳият	96

1.3. Эссе ва мактубда шжодкор феномени

Озод Шарафиддинов эсселарида Абдулла Қаҳҳор шахсияти ва бадияти.....	99
Мактубларда ёзувчи дунёқарашининг акс этиши	116
Разработочную и обоснованную картину эссе в узбекской литературе (Н.Владимирова)	125

II Бўлим.

2.1. Ҳозирги ўзбек насаида бадий психологизм

Истиклол даври ҳикоя ва кссаларида бадий-эстетик янгилиниш	127
“Ўзбекбобо” ва “Ҳорғинлик”да бадий шартлилик воситалари.....	139
“Озодлик” ва “Фиеста” асарларида пейзаж рамзи.....	150
Улуғбек Ҳамдам прозасида руҳият талқини	156
Галлюцинация – психологик таҳлил кўриниши	169
“Алхимик” фалсафий-рамзий роман.....	174
Абдулла Қаҳҳор публицистикаси	180

2.2. Ўзбек адабиётининг хорижда тадқиқ этилишидан бир лавҳа

Фитратшуносликнинг янги қирралари	187
Максуд Шайхзода ижодининг Туркияда ўрганилиши.....	203

III Бўлим.

Ҳозирги адабий жараён манзаралари

Бадий асар биографияси.....	211
Шижоаткор ёш мутаржимлар	216
Алдоқчи сўзлар луғати	222
Мумтоз адабий асарлар луғати.....	224
Хотима.....	228

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

Эссе, мемуар адабиёти, публицистик асарлар бугунги бадий-хужжатли насрнинг етакчи йўналишларидан бирини ташкил этади. Ҳаётий, ҳаққоний ва ҳолисликка асосланган реалистик идрок ва ифода маданияти тақомилида хужжатли адабиётнинг ўрни беқиёс.

Кейинги йилларда адабий-илмий жамоатчилик томонидан хужжатли насрга кизиқиш тобора кучайиб бормоқда. Бунинг объектив замини бор, албатта. Хусусан, ҳаётимиз жўшқин, кескин, ола-шовур воқеа-ҳодисалар издиҳомида кечмоқда. Олам сахнидаги гирдибодлар кўзгусига айланган кўнгил дунё нигоҳининг меҳвари бўлиб бормоқда. Ана шу шаддатнок жараёнлар драматизмини, бўҳронлар табиатини асл ҳолича, ҳаётий далилларга таяниб ҳаққоний ёритиш майли-иштиёқи эссечиликнинг кенг палак ёзишини таъминлади. Бу – сўнги йиллар насрида ҳаётийликка таянган бадийнинг бўртиб кўзга ташланаётгани далолатидир. Бадий тафаккурнинг реал факт-маълумотлар билан уйғунликда зоҳир бўлиши реалистик тасвир маданиятининг имкониятлари кенгайиб бораётганлигини кўрсатади.

Мархабо Қўчқорова Пиримкул Қодировнинг “Ўйлар”, Шукур Холмирзаевнинг “Бинафша хидланг, амаки” туркуми, “Одил ака ҳақида ўйласам...”, “Йўлларимиз айро тушди, аммо...” каби эсселари, Иброҳим Фафуровнинг “Дил эркинлиги” мажмуаси мундарижасини белгиллаган асарлари мисолида жанрнинг хос хусусиятларини ўрганишга, бадий-эстетик табиатини ёритишга жазм этади. “Ўзбек адабиётида эссе жанри ва тараккиёт тамойиллари”, “Эсседа рамз ва маънавий-интеллектуал масалалар”, “Эссе ва мактубда ижодкор феномени” сингари назарий йўналишда шарқ бадеанавислиги ҳамда Ғарб эссечилигининг ўзига хос белгилари билан умуммуштрак типологик хусусиятларини ёритишга интилади. “Эссе жанри генезиси”, “Эсседа қахрамон”, “Сюжет ва композиция муаммоси”, “Менинг Пушкиним эссесида рамзийлик”, “Нуриллах Атач эсселарида маънавий-интеллектуал салоҳият”, “Мактубларда ёзувчи дунёкарашининг акс этиши” сингари фаслларда масалага тарихий-қиёсий, ретроспектив усулда ёндошади; нозик-ингичка кузатиш асосида муҳим умумлашма хулосалар чиқаришга эришади.

Ўзбек мумтоз адабиётида (Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Бобурнинг “Бобурнома”) бадеа жанрининг шаклланиш омиллари билан француз мутафаккири Мишель Монтеннинг “Эсселар” асари асосида эссе жанрининг юзага келиш омилларини қиёсан текширади. Кузатишларини илмий-назарий хулосалар билан тасдиқлайди. М.Қўчқорова кўнгиллаган ниятини юзага чиқаришда масалага кенг ёндошади. Рус, немис, француз, турк ва ҳ.к. адабиётлардаги эссечилик анъаналари, жанр кўринишлари би-

лан бугунги ўзбек бадеанавислиги баркамол намуналарини ўзаро муқоясада таҳлилга тортади. Жаҳон халқлари адабиётида эссе турлича аталса-да, улар учун умумий муштарак хос белгиларини кўрсатади. (Ўзбек адабиётида “бадеа”, рус-европа адабиётида “эссе”, турк адабиётида “денеме” ва ҳ.к.).

Миллий маданиятлардаги эссе жанрининг таракқиёти, ўзбек насрида бадеанинг юзага келиши, таракқиёт тамойиллари, жанр такомилли билан боғлиқ муҳим қонуниятни аниқлайди. Хусусан, миллий маданиятларнинг барча тарихий таракқиёт босқичларида бадий баркамол эссе намуналарида шахснинг маънавий-интеллектуал сажия-салоҳияти жанр меҳварини ташкил этади. Эссенинг жанр кўринишларини, бадий-эстетик, ижтимоий-фалсафий, маърифий, сиёсий кирраларини белгилаб беради. Хоҳ тарихий, хоҳ замонавий воқеликка мурожаат этадими, шахснинг аклий-ахлоқий қиёфасини бадий гавдалантиришда ижодкор фикри-тафаккур маданияти бош қахрамон сифатида бўй кўрсатади. Эссенависларнинг ўз даври воқелигини аналитик таҳлил этилиши, ҳаётга фаол муносабати эссечилигимиз ривожининг етакчи тамойилларидан бири сифатида кузатилади.

Дарҳақиқат, эссе – интеллектуал жанр, шахс психологиясидаги эврилишларнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-эстетик баҳолари орқали руҳонияти-интеллектуал дунёси намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, ижодкорнинг туйғу-тафаккур маданияти эссе жанри марказида туради. Воқеа-ҳодиса жараёнларини кўнгил кўзидан, ақл призмасидан ўтказилади, ўз муносабатини билдиради. Шу маънода, ижодий руҳнинг парвози – муаллиф индивидуаллиги, шахс ва жамият психологиясини ёритишдаги нуқтаи назари эссе жанрининг келгуси такомил йўналишларини тайин этади.

Марҳабо фасоҳатли кузатишлари билан ўзбек эссенавислиги табатидаги сифат-структура ўзгаришларини зукко ёритиб берган; солиҳа олима сифатида ўзлигини намоён эта олган. Монографиянинг “Ҳозирги ўзбек насрида бадий психологизм”, “Ўзбек адабиётининг хорижда тадқиқ этилишидан бир лавҳа”, “Ҳозирги адабий жараён манзаралари” бўлимларида адабий жараён психологияси тадқиқ этилган. Адабий асар, сўз санъаткорларининг бадий-эстетик, фалсафий ғоялари, ижтимоий-ахлоқий қарашлари шахсиятларини, онги-дунёқарашини ўзида мужассамлаштирган эстетик ҳодиса сифатида таҳлил қилинади. Адабий жараён феноменини очишда ижодий индивидуалликларга, бадий нафосат туйғусига алоҳида эътибор беради; бадий-эстетик гўзалликка мансублиги билимдонлик билан тадқиқ этилади.

Илм чексиз-чегарасиз тубсиз бир уммон, ҳеч ким унинг охирига етиб бора олмаган. Илм аҳллари яратган ҳар бир тадқиқот, изланиш илм уммонига бир томчи бўлиб қўшилади. Кўпинча ижодкор шахс билан деҳқон

меҳнатини қиёслагим келади. Ижод – индивидуал ҳодиса, уни якка шахс яратади. Дехқончилик эса жамоавий меҳнат ҳисобланади. Дехқон эрта баҳорда уругни ерга қадаб чиқади. Кафтида бир сиким бўлиб жойлашган уруг беш-олти ойдан сўнг ҳосил бериб хирмонга айланади. Бу ҳосил – деҳқон меҳнатининг қутлуг нишонаси. Ижодкор шахс эса ярим ёки бир йил ичида ўз заҳмати самарасини кўра олмайди. Олимлик йиллар давомида тўпланган тажриба, мутоала, ўрганиш, изланиш, фикрлаш натижасида шаклланади. Билим, иктидор, салоҳият, ижодий майл ва меҳнатқашлик Олим шахсига ниҳоятда зарур бўлган омиллар саналади. Яна бир муҳим жиҳат ҳақида гапирмасак бўлмас, Олим бўлиш учун юқорида саналган фазилат ва хусусиятларни ҳеч қачон ва ҳеч ким бировдан ижарага олиб тура олмайди. Қобилият – қарзга берилмайди. У оллоҳнинг мулки, Суюкли бандалари кўнглига жойлангувчи шуъла-ёруғликдир. Олим якка-ёлғиз, ўз кучи, билими, қалами билан майдонга чиқади. Бу – мардлик, истеъдод, заковат майдони.

Тадқиқотчи Мархабо Қўчқорованинг “Бадий сўз ва руҳият манзаралари” илмий монографиясини ўқиб, унинг билими, иктидори ва сажиясини ҳис этасиз. Китоб – муаллифнинг илк асари. Унда таҳлил этилган кузатувлар кимгадир жуда жўн ва содда кўриниши мумкин. Аммо китобда софлик ва беғуборлик, ёшликка ҳос шижоат ва дадиллик учкунлари кўриниш бериб турибди. Энг муҳими, ёш олима адабиётни жон-дилидан севади, бадий сўз сеҳрини ҳис эта биладиган тадқиқотчининг нозик қалби бор. Мархабонинг эссе жанри бўйича олиб борган тизимли кузатишлари, руҳий таҳлил воситалари ва ижодкор маҳоратини тадқиқ этишга қаратилган мақолалари унинг кизиқиш ва билим доирасини яққол намоён этиб турибди.

Абдулла Қаҳҳор ижод йўлини узок бир манзилга ўхшатади. Мархабо Қўчқорова шу машаққатли манзилни босиб ўтишга жаҳд этган ёш йўловчи. Аммо кимдир, адиб таъбири билан айтганда манзилга етмасдан араванинг кетидан тушиб қолади. Узок ва нурли манзилни забт этишга шай ёш олимага араванинг кетидан тушиб қолмасдан сабр ва бардош, ҳалол меҳнат ва мислсиз чидам билан манзил охиригача эсон-омон етиб боришига тилак-дошмиз!

Нўмон Раҳимжонов,
филология фанлари доктори, профессор
2011 йил, 24 июнь

*Моддий ва маънавий эжиҳатдан
қўллаб-қувватлаган укам Қўчқоров Умарбекка
ўз миннатдорчилигимни билдираман.*

МУАЛЛИФДАН

Ўзбек адабиётида роман, кисса, ҳикоя жанрлари каторида, эссе ҳам ўзига хос тараққиёт ва шаклланиш тарихига эга. Адабиётимиз тарихида эссе XX асрнинг 60-йилларидан сўнг хотира, кисса, ҳикоя, мақола, адабий ўйлар тарзида юзага келди. А.Мухтор, П.Қодиров, Миртемир, Зулфия, Ш.Холмирзаевларнинг бу даврда яратилган эссе ва бадиъалари адабиётшуносларнинг илмий изланишларида маълум даражада таҳлил қилинган. Бирок бу ишлар ҳали эссе хусусидаги илк илмий кузатишлар бўлиб, жанр ҳақида махсус тадқиқотлар яратилгани йўқ эди. 80-90-йилларга келиб, эссенинг хотира, суҳбат, бадиий-публицистик мақола ва ҳикоя шакли С.Аҳмад, П.Қодиров, Ш.Холмирзаев сингари ёзувчилар ижодида янгича моҳият касб этди. Шу маънода ўзбек эссенавислари ижодини таҳлил ва тадқиқ этиш бугунги ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

Ўзбек адабиётида эссе жанри генезиси, шаклланиш жараёни ўзига хос хусусиятлари, тараққиёт омиллари ва етакчи тамойиллари сингари масалалар бугунги адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб вазифалардан биридир. Тадқиқотчилар насрий жанрларнинг XX аср адабий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти, шаклланиш тарихи, шунингдек бадиий маҳорат масаласига муносабат билдиришган, аммо эссенинг ўзига хос хусусиятларини ёритувчи фундаментал илмий-назарий тадқиқот яратилмаганлиги сабабли бу муаммо ҳал қилинмай келмоқда. Биз ана шу бўшлиқни тўлдиришга, жанрни ўзбек адиблари ижоди мисолида ўрганишга ҳаракат қилдик. Кузатишлар давомида инглиз, рус, турк, ўзбек адабиётшунослигидаги эссега берилган қисқача таърифларга дуч келдик. Бирок ўзбек тилида нашр қилинган “Адабиёт назарияси”, “Адабиётшуносликка кириш”, “Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” каби дарслик ва қўлланмаларда, умуман, бу жанр номи ҳам тилга олинмаганлигига гувоҳ бўлдик¹.

Эссе адабий, фалсафий, тарихий, биографик, публицистик, диний ва адабий-танқидий мазмунга эга насрий ижод намунаси бўлиб, унда

¹ Адабиёт назарияси. 1-2-том. - Т.: Фан, 1978, 448 б; Издат Султон. Адабиёт назарияси. -Т.: Ўқитувчи, 1980, 392 б; Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. - Т.: Ўқитувчи, 1978, 278 б; Саримсоков Б, Ҳотамов Н. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т.: Ўқитувчи, 1979, 366 б.

нафақат адабиёт олами, шунингдек барча фанлар, табиат ва жамиятнинг турли жабхаларига тегишли воқелик қаламга олинади. Эссеннинг фалсафий-эстетик, бадий хулосаларида инсон ва жамият руҳиятини шакллантирувчи фикрлар ифодаланади. Шу сабабли эссеннинг барча шаклий кўринишларида ижодкор шахси, унинг тафаккур олами, дунёқараши ва маданияти бош қахрамон сифатида гавдаланади. Ижодкор фикри, нуктаи назари турли хил йўсинда бадий, фалсафий, публицистик, суҳбат, адабий ўйлар, лирик мазмундаги публицистик монолог, эътироф, муружаат ва ҳоказо шаклларда ифодаланиши мумкин. Адиблар бадий маҳорати ва индивидуал услуги бир-бирини такрорламагани сингари, улар яратган эсселарнинг ҳар бирида турли-туман феъл-атвор, маънавий-интеллектуал савияси бетакрор ва ўзига хос характерлар тасвирланади. Эссе бошқа жанрлардан шуниси билан фарқ қиладики, унда ёзувчи ўз мулоҳазаларини эркин тарзда ифодалаб, китобхон билан жонли мулоқотга киришади.

XX асрнинг 60-йилларидан кейин шаклланган эссечилик тараққиёти бугунги кунга қадар яратилган илмий, публицистик, бадий, тарихий, фалсафий, хотиравий йўсиндаги асарларни ўрганиш учун катта манба вужудга келганлигини кўрсатади. Роман, кисса, хикоя жанрларидан ҳам эссе унсурлари (мулоҳаза, фалсафий тафаккур, кечинма)ни топиш мумкин. Хуллас, ўзбек адабиётида ўзига хос эссечилик мактаби юзага келиб, тараққий этди. Мавзунинг ҳозирга қадар монографик тадқиқот сифатида махсус ўрганилмаганлиги ва 90-йиллардан кейинги даврда, айниқса, кенг ривожланаётган ўзбек эссечилиги анъаналарининг ўзига хос бадий-эстетик табиати кенг кўламда тадқиқ этилаётганлиги унинг долзарблигини кўрсатади.

Европа адабиётшунослигида эссе жанри, унинг ўзига хос хусусиятлари ва эссенавислар ижоди фалсафий-эстетик аспектда текширилган. Бирок шу пайтгача ўзбек адабиётшунослигида бу масала ўрганилмаган. Мазкур бўшлиқни тўлдирish мақсадида эссе жанри табиати, генезиси, тараққиёт тамойиллари, эсседа қахрамон, сюжет ва композиция масаласи илк бор махсус тадқиқ этилди. Тадқиқотда эссе жанрида ижод қилган П.Қодиров, Ш.Холмирзаев, И.Ғафуров, Ғ.Ҳотамов, О.Шарафиддинов каби ўзбек адиб ва олимлари эссе ва бадийлари ғарб эссечилиги билан муқоёсада кўрилди. Эсседа парадоксал мулоҳазакорлик, эркин мулоқот, асарда ёзувчи ақлий салоҳияти бўртиб кўриниши, синов, тажриба, очерк жанри сифатидаги назарий белгилари ўзбек адабиётшунослигида илк бор тадқиқот объектига айлантилди.

Ў БЎЛИМ.

1.1. ЭССЕ ЖАНРИ ВА ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Жанрнинг ўрганилиши

Европада, шунингдек, Америка адабиётида эссе ўзига хос жанр сифатида бадиий-эстетик идрок ва ифода принципларига эга. Эссе ўзбек адабиётида XX асрнинг 60-йилларида юзага келган ва кейинги салкам ярим аср ичида шаклланиб, унчалик катта бўлмаган тараққиётни бошидан кечирган энг ёш жанрдир.

Эссе Европа адабиётшунослигида XX аср бошларида, хусусан, 40-йиллардан кейинги даврда тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганила бошланди. Адабиётшунос Роберт Лангбаум “Эссе замонавий адабиёт ва маданий ҳаётда” номли тадқиқотини яратди². Олим инглиз адабиётида эссе жанри Малбранъшадан бошланади, дейди. Замонавий инглиз эссенавислари Фукидод сингари ёзувчилар эсселарини таҳлил қилади. Инглиз адабиётшунослигида эссе адабий жанр сифатида атамалар луғати ва қомусларга киритилган³. Уларда эссенинг қисқа ҳажмли бўлиши, эркин композицияли жанрлиги, муаллифнинг мулоҳаза ва таассуротлари асосига қурилиши, эссенинг чегараси аниқланмаслиги, аниқ бир тўхтами йўқ эканлиги эътироф этилади.

Рус адабиётида эссе жанрини ўрганиш асосан, 70-йиллардан бошланди. Бу даврларда эссе жанри ҳақидаги назарий маълумотлар “Қисқача адабиётшунослик терминлар луғати” ва қомусларга киритилган⁴. Аммо уларда эссе жанри асосан ғарб адабиёти учун хослиги таъкидланади, унинг унсурлари рус ёзувчилари ижодида ҳам учраши қайд этиб ўтилади.

Профессор Л.В.Тимофеев ва С.В.Тураев ҳаммуаллифлигида нашр қилинган “Адабиётшунослик терминлари луғати”да муҳим эътиборли

² Lahgbaum R. The word from below: Essays on modern literature and culture. – Madison: Press. 1987. – P. 240.

³ Dictonari of world literary terms. Ed. by J.T. Shiplaey. L. 1970. – p. 106; Current literary terms. A. Dictonari of Originind USE. L. 1980. – P. 98

⁴ Тимофеев Л.В., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. - М.: Просвещение, 1974. - С. 447; Краткая литературная энциклопедия. Том 8. - М.: Советская энциклопедия, 1975. - С. 961; Литературный энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1987. - С. 516.

маълумот мавжуд⁵. Адабиётшунослар эссе Европа адабиётида, хусусан, Франция, Англия, Польшада кенг кулоч ёйганлигини, рус адабиётида эса унинг намуналари деярли йўқлигини таъкидлашади. Лугатда эссе илк пайдо бўлган жой, яъни ватани Франция эканлиги ва кашфиётчиси Мишель Монтень эканлиги ҳам айтилган. Муаллифлар, рус адабиётида эссе, бу – очерк ва фалсафий-назарий мулоҳазалар асосига қурилган мақола, дейди. Шу китобнинг очерк жанрига бағишланган қисмида чет эл адабиётида “очерк” сингари ягона термин бўлмаганлиги боис бу жанр француз ва инглиз адабиётида “эссе”, немис адабиётида “скитце” ёки “катта репортаж” деб номланишини эътироф этишган. Шунингдек, олимлар Фарб илмида “йўл қайдлари”, “эскизлар”, “портретлар”, “картиналар” сингари терминларнинг ишлатилишини қайд қилишади⁶. “Эссе” сўзининг этимологиясига эътибор қаратсак, фикрлар анча ойдинлашади. “Эссе” французча *essai* – “ҳаракат, синаб кўриш, очерк”, латинча *exagium* – “тарозида тортиш, чамалаш” маъноларини билдиради. Шунингдек эссе французча, “очерк” маъносини ҳам англатади.

Шу ўринда инглиз тилида эссе сўзи уч хил маънода адабий истеъмолда ишлатилишини айтиш лозим. Хусусан, *essay* – 1. уриниш, синаб кўриш; 2. очерк; 3. иншо маъносини беради. Кўришиб турибдики, француз ва инглиз тилларида эссе уч хил маъно ва мазмунни ифодалаяпти. Шунга кўра эссе жанрининг ёзувчи ва шоир учун ҳаёт, жамият, илм сарҳадларини англашда синон-тажриба жанрлигини, қолаверса, адабий жанр сифатида очеркка, мактаб даврида ёзиладиган эркин мавзудаги иншога ҳам тўғри келишини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Русча “Қисқача адабий терминлар лугати”да шундай дейилади: “Унчалик катта ҳажмга эга бўлмаган, эркин композицияли, махсус мавзуга бағишланган шахсий мулоҳазалар ва таассуротлар асосига қурилган беллетристик жанр”⁷. Тўғри, жаҳон эссечилигидаги бир нечта адибларнинг лирик, фантастик характерга эга бўлган асарларини ҳисобга олмаганда, эссе соф насрий ижод намунаси. Аммо лугатда эътироф этилганидек, эссени ҳажмига қараб чегаралаб бўлмайди. Испан эстети Хосе Ортега-

⁵ Тимофеев Л.В., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. - М.: Просвещение, 1974. - С. 447.

⁶ Тимофеев Л.В., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. - М.: Просвещение, 1974. - С. 256.

⁷ Краткая литературная энциклопедия. Том 8. - М.: Советская энциклопедия, 1975. - С. 961.

и-Гассетнинг “Омма ғалаёни”, “Санъатнинг инсонпарварликдан четлашиши” каби эсселари романдан кичикроқ, қиссадан каттароқ ҳажмга эга. Ёки Жорж Оруэллнинг илмий-публицистик мазмундаги, хусусан, “Адабиёт ва буйруқбозлик”, “Филнинг ўлдирилиши” эсселари ҳажман ҳикояга тўғри келади. Аммо юқорида саналган насрий йўлда битилган фикр-мулоҳазалар ҳам мазмун моҳиятига кўра эсседир.

Инглизча “Дунё комусий луғати”да қисқа ва лўнда бир таъриф мавжуд: “Махсус фан тармоқларига хос қисқа прозаик мулоҳазалар эсседир”⁸. Ҳажмга тегишли нуқтаи назарни ҳисобга олмаганда, эссе жанрининг мазмунан турфа хил фан тармоқлар ҳақидаги мулоҳазалар асосига қурилиш моҳиятини очиб берган бўлса-да, бироқ бу таъриф ҳам мукамал эмас. Чунки Европада ҳар қандай фикр-мулоҳаза (у қандай мазмунда бўлишидан қатъи назар) эссе, яъни шунчаки “essay” деб юритилади. Эссе адабий жанргина бўлиб қолмай, барча фанлар, санъатнинг турли кўринишлари, умуман, жамият ҳаётида юз бераётган ва юз бериши мумкин бўлган турфа воқелик, фараз ва муҳокамаларни акс эттирувчи қулай ижодий жанр. Айнан ана шу хусусияти уни бошқа насрий жанрлардан фарқлаб туради. Турфа хил касб эгалари – биолог, кимёгар, файласуф, риёзатчи, физик, шифокор, агроном, спорт устаси, адабиётшунос, тилшунос, ёзувчи-шоир, рассом, актёр ва ҳатто журналист учун эссе бирдек баравар жанр. Ёзувчидан ташқари ўзга касб мутахассиси роман ёза олмайди, аммо эссе ёзиши мумкин. Чунки роман профессионал жанр. Шахсий тажриба ва муайян мулоҳаза асосида қалбан ҳис этилиб эссе яратилади. Ҳатто жаҳон эссечилигида машҳур рассомларнинг абстракт суратларига шарҳ шаклида битилган эсселар ҳам бор. Психолог Карл Гюстав Юнгнинг “Пикассо”, ўзбек адабиёти тарихида файласуф олим В.Алимасовнинг С.Дали суратларига шарҳ шаклида битилган “Даҳолик излаб” эссесини айтиш мумкин.

Шу ўринда “Буюк туркча луғат”, “Туркча луғат”лардаги эссе жанрига айнан ўхшаш денеме жанри ҳақида тўхталиб ўтмоқ жоиз. Луғатда шундай дейилади: “deneme – ҳар қандай мавзуда янги ва шахсий қарашлар билан безанган, бир ифода ичида берилган проза жанри”⁹. “Буюк туркча луғат”да инглиз ва рус тилларидаги адабиётшунослик терминлар луғатидаги эссе жанри таърифига янада яқин назарий қоида мавжуд: “турли ҳодиса ва тушунчаларнинг субъектив ва шахсий бир нуқтаи назар билан ишланган, қатъий натижалар бермайдиган адабий

⁸ World book encyclopedia. vol. 5. Chicago., 1947.- P. 2385.

⁹ Türkçe sözlük. –Ankara: Türk tarih qurumi, 1998. – S. 552.

жанр (Fr essay)”¹⁰. Хулоса қиладиган бўлсак, юкорида Л.В.Тимофеев ва С.В.Тураев таъкидлаб ўтганидек, дунё адабиётида эссенинг турли хил номлари мавжудлиги ҳақиқатдир. Турк адабиётидаги денеме (deneme) жанрининг адабий жараёндаги фаолияти бу фикримизни тасдиқлайди. Турк тилидаги “денеме” (deneme) сўзини ўзбек тилига таржима қилганда, “синов” маъносини билдиради. Демак, турк тилига француз ва инглиз тилидаги “эссе” сўзининг шу маъноси олинган.

Шунингдек, адабиётшуносларни ўйлантириб келган бир савол пайдо бўлади: “Очерк билан эссе битта жанрми?” Ёзувчи Ш.Холмирзаев эссе, очерк, ҳикоянинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳақида гапирар экан, шундай фикр билдиради: “Эссе жанри очерк билан ҳикоя ўртасидан ўсиб чиққан жанр – тасвир усулидирки, у мақола, илмий бўладими, бадийроқ бўладими, барибир, тўғрироғи, уларни-да ўзиники қилиб олади”¹¹. Демак, адиб эссени ҳикоя, очерк, мақола жанрларининг бадий, публицистик, илмий услублардаги мавзуларни баравар равишда камраб олувчи синкретик жанрлигини тўғри таъкидлаган.

Агар “Дунё комусий луғати”ни кўздан кечирсак, эссе Мишель Монтень шарофати билан олам ва одам ҳақидаги фалсафий-дидактик мазмундаги ҳикоялар тарзида яратилган бўлса, (жанр таракқиётини ёлғиз француз эссечилиги мисолида кузатилганда) Вольтернинг сиёсий-ижтимоий мазмундаги памфлет ва этюдлари, XIX аср маърифатпарвари Сент Бёвнинг ижтимоий-маърифий мавзудаги этюд ва портрет, илмий мақолалари, XX аср бошларидаги Андре Моруанинг машхур хотиралари ҳам эссе деб эътироф этилади. Шунингдек, модерн ёзувчилар Жан Поль Сартр, А.Камюлар яратган эсселар француз эссечилигининг ёрқин намуналаридир.

Этюд, памфлет, портрет, картина, адабий-бадий мақола, хотира, ёзувчи кайдлари – булар алоҳида жанрларми, адабий шаклларми ёки моҳиятан “эссе” термини остида бирлашадими? Шу маънода Л.В.Тимофеев ва С.В.Тураевнинг фикрлари эътиборга молик. Монтеннинг “Эсселар” асари “Таҷрибалар” (“Опытъ” 1958 йилда) номи билан таржима қилинган. Ҳатто 1781 йилда Вольтернинг “Essays” асари-дан парчалар ҳам худди шу “Опытъ” номи билан рус тилига ўгирилган. Шу ўринда бир нечта фактга эътиборимизни қаратсак: 1972 йилда нашр қилинган “Қисқача адабиётшунослик комуси”да эссе ҳақида маълум-

¹⁰ Büyük türkçe sözlük. –Ankara: Ulke yayin Ltd. Sti. 1994 – S. 265.

¹¹ Қўчқорова М. Эссе — эркин ижод. (Ш. Холмирзаев билан суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -2003.- №16. –Б. 3.

мот берилиб, шундай дейилади: “Эссе рус адабиёти учун характерли жанр эмас, аммо эссеистик услуб Герцен ва М.Ф.Достоевский асарлари учун хос хусусият бўлиб, эссе асосан Ғарб адабиёти, чунончи Англия ва Америка адабиётлари учун кўпроқ хос”лиги эътироф этилади¹². Ҳатто 1987 йилда нашр қилинган “Адабий комусий луғат”да айнан шу мулоҳазалар қисқартма шаклда берилган. Ҳар иккала луғатда ҳам эссе жанрининг назариясини адабиётшунос В.Муравьёв ёзган¹³.

50 йиллар рус адабиёти жараёнида ҳам “эссе” термини адабий истеъмолда учрамайди. Шу боисданми, Вольтер ва Монтень асарлари “Тажрибалар” (“Опыты”) тарзида таржима қилинган. Ваҳоланки, опыты – тажрибалар сўзи француз тилидаги “Essays” сўзига тенг эквивалент бўла олмайди. Мишель Монтень асаридан кичик бир парча “Мусохаба санъати хусусида” қисми Иброҳим Ғафуров томонидан ўзбек тилига таржима қилинган эди¹⁴. Таржимон сўзбошисида уни Монтеннинг “Бадийалар” асаридан парча, дейди. Фикримизча, рус тилидаги “опыты” сўзидан кўра ўзбек тилидаги “бадийалар” атамаси француз тилидаги “эсселар” сўзига кўпроқ эквивалент бўла олади.

Л.В.Тимофеев, С.В.Тураев ва В.Муравьёвлардан ўн уч йил кейин адабиётшунос М.Н.Эпштейн “Эркин ижод қоидалари. Эссеистика ва эссензм замонавий маданий ҳаётда” номли мазмунан салмоқли мақоласи билан чиқиш қилди. Олим эссе замонавий насрнинг энг жонли ва оммабоп жанр эканлигини, рус адабиётида эсселар кундан-кунга кўпаяётганлигини эътироф этади. Мухими, олим эссе жанр табиатини, моҳиятини, илк генезисини атрофлича ёритган. Аммо шу билан бирга мақолада эссе табиати билан боғлиқ “туманли” фикрлар ҳам бор. Хусусан, у жанр назарияси ҳақида ғарб олимлари билдирган мулоҳазалар, инглизча адабий терминлар, энциклопедик луғатлардаги таъриф ва тавсифлар билан баҳслашишдан ўзини биров чеклайди. Инглизча “Адабий терминлар луғати”да эссе жанрига “қандай жанрлиги ҳеч қачон аниқланмаган, тўхтамсиз ижод намунаси”, “ушлаб бўлмас, чегараси аниқланмас” тарзида таъриф берилганлиги туфайли бўлса

---

¹² Краткая литературная энциклопедия. Т. 8. - Москва: Советская энциклопедия, - 1972. С. 961.

¹³ Краткая литературная энциклопедия. Т. 8. - Москва: Советская энциклопедия, - 1972. - С. 961; Литературный энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1987. - С. 516.

¹⁴ Монтень М. Мусобақа санъати хусусида. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1983.- №4. –Б. 5.

керак, олим бу жанр ҳақида аниқ нуктаи назарини айтишдан ўзини тияди. Бироқ мақолалар тўпламидан ташкил топган “Парадоксы новизны о литературном развитии XIX-XX веков” китобида юқорида номи келтирилган ўша мақоланинг тўлдирилган нусхаси “Образ ва тушунчанинг кесишиши” (Эссензм янги замон маданиятида) номли мақоласида эссе жанри ҳақида анча жиддий ва асосли фикрлар баён этилади¹⁵. Зеро, эссе XX аср дунё адабиётида ўзининг энг юксак чўққига чиққанлиги ушбу жанр назариясини яратиш ва мукаммаллаштиришни тақозо қилади. Олим шундай хулосага келади: “Эссе замирида инсоннинг аниқ концепцияси мавжуд бўлиб, бу жанрнинг муҳим хусусияти, кўплаб комус ва луғатларда эътироф этилганидек, эссе катта бўлмаган ҳажм, аниқ мавзу, субъектив талкин. эркин композиция, парадоксли мулоҳазалар, оғзаки суҳбатга ориентация ва ҳ.к.”¹⁶. Бу фикрларни кўллаб-қувватлаган ҳолда эссе жанрининг ёлғиз, хусусан, муаллиф нуктаи назари асосига қурилган соф ҳамда синкретик (коришик) ҳолда икки хил кўринишини таъкидлаш жоиз. Олимнинг эссе ҳажми ҳақидаги мулоҳазалари чекланган, яъни бирёқлама. Эссенинг илк намуналари ҳисобланган М.Монтень ҳикоялари ҳажмига эътибор берилса, “унчалик катта бўлмаган ҳажмли” асар ҳақидаги М.Н.Эпштейннинг қарашлари асослидек. Қолаверса, эссе барча фанларга тааллуқли синкретик жанр эканлигини унутмаслик керак. Шу билан бирга эссенинг жанр табиатини очиб берувчи асосли фикрларини алоҳида таъкидламаслик мумкин эмас. Хусусан, бу – муаллиф “мени”нинг биринчи планга чиқishi, устивор мавжега эгаллиги ҳақидаги қарашларидир.

Александр Гениснинг “Қалб фотографияси. Филологик роман теварагида” номли тадқиқоти ҳам эссе жанри табиатини ўрганишга бағишланган¹⁷. Унда олим эссе, кундалик, мактуб, роман-эсселарни “филологик роман” деб атайдди. Бу, албатта, шартли атама. М.Бахтин эса кундалик, мактуб, иқрорномани роман жанрининг кўринишлари, дейди. А.Генис эса уларни беллетристикага кирмайдиган жанр, деб қайд этади. Аммо кундалик, эссе, роман-эссе, ҳатто иқрорнома ҳам насрий ижод намуналаридир. А.Генис филологик роман, деб атар экан,

---

¹⁵ Эпштейн М. Парадоксы новизны о литературном развитии XIX-XX веков. – Москва: Советский писатель, - 1988. С. 416.

¹⁶ Эпштейн М. На перекрестке образа и понятия. (юқоридаги китобдан) - С. 334.

¹⁷ Генис А. Қалб фотографияси. Филологик роман теварагида. // Жаҳон адабиёти – 2003.- №1.-Б. 144 -158.

вокеликнинг илмий нуқтаи назардан ўрганилишини ҳисобга олганлиги кўриниб турибди.

Олим сўзларига кўра, дунё адабиётида яратилган эссе, кундалик, мактуб, роман-эссе сингари филологик роман типидagi асарларда тўқима қаҳрамонлар, тўқима воқеалар устивор эмас. Уларда соф реал вокелик, тўғрироғи, ёзувчининг бошидан кечирган ёки қалбидан ўтказган кечинмали тафаккур етакчи ўринда туради.

Кейинги йилларда эссе ўзбек адабиётининг ҳам етакчи жанрига айланганлигини сезиш қийин эмас. Ҳатто бу жанр файласуф ва тарихчиларимизни ҳам четлаб ўтмаяпти. Чунончи фалсафа фанлари доктори В.Алимасовнинг жамият ва илмий ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадамулоҳазаларини фалсафий эссе, дейиш мумкин ёки Исфандиёрнинг собиқ шўро давридаги қабиҳликлар ҳақида хикоя қилувчи “Кремелда кечган мудҳишликлар” асари ҳам сиёсий-публицистик эссе намунаси саналади. Шунинг учун бўлса керак, инглизча “Адабиётшунослик терминлар луғати”да: “Эссенинг қандай жанрлиги ҳеч қачон аниқланмаган” дейилади. Адабиётшунос М.Эпштейн ҳам “Эссе “ноаник”, “тутқич бермас” жанр эканлигини таъкидлайди; мазкур белгилар унинг табиитини характерловчи камчилик эмас, аксинча, унинг теранлигидан, имконият чегараларининг кенглигидан далолат, дейди¹⁸. Ш.Холмирзаев ушбу жанрнинг етакчи хусусиятларини қуйидаги белгиларда кўради: “... Эссе ёзгувчи адиб тасвирлаётган ёхуд баён этаётган воқеа-ходисага – яна ўша гап: инсон қисматининг маълум даври бўлагига нисбатан ўз муносабатини (очеркдаги каби) очик-ошкор билдириб туриши баробарида (бу йўриқда) ўз кўнглида туғилган қандайдир ҳис-ҳаяжонни ҳам ҳатто шахсий мулоҳазаларини ҳам бемалол ёзиш имконига эгадир”¹⁹. Дарҳақиқат, эссенинг жанр имкониятлари шу даражада кенги, унинг бугунги ўзбек адабиётидаги шакл-кўринишлари ҳам мазкур мулоҳазани исботлайди. Демак, эссе, бу – махсус фан тармоқларига хос, эркин композицияли, муаллифнинг шахсий мулоҳаза-муҳокамаларига, (ҳар хил типда: илмий, адабий-танқидий, тарихий, диний, хотиравий, фалсафий, дидактик, публицистик, бадиий, оммабоп ва ҳ.зо. бўлиши мумкин) таассуротларига асосланган насрий ижод намунасидир.

Фарбда “эссе” деган термин вужудга келиши ҳақида турлича

¹⁸ М.Эпштейн. Законы свободного жанра. // Вопросы и литературы. –1987.- №7. - С. 122.

¹⁹ Кўчқорова М. Эссе — эркин ижод. Ш. Холмирзаев билан суҳбат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2003.- №16 -Б. 3.

мулоҳазалар айтилган. Чунончи “Қискача адабиётшунослик луғати”, “Дунё комусий луғати” сингари нашрларда Жон Беркли, Жон Локк, А.Попанинг адабий ва фалсафий асарлари номидан келиб чиққан бўлиши мумкин, дейилади. Аммо “эссе” жанрнинг номи сифатида пайдо бўлмаган, деган қараш мавжуд.

Адабиётшунос С.И.Великовский “Бахтсиз хилқат жилвалари. Театр. Фалсафий эссеистика. А.Камю эстетикаси” тадқиқотида А.Камю ижодининг барча қирраларини, хусусан, фалсафий эссечилигини ҳам алоҳида ўрганган²⁰. Таъкидлаш жоизки, тадқиқотчи А.Камю прозасининг бир-бирини тўлдирувчи узвий давомийлиги, бадний фалсафаси, эстетикаси масаласи хусусида фикр юритади. Адибнинг “Сизиф ҳақида миф”, Абсурд туркумидаги эсселарини таҳлил қилади. Бирок олим эссенинг жанрий ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратмайди.

Адабиётшунос Лидия Гинзбург “Психологик наср ҳақида” китобида ҳужжатли адабиёт (мемуар, автобиографик асарлар ва икромнома) намуналарида психологик тасвир муаммосини жиддий ўрганган²¹. Тадқиқотнинг мемуар асарлар тадқиқига бағишланган қисмида олима Мишель Монтеннинг “Эсселар” асарини жанрнинг генетик коди сифатида талқин қилмаган, бироқ М.Монтеннинг асарини “буюк психологик кашфиёт” деб баҳолайди. Кўринадики, Л.Гинзбург Л.Толстой, М.Горький сингари рус ёзувчиларининг мемуар асарларини жаҳон адабиёти, яъни М.Монтень, Сен Симон, Руссо асарлари билан киёсий-типологик услубда тадқиқ этар экан, эсселарга бошқа аспектдан ёндашади. Шунинг учун ҳам биз бу тадқиқотни эссе борасидаги махсус тадқиқот сифатида қабул қила олмаймиз.

М.Н.Эпштейн “Образ ва тушунчанинг кесишиши (Эссеизм замонавий маданий ҳаётда)” мақоласида эссе жанрининг муҳим характерли хусусиятлари, генезиси, интеграль ижодлиги, эссе ва миф, эссема ва метафора, адабиёт ва фалсафада эссеизация жараёни, маданиятнинг вужудга келишида эссеизм масалаларини атрофлича ёритади²². Айтиш керак, М.Н.Эпштейннинг бу фикрлари эссе жанри назариясини оидинлаштиришда, шунингдек, рус адабиётида эссе жанри шаклланиш

²⁰ Великовский С.И. Грани несчастного сознания. Театр. Проза философская эссеистика эстетика А.Камю. – Москва: Искусство, 1973. – 240 с.

²¹ Гинзбург Л. О психологический прозе. – Ленинград: Художественная литература, 1977. – 495 с.

²² Эпштейн М.Н. Парадоксы новизны о литературном развитии XIX-XX веков. – Москва: Советский писатель, 1988. – С. 416.

таракқиётини ўрганишда қўл келадиган тадқиқотдир. Олим инглизча терминлар лугатидаги таърифлар ва шахсий кузатишлари натижасида муаллифнинг объектга шахсий муносабатини эссе жанрининг муҳим белгиси сифатида кўрсатади. Шунингдек, эссе лугатларда эътироф этилганидек, катта бўлмаган ҳажм, аниқ мавзу, эркин композиция, парадоксли мулоҳазакорлик ва эркин суҳбатга асосланишини тўғри деб топади. М.Н.Эпштейн таниқли немис файласуфи Теодор Адорнонинг “Эссе шакл сифатида” тадқиқотидаги эссеизмнинг демифологизация характерига хос қарашларига қўшилмайди. Эссеистик ижод ҳақидаги фикрларини инкор этар экан, “эссе эркин тарзда вужудга келади...” дейди²³.

Рус тадқиқотчиларидан Рейн Карастини “Вазият курбони” мақоласида С.А.Лурье ва Грачевлар эсселарини таҳлил қилар экан ёзувчиларнинг маҳорат масалаларига тўхталади²⁴. Бироқ бу илмий изланиш ҳам эссе борасида қилинган кичик бир фрагментал ишдир.

Рус адабиётшунослигида М.Н.Эпштейндан сўнг эссе жанрига нисбатан жиддий фикр-мулоҳазалар билдирила бошланди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, кейинги тадқиқотчилар эссе борасида фикр билдирар экан, аксарияти М.Н.Эпштейн фикрларига таянади. Жумладан, адабиётшунос В.Е.Хализев “Адабиёт назарияси”да эссени алоҳида шакл сифатида талқин этади. У эссе унсурлари етакчи бўлган Г.Филдинг, Л.Стерн, Байрон поэмалари, Пушкиннинг “Евгений Онегин”, Гоголнинг “Нева чорраҳасида” (экспозиция ва ечимиди), Т.Манн, Г.Гессе, Р.Музиль асарларида ёзувчининг мулоҳазалари етакчилигини, китобхон билан эркин суҳбатга асосланишини эссенинг муҳим жанрий белгиси сифатида таъкидлайди²⁵. М.Н.Эпштейннинг эссе жанри табиати ва унинг рус адабиёти намуналарида эссе унсурлари ҳақидаги фикрларига қўшилади.

Адабиётшунос Э.Я.Фесенко “Адабиёт назарияси” қўлланмасида В.Е.Хализевнинг эссе борасидаги фикрларига муносабат билдиради. Анъанавий учлик турлар ҳақидаги қарашлари асосида учга бўлганлигини кўрсатади²⁶. Булар:

---

²³ Эпштейн М.Н. Парадоксы новизны о литературном развитии XIX-XX веков. – Москва: Советский писатель, 1988. – С. 377.

²⁴ Карастин Р. Жертвы обстоятельств. // Звезда -1999.- №3. С. 212-221.

²⁵ Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2002. – С. 356.

²⁶ Фесенко Э.Я. Теория литературы. – Архангельск: Поморский государственный университет, 2001. – С. 304.

1. Адабиёт (онг оқими) (А.Белок, М.Пруст, Ж.Жойс, А.Роб Грийе настри);

2. Эссеистика (М.Монтен “Эсселар”, В.Розанова асари, Пришвин “Ернинг кўзи”, Гессе романлари);

3. Очерк, таассурот ва мулоҳаза етакчи бўлган асарлар (Тургенев “Харь ва Калининлар”)ини киритади²⁷.

Адабиётшунос В.Е.Хализев ва Э.Я.Фесенколарнинг эссе борасида билдирган мулоҳазалари эътиборли бўлсада, улар жанрни махсус монографик тадқиқот сифатида ўрганмаган.

Адабиётшунос К.М.Долгов “Къеркегордан Камюгача” номли ишида, “Альбер Камю – замонавий маданиятнинг муҳим кучи” бўлимида А.Камюнинг илк лирик эсселаридан тортиб, фалсафий мазмунда ёзилган эсселарини бадиий-эстетик таҳлил қилади²⁸. У А.Камю ижодида фалсафий эссечилик ўзида метафизик эстетикани мужассам этганлигини қайд этиб, бу материалларни роман даражасидаги ижодга қиёслади²⁹. К.М.Долгов илмий-назарий қарашларини акс эттирган тадқиқотлари А.Камю фалсафий эссесини ўрганишда адабиётшунос С.И.Великовский ишларидан кейин қилинган муҳим манба ҳисобланади.

Рус адабиётшунослигида М.Монтеннинг “Эсселар” асари бўйича илмий тадқиқотлар ҳам талайгина. Жумладан; В.Комарова “Шекспир ва Монтень” монографик тадқиқотида инглиз ёзувчиси Шекспир ва француз адиби М.Монтень фалсафий қарашларини қиёсий ўрганган. Бирок бу тадқиқотда ҳам эссе жанрига эътибор қаратилмаган.

Шунингдек, Д.В.Затонский “Франц Кафка ва модернизм муаммолари” асарида Ф.Кафканинг “Отамга хат” эссеси ҳақидаги мунозарали фикрлар билан баҳсга киришиб, бу асарни ҳужжатли наср деб атайди³⁰.

Тадқиқотчи А.Б.Зыкова “Хосе Ортега Гассет фалсафасида инсон тадқиқи” номли танқидий очеркида асосан, Гассетнинг ижтимоий-фалсафий эсселарига тўхталган³¹.

---

²⁷ Ўша асар. С. 304.

²⁸ Долгов К.М. От Къеркегора до Камю. – Москва: Искусство, 1990. – С. 397.

²⁹ Ўша асар. - С. 373

³⁰ Затонский Д.В. Франц Кафка и проблемы модернизма. – Москва: Высшая школа, 1977. – С. 136.

³¹ Зыкова А.Б. Учение о человеке в философии Хосе Ортега Гассета. – Москва: Наука, 1978. – С. 160.

Ўзбек адабиётшунослигида эссе жанрига нисбатан бирмунча кеч муносабат билдирила бошланди.

1991 йилда нашр қилинган “Адабий турлар ва жанрлар” китобида эссе ва бадиъа ҳақида ярим бет маълумот учрайди: “Эссенинг ҳажми ва шакллари хилма-хил. Икки-уч сатрдан иборат кичкина бир ҳаётий манзарани ёки воқеалар тасвирини ифодалаши, фикрнинг ёки кечинманинг афористик талқинидан то эпик жанрга хос катта ҳажмли асар ҳам бўлиши мумкин”³². Шунингдек, бадиъалар ҳақида ҳам қисқача сўз юритилиб, эпик жанр изланишларидаги характерли тенденция сифатида кўрсатилган.

Бу илмий-назарий хулосада эссе бадиий асар сифатидагина талқин қилинган. Ваҳоланки, эссенинг имкониятлари кенг. Қомусий луғатда эссега берилган куйидагича таъриф мавжуд: “Эссе фалсафий-эстетик, адабий-танқидий, тарихий-биографик, публицистик проза жанри” - дейилади³³. Бу таъриф жанр табиатини тўлалигича очиб бермаган. Чунки жаҳон эссечилигини кўздан кечирадиган бўлсак, лирик, ҳатто фантастик мазмундаги эсселар яратилганлигининг гувоҳи бўлаемиз. Бунга А.Камю, Р.Музиль, Т.Манн ижоди мисол бўлади.

90-йиллардан кейинги даврда У.Норматов, Н.Раҳимжоновларнинг тадқиқот ва мақолаларида эссе, бадиъа, хотира, эссе-хотиралар ҳақида фикрлар учрайди.

Адабиётшуно Н.Раҳимжоновнинг эссе ва бадиъачилик бўйича қилган илмий тадқиқотлари ҳам эътиборга лойиқ³⁴. Олим “...70-йиллардан эътиборан шоир ва ёзувчиларимизнинг ҳаёт ва адабиёт масалаларига доир адабий ўйлари – бадеалардан (таъкид бизники – Қ.М.) иборат катта хирмон кўтарилди” деб эътироф этади³⁵. Шу ўринда эссе ва бадиъага доир кўринишлар тўғрисида бир неча саволлар туғилади. Эссе ва бадиъа жанр нуқтаи назаридан бир нарсанинг ўзими, номлари бошқа-бошқа бўлгани билан аслида айнан битта жанрми? Ёки улар адабий воқеликда униб, ўсиб чиққан, илдиз ва генезиси бир бўлган икки нарсамми? Шарқ ва Ғарб адабий ҳаётида шаклланган бу жанрлар қайси хусусиятлари билан ўзаро фарқланади?

³² Адабий турлар ва жанрлар. I-жилд. – 1991. –Б. 23.

³³ Энциклопедик луғат. – Т.: Ўзбекистон совет энциклопедияси, 1990. –Б. 440.

³⁴ Раҳимжонов.Н. Бадеа ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983, №5. –Б. 19–24, Илмий тафаккур жилолари. - Т.: Фан, 1991. – Б. 60.

³⁵ Раҳимжонов Н. Бадеа ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983, №5. –Б. 19.

Илмий-назарий манбалар ва ижодкорларнинг адабий фикр-мулоҳазаларига мурожаат қилиш бу саволларга ойдинлик киритади. Ёзувчи Пиримкул Қодиров бадиъа жанри ҳақида фикр билдириб, шундай дейди: “Бадиий сўзнинг шакллари кўп. Шеъринг нутқ назмга кирса, бадиий мақолалар шаклидаги насрий нутқ классик адабиётимизда бадеа деб аталган. Ҳозир Фарб адабиётларида кенг тарқалган эссе ҳам кўп жиҳатдан бадеага (таъкид бизники – Қ. М.) ўхшаб кетади...”³⁶. Пиримкул Қодиров бадиъа ва эссени ҳаётни, воқеликни бадиий-эстетик, ижтимоий-фалсафий тадқиқ этиш вазифасига кўра ўхшаш жанр, деб эътироф этади. Ҳақиқатан, Шарқда бадиъа жанри илдизлари мумтоз адабиётимизга бориб туташади.

Соф бадиъа типдаги асарлар 70-йиллардан бошлаб Асқад Мухтор, Пиримкул Қодиров, Шукур Холмирозев сингари адиблар ижодий изланишларида юзага келди. 80-90-йиллар ўзбек адабий ҳаётида эса эссе билан бадиъа баравар ижод шакли сифатида кўзга ташланади. Ҳар иккала жанрда ҳам бош қаҳрамон ижодкор нуктаи назари. Адабиётшунос Н.Раҳимжонов айтганидек, “Бадеаларга... яхлит эстетик бутунлик бахш этувчи нарса – бу санъаткор “мени”, санъаткор дунёқарашидир”³⁷. Русча “Адабий комусий луғат”да “Эссе автор позицияси биринчи планга чиқариладиган жанр” дейилади³⁸. Инглизча “Дунё луғати”да ҳам айнан шу таъриф келтирилади. Н.Раҳимжонов мақола ва рисоласида эссе ва бадиъани бир-биридан ажратмайди, бир ўринда “эссе”, иккинчи ўринда “бадиъа” деб қўллайди. Эссе билан бадиъа жанрига бирорта жойда изоҳ бермайди. Жумладан, “Бадиалар, (адабий ўйлар) мохиятан турли шаклларда (ёзувчи ва танқидчи диалог, қайдлар, бадиий этюдлар, эсселар, кундаликлар, садолар, қайд-эсдаликлар тарзида) зуҳурланаётир”³⁹. Ёки “Бадиаларнинг бошқа жанрларга кўрсатаётган таъсири эссе, хотира-эсдалик, илмий-бадиий таҳлил унсурларининг насрий асарларда кўплаб учраётганида кўзга ташланади”⁴⁰, дейди. Демак, олим эссени бадиъанинг битта кўриниши сифатида талқин қилган. Ҳатто айрим ўринларда иккала жанрни баравар ижод шакли деб қараганлигига гувоҳ бўламиз. Тўғри, биз ҳам эс-

³⁶ Қодиров П. Ўйлар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1971. –Б. 4.

³⁷ Ўша журнал. - Б. 21.

³⁸ Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, - 1987. С. 516.

³⁹ Раҳимжонов Н. Илмий тафаккур жиллолари. - Т.: Фан, 1991. – Б. 44.

⁴⁰ Ўша асар. - Б. 48 бет.

сеистик мулоҳазалар соф ва қоришиқ ҳолда қўлланишини инкор этмоқчи эмасмиз. Жанрларнинг ўртасига темир девор ўрнатиб бўлмайди, албатта.

Бизнингча, кейинги йиллар тажрибасида кузатилаётганидек, мазкур жанрлар бир-бирини инкор этмаган ҳолда, Шарқда бадиъа, Ғарбда эса эссе мустақил насрий жанрлар тарикасида шаклланди. Бугунги адабий жараёнда, истеъмолда ёзма шаклда “бадиъа”, “бадиъа”, “бадиъаъ”, “бадеа”, “бадеъа” кўринишларда қўлланилиши ушбу жанр номини бир хиллаштириш лозимлигини тақозо этади. Қолаверса, “бадиъа” сўзи мумтоз адабиётимизга бориб боғланади. Қадимги Шарқ адабиётида бадиий мақоланавислик санъати бўлган. “Навоний асарлари учун қисқача луғат”да бадиъа (кўплиги бадойиъ) сўзи “янгилик, ажойиб нарса” дея изоҳланган⁴¹.

Шу ўринда адабий истеъмолда “бадиъа” сўзининг турлича ёзма шакллари яхлит битта адабий меъёрга солиш кераклигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Бу сўзнинг араб тилидан кириб келганлигини эътиборга олган ҳолда “бадиъа” шаклини қўллаш тўғри деб ўйлаймиз.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бадиъага “Кишининг диққатини тортадиган, таҳсинга сазовор бадиий асар. Ҳар замоннинг ўзига яраша нодир кишилари бўлади, улар ўз фазлу камоллари билан асрдошларига турлитуман бадиалар қолдиради (Ғ.Ғулом)”⁴² дея таъриф берилади. Демак, бирор бир буюк шахс ҳақида ёки бирон воқеа-ҳодиса хусусида қизиқарли янгилик айта оладиган хотира-мемуар жанр бадиъадир. Ёзувчи Ғ.Ғулом фикрларини янада кенгайтирадиган бўлсак, қадимги Шарқ адабиётида яратилган тазкира намуналарини бадиъа жанри билан боғлаш мумкин.

Адабиётшунос У.Норматовнинг “Умидбахш тамойиллар” китобида ҳам 90-йиллардан кейин яратилган эссе-хотираларга фикр-мулоҳазалар билдирилади⁴³. “Бугунги насримиз йўллари”, “Хотиралар жозибаси” мақолаларида: “Беш-олти йиллик танаффусдан сўнг ёзувчи публицистикасининг эссе-хотира тури қайта жонлана бошлади. С.Аҳмаднинг Ойбек, Ғ.Ғулом, Миртемир, М.Шайхзода, Шухрат, С.Зуннунова ҳақидаги туркум хотиралари, Ў.Умарбековнинг “Қизимга мактублар” хотиралари, Н.Аминовнинг “Бир аср ҳикояти”, Ш.Холмирзаевнинг “Одил ака ҳақида ўйласам...” каби асарлари адабий жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотди”⁴⁴ дея эссе намуна-

⁴¹ Навоний асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. –Б. 35.

⁴² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Москва, 1981. –Б. 71.

⁴³ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 112.

⁴⁴ Ўша асар. -Б. 30-31.

ларига муносабат билдиради ва С.Аҳмад, Ш.Холмирзаев эсселарига алоҳида тўхталган. “Хотиралар жозибаси” айнан “Бугунги насримиз йўллари” мақоласининг кенгайтирилган шакли дейиш мумкин. Унда С.Аҳмаднинг “Йўқотганларим ва топганларим” эссе-хотираси таҳлил қилинади. Олим эссе жанрига хос эркин композицияни С.Аҳмад хотиралари мисолида қуйидагича таърифлайди: “Назаримда, ёзувчининг табиати, истеъдод йўналиши ўзи танлаган жанр шаклга мос тушсагина, бисотини тўлароқ намоён этолса керак. Биламизки, хотира, эссе субъектив ва эркин жанр. С.Аҳмад табиатан қолипларга тушмайдиган, С.Зуннунова таърифи билан айтганда, “талабларни суймайдиган, ўғитларни хушламайдиган, ўйинқароқ, бевош одам”. Шу жиҳатдан, эссе, хотира унинг табиатига ниҳоятда мос тушган”⁴⁵. У.Норматов эссе жанрига хос бўлган субъективлик ва эркин ижодкорликни тўғри баҳолаган. Бироқ бу фикрлар ҳам эссе жанрини ўрганиш йўлидаги кичик бир изланиш ҳолос.

Айниқса, 90-йиллардан кейин катта ва ёш адабиётшунос олимларнинг эссеистик характерида яратилган мақола ва рисолаларини қўплаб кузатиш мумкин. Жумладан, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов сингари ёши улуг мунаққидлар қатори У.Ҳамдам каби адабиётшуносларнинг мақола ва изланишларида эркин фикр, илмийлик билан бадиийликнинг ўзаро вобасталиги, мулоҳазакорлик, турли нарсалар ҳақида турлича қарашлар, ҳаёлот асосида ёзувчи ва шоирлар ижоди, ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ этиш анъанаси шаклланганлиги кўринади.

У.Норматов адабиётшунос олимлар ижодидаги эсселашини жараёнини тўғри англаб, “Ижод ва шижоат” мақоласида О.Шарафиддинов эссе-тадқиқотларига алоҳида тўхталади⁴⁶. Хусусан, А.Орипов (“Мувашшаҳ”), Ғ.Ғулом (“Ғ.Ғуломнинг кулгуси”), О.Ёқубов (“Нутқ”), К.Қаҳҳорова (“Кибриё опанинг холваси”) ҳақида ёзилган эссе-хотираларни илмий йўналишда кузатади. Адабиётшунос А.Расулов эса “Тафаккур ёлқини” мақоласида олим О.Шарафиддиновнинг “Ижодни англаш бахти” асарига алоҳида урғу бериб, эссе характеридаги ажойиб асарлар яратганлигини эътироф этади.

Б.Қосимов “Чўлпон ҳақида роман” мақоласида Н.Каримовнинг “Чўлпон” маърифий-романини “эссе-роман, эссе-тадқиқот” деб баҳолайди.

Тадқиқотчи Б.Н.Палуановнинг “Қорақалпоқ адабиётида эссе жан-

⁴⁵ Ўша асар. –Б. 89.

⁴⁶ Норматов У. Ижод ва шижоат. // Ўзбек тили ва адабиёти.- 2004.- №2. -Б. 22-26.

ри” номзодлик диссертацияси қорақалпоқ адабиётида эссе жанрининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва маҳорат масалаларига бағишланган⁴⁷. “Қорақалпоқ адабиётида эссе жанрининг пайдо бўлиш манбалари” фаслида тадқиқотчи эссега хос шаклий ва мазмуний белгиларни оғзаки ва ёзма ёдгорликлардан, жумладан, “Авесто”, “Қуръони Карим” диний китобларидан излайди⁴⁸. Шу ўринда Б.Н.Палуанов: “...воқеа-ҳодисаларга муаллиф позициясининг ошкоролиги, фалсафий мушоҳаданинг етакчи фактор сифатида кўзга ташланиб туриши Шарқ адабиётида анъана бўлган... Ушбу ҳолат Саъдийнинг “Тулистон”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Юсуф Амирийнинг “Банг ва чоғир”, Бобурнинг “Бобурнома”, А.Жомий, А.Навоий, Ф.Аттор ва бошқаларнинг қатор асарларида яққол кўзга ташланиб туради” - дейди⁴⁹. Демак, тадқиқотчининг фикрларидан англашиладики, ёзувчининг воқеа-ҳодисаларга шахсий нуктаи назари эссенинг муҳим унсури сифатида талқин қилинган. Ҳақиқатан ҳам бу фикрларда жон бор. Иккинчи томондан, хоҳлаган бадиий асарда воқеа-ҳодисалар ёзувчининг шахсий нуктаи назари билан очилишини унутмаслик керак. Ҳар бир ижодкор воқеликни турлича идрок этиб, уларнинг ҳаёт, инсон ва тақдир ҳақидаги қарашлари турфа хил бўлади. Шунга кўра, тадқиқотчининг “Авесто”, “Қуръони Карим”, қадимги туркий ёзма ёдгорликлар, ҳатто халқ оғзаки ижоди намуналаридан, X-XV асарларда яратилган дидактик адабиёт намуналаридан эссега хос унсурларни, генезисини излаши унчалик ҳам тўғри эмас. Қолаверса, Б.Н.Палуанов эссе жанрини ўрганишда “Совет энциклопедияси”, “Интернет маълумотлари”, Ярослав Ивашкевичнинг фикрлари билан чегараланади⁵⁰. Б.Н.Палуанов баъзи ўринларида эссе жанри ҳақида юзаки фикрлар ҳам билдиради. Жумладан, шундай дейди: “Эссе жанрининг бадиий-адабий публицистик жанрлардан фарклантирувчи хусусиятларидан бири шуки, унда асар мазмунини қисқача ифодаловчи, мухтасар ибора ёки гап – эпитаф берилади” - дейилади⁵¹. Тадқиқотчи эпитаф келтирилишини бошқа жанрлардан

---

⁴⁷ Палуанов Б.А. Қорақалпоқ адабиётида эссе жанри. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Нукус, 2002. – 27 б.

⁴⁸ Палуанов Б.А. Қорақалпоқ адабиётида эссе жанри. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Нукус, 2002.- Б. 9.

⁴⁹ Юкоридаги автореферат. – Нукус, 2002. –Б. 10.

⁵⁰ Ўша автореферат. – Б. 10-11.

⁵¹ Палуанов Б.А. Қорақалпоқ адабиётида эссе жанри. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Нукус, 2002.-Б. 23.

фарклантириб турувчи хусусият деб кўрсатмоқда. Бу примитив ва хато фикр эканлиги кундек равшан. Чунки хоҳлаган бадний ижод тури: роман, ҳикоя, илмий мақола, шеърят бўлишидан қатъий назар муаллиф ўша асардаги бош ғоя, яъни асар мазмунига уйғун қисқача иқтибос келтириши мумкин.

Шуниингдек, Б.Н.Палуанов эсселарни мавзу жиҳатдан тарихий, биографик, ижтимоий, ахлоқий, маиший хилларга бўлади⁵². Ваҳоланки, эссенинг фалсафий, эстетик, бадний, диний, хотиравий, илмий-оммабоп хиллари ҳам мавжуд. Хулоса қилиб айтганда, Б.Н.Палуанов биринчи бўлиб қорақалпоқ адабиётида эссе жанрининг вужудга келиши ва шаклланишини махсус тадқиқот сифатида ўрганган. Бу номзодлик ишида эссе жанрининг ўзига хос хусусиятлари ва қорақалпоқ адабиётида эссе жанрининг генезиси тадқиқ қилинган. Бутун диққат-этибор қорақалпоқ ёзувчиси Т.Қайипбергановнинг роман-эссе, эссе-хотиралари тадқиқига бағишланган.

Жаҳон ва ўзбек эсселарини ўрганиш жараёнида эссени мазмун ва моҳиятига кўра куйидагича таснифлаш мумкин:

1) фалсафий-эстетик эсселар (Альбер Камю, Хосе Ортега-и-Гассет, Асқад Мухтор);

2) адабий-танкидий эсселар (Жорж Оруэлл, Пиримқул Қодиров, Асқад Мухтор, Озод Шарафиддинов);

3) тарихий-биографик эсселар (Андре Моруа, Честертон, Юрий Олеша, Эркин Самандар, Н.Каримов);

4) хотира эсселар (А.Моруа, Олеша, И.Эренбург, С.Аҳмад, Ш.Холмирзаев);

5) ижтимоий-сиёсий эсселар (Х.О.Гассет, Ж.Оруэлл, Ш.Холмирзаев);

6) бадний-публицистик эсселар (А.Камю, М.Цветаева, Чўлпон);

7) фантастик эсселар (Томас Манн, Роберт Музиль).

Бундан ташқари, жаҳон адабиётида ёзувчи Борхес сатирик эсселар ҳам яратган.

Н. Раҳимжонов кейинги йиллар бадийчилик тараққиётини иккига ажратади: биринчиси, адибларнинг ҳаётдаги, воқелиқдаги маънавий, ахлоқий, ижтимоий, масалалар хусусидаги фикр-ўйлари бўлса; иккинчиси, бадний ижод масалалари, адабиётнинг маънавий комил шахсни тарбиялашда тутган ўрни ва роли хусусидаги мушоҳада ва муҳокамалари. Олим фикрларига қўшилган ҳолда, XX асрнинг

⁵² Ўша автореферат. - Б. 22.

70-йилларидан бугунгача яратилган ўзбек эссе ва бадиъачилик тараққиётини икки йўналишга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

1. Ёзувчи-шоирларнинг ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фалсафий, тарихий, диний, маънавий масалалар хусусидаги эссе ва бадиъалари.

2. Ёзувчи-шоир, танқидчи-адабиётшунос, файласуф, тарихчиларнинг махсус фан тармоқлари, хусусан адабиёт мезонида оладиган бўлсак, бадиий ижод сирлари ёки маълум санъаткор ёхуд шахс ҳақидаги илмий, бадиий-публицистик, биографик йўсиндаги эссе ва бадиъалари.

70-йилларда Миртемир (“Тингла, ҳаёт”), А. Мухтор (“Ёш дўстларимга” 1-2-китоб), П. Қодиров (“Ўйлар”), И. Ғафуров (“Жозиба”), Шукрулло (“Жавоҳирлар сандиғи”) сингари тўпламларида эссе, бадиъа, адабий ўйлар, бадиий-публицистик мақола, эссе-хотиралар ўрин олган.

80-йилларда эса С.Аҳмад (“Эдип”, “Назм чорраҳасида”), Э.Воҳидов (“Шоир шери шуур”), А.Орипов (“Эҳтиёж фарзанди”), Ш.Холмирзаев (“Тоғларга қор тушди”)ларнинг эссе, бадиъа, адабий ўйлар, публицистик этюдлари яратилди. Айниқса, 80-йилларда ўзбек адабиётшунослигида “Ёзувчи ва давр”, “Машҳур кишилар ҳаётидан”, “Ёзувчилар замондошлар хотирасида”, “Ажойиб кишилар ҳаётидан лавҳалар” туркумидаги мемуар-адабиёт намуналари яратилди. Уларда ўзбек халқи ва адабиёти тарихида чуқур из қолдирган ёзувчи-шоирларнинг нафақат ижоди, шахсий ҳаётлари янгича нуқтаи назар билан тадқиқ қилинди. Бу туркумдаги илмий тадқиқотлар маълум шахснинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар дея изоҳланган. Уларнинг ҳар бири алоҳида тадқиқот манбаи бўлишга арзийди.

Кейинги вақтда эссе жанрига алоқаси бўлмаган ижод намуналари яратилиб, “эссе” ёки “бадиъа” терминлари остида эълон қилинмоқда. Ваҳоланки, эссе жанри ҳақидаги қарашлар, тўхтамлар, аниқ назарий фикрлар дунё адабиётшунослигида ҳам ҳали ҳамон тугамаган. Эссе жанрининг ўрганилишини кузатиш натижасида қуйидаги хулосаларга келдик:

Биринчидан, эссе жанрида муаллифнинг “мен”и етакчи мавқега эга бўлган, ёзувчининг шахсий мулоҳаза ва таассуротлари асосига қурилувчи эркин композицияли насрий ижод намунасиدير;

Иккинчидан, эссе жанри дунё адабиётшунослигида “денеме”, “скитце”, “катта репортаж”, “очерк” сингари турли хил номлар билан мавжуд бўлиб, ўзбек адабиётида бадиъа жанрини эссе билан муқобил

вариант сифатида қўллаш мумкин. Бироқ ғарб адабиётидаги эссе сингари бадиъа жанри ўзининг кенг имкониятларини кўрсата олмади.

Учинчидан, эссе жанрининг ўзбек адабиётида вужудга келиши бевосита жанрнинг кенг имкониятлари, эркин ижодлигидан ташқари, жамиятдаги тарихий зарурият туфайли юзага келди. Чунки ёзувчи-шоир, адабиётшунос олимда янги, яъни эркин ёзиш, эркин фикрлаш – аъъанавийликдан қочиш истаги пайдо бўлдики, бу эссе жанрининг кенг ривожланишига имкон туғдирди.

Эссе жанри генезиси

Адабиётшунос М.Н.Эпштейн ғоят муҳим, эътиборли бир ҳолатга диққатини қаратади. Рус ва Европа адабиётидаги эссе намуналарини муқоясада ўрганар экан, Мишель Монтеннинг “Эсселар” асарини “эссеми ёки эссе эмасми?” деган мулоҳаза юзасидан илмий таҳлил қилади. М.Монтеннинг ушбу асариди бадий тафаккурнинг лирик, эпик унсурлари уйғунлашган, барча фанларга хос фикрлаш тарзи муҷассам асар сифатида кузатиб, мазкур асарни эссенинг “генетик коди” деб кўрсатади. Рус адабиётида Мишель Монтеннинг “Эсселар” асарига ўхшаш муқобил ижод намуналари маҷудлигини аниқлайди. Аниқроғи, А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” асарини эссе унсурлари маҷуд роман сифатида кўрсатади⁵³. М.Н.Эпштейн таъкидлаганидек, эссе атамасини илк бор адабий жараёнга киритган француз ёзувчиси Мишель Монтен бўлди. Француз файласуфи Френсис Бэкон Монтеннинг кашфиётини тўғри англаб шундай ёзади: “Эссе бадий маданиятда янги сўз. Аммо пайдо бўлиш илдизлари ғоят қадимий”⁵⁴.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, олимлар дунё адабиётшунослигида “эссе” тушунчаси ва адабий жанр тариқасидаги пайдо бўлиш сабабларини турли хил омиллар билан боғлайдилар. Чунончи юнон адабиётида Лукианнинг фалсафий қарашларини ёки эссе услуби ва эссе шаклидаги трактатларнинг вужудга келишини Платон диалоглари билан боғлашади. Тадқиқотчилар Платоннинг фалсафий рисолаларида муаллифнинг шахсий “мени” – “шахсий овоз” (Voice), ўз-ўзини таҳлил қилиш (самоанализ), фалсафий мушоҳада-мулоҳаза юритиш (само-

⁵³ М.Эпштейн. Законы свободного жанра. // Вопросы и литературы. 1987, №7, С. 141.

⁵⁴ Краткая литературная энциклопедия. Т. 8. – Москва: Советская энциклопедия, 1972. - С. 961.

выражения) устивор мавқега эга эканлигини қайд этишган. Шу боис Платон диалогларида эссе унсурларини кузатишади, ammo М.Эпштейн Платоннинг “Диалоглар”, Теофарстнинг “Феъл-атворлар”, Сенеканинг “Луцилияга мактублар”, Марк Аверилиянинг “Ўз-ўзига” асарларини эссе намуналари бўла олмайди, деб ҳисоблайди. Чунки уларда бевосита тажрибали “мен” йўқ, дейди. Хитой адабиётида эса Конфуцийнинг дидактик мазмундаги асарларини, ахлоқий қарашларини илк эссенавислик намунаси деб баҳолашади. XIV асрда Японияда яратилган Ёсидо Кенконинг “Бекорчи машғулот” тўпламидаги 243 латифа, эслатма ва мулоҳазалар тугалланган “эссе”лар тарзида қабул қилинган.

Шарқда Абу Наср Форобий, Ибн Синонинг фалсафий рисолаларида келтирилган ҳиссий идрок ила йўғрилган олам ва одам ҳақидаги теран муҳокамаларга асосланган фикр-ўйларни ҳам бадиъа унсурлари сифатида тадқиқ этиш мумкин.

Ғарб классикасида эссе, Шарқ мумтоз насрида бадиъа соф жанр сифатида XV-XVI асрларда машҳур қалам соҳиблари ижодида кўриниш берди. Жумладан, француз адиби Мишель Монтень “Эсселар” асари билан XVI асрда янги бадиий тафаккур кўринишини адабий жараёнга олиб кирди. Адабий жанр сифатида шаклланиш асосларини яратди. Муаллиф асарнинг “Китобхонга” деб номланган муқаддима қисмида шундай эътироф этади: “Китобхон, бу самимий асар. Мен бу асарни энг яқин жигарларимга атаб ёзганман. ...Қандайдир шон-шухрат ортириш учун эмас, китоб орқали маънавий киёфамни, феъл-атворимни, сажиямни қайта тиклаб эслашларини истайман. ... бу китобнинг мазмуни – мен ўзим...”⁵⁵.

Адиб эътироф этганидек, асар тор доирадаги китобхонлар эътибори билан чекланиб қолмади. Аксинча, бутун дунё бўйлаб кенг китобхонлар оммаси севиб мутолаа қиладиган нодир асар даражасига кўтарилди. Бундан ташқари, “Эсселар” бевосита ёзувчининг китобхон билан мулоқотидан бошланади. Эссе жанрининг муҳим жанрий белгиларидан бири китобхон билан эркин суҳбат ва мулоқот ўрнатиш.

Асар ёзувчининг ҳаёт, табиат, жамият воқеликлари, инсон умри, тирлик масъулияти ва моҳияти ҳақидаги шахсий кечинма-ўйлари, кайфияти, муҳокама-мулоҳазалари тарзида ёзилган. Унда инсон қалбининг англаб бўлмас сир-синоатлари, номаълум ва чигал тақдирлари, тушунарсиз психологик ҳолатлари фалсафий-эстетик сажия билан таҳлил

⁵⁵ Монтень М. Опыты. 3-х книг. – Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1958. Книга 1. – С. 10.

килинади. Ҳиссиёт идрокининг теран тафаккур ёғдуси билан ёритилган ҳикматли бадиий лавҳалар тарзида битилган “Эсселар” асари мазмун йўналишига кўра ўзбек мумтоз адабиёти намоёндалари Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” ва Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарларини эслатади. “Маҳбуб ул-қулуб” (Алишер Навоий) ва “Эсселар” (Мишель Монтень) асарлари адибларнинг ҳаётий кузатишлари асосида тўпланган бой тажриба ва хулосаларга таяниб яратилган. Навоий асар муқаддимасида шундай дейди: “...ҳар йўлда юрдим, оламда бўлмиш ҳар нав одам билан кўришдим, катта-кичикнинг феълу атворини ўргандим, яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим... Шу жиҳатдан ҳамсухбатларни ва дўст ёронларни бу ҳолдан огоҳ ва хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳам ҳар тоифанинг хислати ҳақида билиш ва ҳар табақанинг аҳволи ҳақида тушунчалари бўлгай...”⁵⁶.

Алишер Навоий бу асарида инсонни ва унга хос бўлган маънавий-ахлоқий қарашларни кўрсатиб берган. Ғайриинсоний иллатларни аёвсиз қоралайди, улардан нафратланади. Ҳар иккала асарни бир-бирига боғловчи муштараклик маънавий-ахлоқий, фалсафий-эстетик қарашлар ҳақида кисса, тарих, тақдирлар шаклида баён қилинишидир. Зеро, эссе жанрининг устивор принципларидан бири ҳам воқелик ёзувчининг қалб кўзгусидан ўтказиб, интеллектуал баҳоланишида зоҳир бўлади.

“Маҳбуб ул-қулуб”нинг биринчи ва иккинчи қисмида “ҳақида”, “гўғрисида” деб берилган 44 мавзу баён қилинади. Учинчи қисмида эса турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар берилиб, хотима қисми байт ва қитъалар билан якунланади. Ҳар иккала асарда ҳам ҳаёт ҳодисалари ёзувчи нуқтаи назари билан таҳлил қилинади. Монтеннинг “Эсселар”ида 107 эсседан 87 таси “ҳақида” билан боғлиқ⁵⁷. Хусусан, “Уч фидоий аёл қиссаси” китобхон эътиборини жалб қилувчи марокли боблардан биридир⁵⁸. Ёзувчи асарда эрларига садоқатли учта аёл ҳақида ҳаётий воқеаларни ҳикоя қилади. Чунончи, учинчи ҳикоя қаҳрамони ёш ва гўзал Помпея Паулина кексайиб қолган Сенекага турмушга чиқади. Рим императори Сенека тақдирига ўлим ҳукмини ўқийди. Бун-

⁵⁶ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 13.

⁵⁷ Эпштейн М. Законы свободного жанра. // Вопросы и литературы. –1987.- №7. - С. 123.

⁵⁸ Монтень М. Опыты. 3-х книг. – Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1958. Книга 2. Глава XXXV. О трех истинно хороших женщинах. – С. 492-500.

дай даҳшатли шумхабарни эшитган ёш жувон эри билан бирга ўлишга таяёрлигини айтади. Хўш, ёзувчи бу билан нима демоқчи? Даҳшатли фожиа орқали ҳамма аёллар эри учун ҳаётдан воз кечсин демоқчими? Бизнингча, адиб бундай ғайриинсоний максаддан йироқ. Ёзувчининг бадий нияти – аёл кишининг эрига садоқати, вафосини кўрсатиш эди. Паулина ҳатто эрининг бошига тушган мусибатли дақиқаларда ҳам ҳаётини эри учун фидо қилиб, самимий муҳаббатини ўлими билан исботлашга ҳаракат қилган аёл тимсоли. Шу маънода асарда Паулина садоқат, вафодорлик рамзи сифатида талқин этилган.

Адиб ҳаётгий воқеаларни ғаройиб, фожиали деб билади. Қиссада ёзувчининг шахсий нуқтаи назари билан бирга афоризмларга ҳам кенг ўрин ажратилган. Сенеканинг мактубидан, унинг афоризмга айланган қуйидаги сатрларини келтиради: “Баъзан қалбнинг улғуворлиги – яшашни афзал билишдадир”. Адиб мазкур фалсафа орқали инсонни яшаш учун курашга даъват этади.

Ш.С.Бёв “Монтень” очеркида адибнинг “Эсселар” асарига шундай баҳо беради: “Унинг услубини таҳлил қилиш учун хоҳлаган бир варағини очишингиз ва тинглашингиз етарли, у исталган нарса ҳақида мулоҳаза юритади, у руҳ киргизмаган ва янгиламаган нарсанинг ўзи йўқ”⁵⁹. Муаллиф гарчанд “мулоҳаза юритиш”ни эссе жанрининг муҳим табиати сифатида кўрсатмаган бўлсада, биз мулоҳазакорлик, жуда кўп нарсалар ҳақида турфа хил фикрлашни эссенинг муҳим хусусияти сифатида таъкидламоқчимиз.

Навоий асарида бу ғоя ўзгача йўсинда талқин этилганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, шарқона образлиликка, тимсолларга, ҳикматли ҳикоятларга асосланган бадий ифода маданияти китобхон руҳиятига таъсир кўрсатади. Бу ифода услубида яққол сезилади. Адиб ўз қарашларини “камина, фақир” дея камтарона баён этади. “...Навоий лақабли Алишер мундоқ арз қилур ва айтишни ўзига фарз деб билурки, бу хоксор ва паришон рўзгор камина...”⁶⁰. Бундай жимжимадор баён услуби фақат Шарқ адабиётига хос бадий ва нозик нафосатни намоён этишга хизмат қилган.

Адабиётшунос Ў.Носиров “Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи” тадқиқотида Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асари ҳақида шундай дейди: “Баённинг бевосита “мен” томонидан олиб борилиши

⁵⁹ Сент Бев Ш. Литературные портреты. Критические очерки. – Москва: Художественная литература, 1970. – С. 359.

⁶⁰ Алишер Навоий. Маҳбуб ул- қулуб. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 11.

Алишер Навоий асарларида ҳам мавжуд, бу форма ўзига хос услубий йўналиш тарзида авторнинг асар темаси, воқеа юзасидан ўз фикри, қарашини изҳор этиш асарни қолиплашда қўл келади”⁶¹. Кўринадики, муаллиф “Маҳбуб ул-қулуб” асаридаги “мен” формасини услубий йўналиш тариқасида тадқиқ этади. Бизнингча, эссеистик услубий йўналиш дейилса, моҳият тўғри ёритилган бўлар эди.

Адабиётшунос С.Ғаниева эса “Маҳбуб ул-қулуб” ҳақида мақо­ласида шундай дейди: “...баъзи адабиётшунослар томонидан талқин қилинганидек, оддий дидактик характерга эга бўлмасдан, зўр фош этувчилик кучига, фаол ва исёнкор характерга эгадир. Бу асар давр­нинг деярли барча социал ва назарий масалаларини иҳота этган социоло­гик фалсафий трактат бўлиши билан бирга, айни замонда Навоий­нинг умуман бадиий, айниқса, проза соҳасидаги маҳоратини ўзида акс эттирган бадиий асар ҳамдир”⁶². Бу ўринда “Маҳбуб ул-қулуб” асарини ижтимоий-фалсафий, насрий асарлигидан ташқари, бадиий асар экан­лигини тўғри баҳоланган.

“Маҳбуб ул-қулуб”да ҳам “Уйланиш ва хотинлар тўғрисида” деб номланган алоҳида боб бор. Унда келтирилишича, “Яхши хотин – оиланинг давлати ва бахти... турмушда бошингга ҳар қандай жафо тушса, ҳамдардинг у; ... баданингга хасталик етса ва заифлик етишса, унинг ҳам жони ҳалак”⁶³. Сатрлар ҳикматли афоризмларни эслатади. Насрий асарда ҳам ички қофиядошликни - насрий сажъни кўрамиз. М.Монтень ҳикоя қилган фидоий аёллар қиссаси Навоийнинг яхши хотинлар ҳақидаги теран фалсафий сатрларига ҳамоҳанг келади.

Навоий асари ҳам худди М.Монтень “Эсселар”и сингари китобхон­га мурожаат, яъни муқаддима билан бошланиб, хотима билан тугалла­нади. Хусусан: “Алқисса. Фуқаронинг ғадоси, ғаройиб сирларнинг юзи­ни очувчи, фақир ҳақир, Навоий лақабли Алишер мундоқ арз қилур ва айтишни ўзига фарз деб билурки, бу хоксор ва паришонрўзгор камина болалиқдан то қарилликка қадар кўҳна даврон воқеаларидан, айланувчи осмон ходисаларидан фитна кўзғовчи дунё буқаламунлигидан – тов­ламачилигидан, замонанинг ранг сингари гуногунлигидан қўп ва узок

---

⁶¹ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. – Т.: Фан, 1981. – Б. 184.

⁶² Ғаниева С. Маҳбуб ул-қулуб ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1968. - №3. - Б. 57.

⁶³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Т., Адабиёт ва санъат, 1983. –Б. 41.

муддат ҳар хил ҳаёл ва тараддулар билан дайдиб юрди ...”⁶⁴. Бу парчада кузатиш ва ҳаётӣ тажрибалар асосида фалсафӣ, панд-насихат хактерида яратилган асар мазмуни англашилиб турибди. Шунингдек, Навоӣ асарида ҳам китобхон билан эркин суҳбатга эҳтиёж сезилади.

Бири Шарқда, иккинчиси Ғарбда яратилган бу асарларни ҳажм нуқтаи назаридан қиёслаб бўлмайди. М.Монтеннинг “Эсселар” асари Алишер Навоӣнинг “Маҳбуб ул-қулуб”идан анча катта. Аммо ранг-баранг мавзулар ҳар иккала адиб томонидан жуда нозик бадиӣ инкишоф қилинган. Энг муҳими, мазкур асарларда ёзувчининг ақлий салоҳияти бош қахрамон вазифасини ўтаган. Ҳар бир воқеага Навоӣ ва Монтеннинг шахсий муносабати акс этган. Бу асарлар янги адабий жанрга пойдевор бўлди, десак янглишмаймиз.

1942 йилда нашр қилинган Танненбаумнинг қисқача библиографиясида кўрсатилишича, Монтень ҳаёти ва ижоди бўйича 2983 та илмӣ иш қилинган⁶⁵. Рус адабиётшунослигида В.Комарова, Е.П.Зыкова, М.Н.Эпштейн, Ф.К.Бернштейнлар Монтень ҳаёти ва ижодини ўрганишган. Уларнинг илмӣ ишларида эътироф этилганидек, М. Монтеннинг “Эсселар” асари XVI аср француз ижтимоӣ-сиёсий, маънавий тафаккурининг ёрқин намуналаридан бири бўлиб қолди. М.Монтень француз адабиётида “Essays” жанрида асар ёзиш анъанасини бошлаб берди. Ундан кейин файласуф Ф.Бэкон “Essays” (рус тилига “Опыты и наставления” деб таржима қилинган) асарини ёзди. XVIII аср француз адабиётида Вольтер ҳам М.Монтень ва Ф.Бэконларга эргашиб, “Essays” асарини ёзди. Қисқаси, М.Монтеннинг “Essays” асари Ф. Бэкон, Вольтер, Пушкин, Л.Н. Толстой, М. Горький сингари мутафаккирларга кучли таъсир кўрсатган. Афсуски, М. Монтеннинг “Эсселар” асаридан ўзбек тилига фақат “Уч фидоӣ аёл қиссаси”гина таржима қилинган⁶⁶. Бу асар тўла ҳолда таржима қилинса, жуда хайрли ва савоб ишлардан бўлар эди. Монтендан кейин француз ёзувчиси Жон Донна бу жанрга мурожаат қилди.

Шу ўринда, Монтеннинг “Эсселар” асаридан руҳланиб ёзилган туркий халқлар адабиётида бирмунча баҳсларга сабаб бўлган роман-эссе ҳақида тўхталиш жоиз. Қорақалпоқ ёзувчиси Тўлапберган Қайпбергановнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссеси нафақат шак-

⁶⁴ Ўша асар. –Б. 11.

⁶⁵ Когон-Бернштейн Ф. Мишель Монтень и его “Опыты”. Книга 1. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1958. – С. 406.

⁶⁶ Монтень М. Уч фидоӣ аёл қиссаси. //Тафаккур. - 1990.- №2. –Б. 75.

лий жиҳатларига кўра, шунингдек одам ва оламни бадий тадқиқ этиш йўсинига кўра ҳам Монтендан таъсирланиб яратилган, дейишга асос беради. Бу асар ҳақида анча баҳсли мунозаралар бўлди. Чунончи, Сирожиддин Рауф ва Мирза Раҳим ёзувчини гўёки янги сайёра очмоқчи бўлганлигини, ваҳоланки, асарда янги гапнинг ўзи йўқлигини ёзади⁶⁷. Аммо Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов бу баҳсга шундай жавоб қайтаради: “Тўғри, бу гапларда жон бор. Лекин улар назаримда, масаланинг моҳиятини бир қадар юзакироқ тушуниш натажасида келиб чиққандир. Қаипберганов...қадимдан-қадим гапларни йиғиб... уларни ўз шахсий призмасидан ўтказиб, роман-эссе яратди”⁶⁸ - дейди.

“Қорақалпоқнома” асарини 1997 йилда Р.Отаев қорақалпоқчадан ўзбек тилига таржима қилиб, жамоатчилик ҳукмига ҳавола этди. Асар номланиши ҳам ўзбек мумтоз адабиётимиз тарихидан ўрин олган “Муҳаббатнома”, “Бобурнома” “Шайбонийнома” асарларини ёдга солади. Асарга халқ мақоли ва Монтень сатрлари эпиграф қилиб олинган. Роман-эссенинг композицион қурилиши бир оз ғайритабиий. Асар бошидан охиригача дидактик мазмундаги афсоналардан иборат. Айнан асарнинг шу жиҳати танқидчиларимизга ёқмаган кўринади. Асарда 160 дан ортиқ афсона, насихат, ҳангома, гурунг, хотира, нақл, мақоллар, кундалик сатрлар ҳатто баённомадан кўчирмалар ҳам келтирилади. Ушбу жанр ва адабий шаклларнинг ҳаддан зиёд кўп киритилиши эса асар бадиятига путур етказган. Роман халқ оғзаки ижоди намуналаридан тўпланган антологияга ўхшайди. Бироқ иккинчи жиҳатдан асарда тўпланган афсона ва ривоятлар қорақалпоқ халқининг миллат сифатида шаклланиш тарихини ёритган асар дейишимизга асос беради.

XVI аср ўзбек мумтоз адабиёти тарихида мемуар асар сифатида тан олинган Захириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб “Бобурнома” эссе жанрининг турфа хил жанр унсурларини ўзида намоён этган. Адабиётшунос С.Умиров “Бобурнома” – бадий мақоланависликнинг гўзал намунаси” мақоласида “Бобурнома” илм, бадийят, мақоланавислик, очерк, эссе хусусиятларини ажиб тарзда мужассам этган гўзал синкретик асардир”⁶⁹ деб эътироф этган. Дарҳақиқат, “Бобурнома” эссе-

⁶⁷ Рауф С, М.Раҳим. Янги сайёрами? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1991.- №19.

⁶⁸ Қаипберганов Т. Қорақалпоқнома. – Т.: Шарқ, 1997. – 366 б.

⁶⁹ Умиров С. Бобурнома-бадий мақоланависликнинг гўзал намунаси. //

нинг синкретик мумтоз намунаси. Автор воқеаларга ва қаҳрамонларга ўз нуқтаи назаридан туриб, объектив баҳо беради. Бу асарни сиртдан қараганда автобиографик асар дейишга асос етарли. Унда воқелик тарихий-жуғрофий макон ва замонда акс эттирилади. Ана шу мемуар жиҳатларига кўра “Бобурнома” соф ҳолда хотиравий асар ҳам. Ижодий тажрибанинг мўъжизакор табиатини қарангки, битта асар бадий, илмий, ҳатто публицистикага хос очерк, йўл хотираси, илмий мулоҳаза шаклидаги эссе жанр унсурларини ҳам яхлит бир бутунликда намоён этган. Эсседа илмий, бадий, публицистик, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, шахсий кечинма сингари тафаккур унсурларининг ягона бирликда зоҳир бўлиши “Бобурнома”ни эссе типидagi асар, дейишимизга тўла асос беради. “Бобурнома” 1493 йилдан 1529 йилгача бўлган тарихий даврни ўз ичига қамраб олган. Уни мутолаа қилиш жараёнида турли хил фанларга тегишли ноёб ва тиниқ маълумотларга, камёб мушоҳада-муҳокамаларга дуч келамиз. Асарда Бобуршоҳнинг ҳарбий юришлари тарихидан ташқари, турли миллат ва элатларнинг этнографияси, урф-одат ва удумлари, турфа шаҳар-қишлоқларнинг иқлими, табиати, ҳайвонот ва набобат олами ҳақидаги бадий тасвирлар жуда синчковлик билан муаллиф тилидан ҳикоя қилинади. С.Умиров таъкидлаганидек, ўзбек насри тарихида “Бобурнома” “табиат тасвирини ипидан-иғнасиғача тасвирлаган ягона асар, табиат ходисалари, хусусан, ойлаб кечган зилзила, қор бўрони, тинимсиз ёққан ёмғир тасвирлари” Бобурнинг шахсий кечинмалари, кўнглида уйғонган фикр-ўйлари – хотиралар баёни тарзида очилган.

Бобур овчиликнинг турли хил турларига онд лавҳаларни деталлаштириб, табиий жонли манзаралар чизади. Чунончи, балиқ тутиш, қуш, кийик овлаш сингари тасвирларни санаш мумкин. Саҳифалар оша тарих, география, ботаника, зоология, медицина, ҳатто ҳарбийлар учун ҳам ғоят муҳим маълумотлар муаллифнинг нуқтаи назари орқали ўз баҳосини олади. Шу маънода, XVI асрдаги ҳарбий юришлар тарихи, жанрлар тури, стратегиясини шох Бобур нигоҳи орқали англаймиз. Асарда шох, амалдор, беклардан ташқари турли хил тоифа ва табақадаги кишилар номи тилга олинади. Ҳар бирининг шакл ва шайи, феъл-атвори, умораси, валодат ва насаби таърифланади. Бобур ўз қўл остидаги беклардан тортиб оддий навқарлар, шунингдек, ўзи кўрган, қадами етган юрт ва элатлардаги, аниқроғи, Ўрта Осиё ва Хуросон ҳудудларидаги ўзига замондош тарихий шахслар ҳақида

Жаҳон адабиёти. -2003.- №2.-Б. 76-79.

кимматли маълумотлар ёзиб қолдиради. Уларнинг келиб чиқиши ва касб-корлари турли-туман. Жумладан, асарда Алишер Навоий, унинг укаси Дарвешали, Абдурахмон Жомий, Сухайлий, Муҳаммад Солих сингари шоирлар ҳақида сўз кетади. Ҳатто Юсуф раққос ҳақида гапириб, унинг ўзига хос рақс услубини алоҳида қайд этади. Энг муҳими, “Бобурнома”да темурийлар шажараси чизилади.

Эссенинг синкретик шакли дейишимизга асос сифатида турли адабий жанр ва шаклларнинг етакчи хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган жанр эканлигини “Бобурнома” мисолида яна бир қарра ишонч ҳосил қилиш мумкин. Турли хил фанларга тегишли қимматли маълумотлар шу жиҳатдан характерли.

Муайян шахслар ҳақидаги маълумотлар жанр нуқтаи назаридан эссенинг илмий, тарихий, биографик жанр кўринишларини эслатади. Шу маънода, “Бобурнома”да Алишер Навоий ҳақидаги маълумотлар бир жойга жамланса, эссе ёки очерк дейишимизга асослар етарли. Асардан олинган “Мир Алишер Навоий Ҳирийдан Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн Мирзо подшоҳ бўлгандин сўнгра Ҳирийга келди”⁷⁰ парчасида тарихий факт – Алишер Навоийнинг Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек билан бўлган илиқ муносабатлари хусусида маълумот англашилади. Бизга тарихдан маълумки, Ҳусайн Бойқаро тахтга ўтиргач, Навоий Ҳиротга қайтган. “Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавфо бўлди”⁷¹. Ушбу тарихий факт орқали Бобур иккинчи қайта Самарқанд тахтини эгаллаганида Алишер Навоийнинг ҳаёт бўлганлигини, ҳатто унга хатлар юборганлиги англашилади. Шунингдек, Навоий ва Бобурнинг ёзма мулоқотлар ўрнатмоқчи бўлганликлари, лекин Самарқанддаги тож-тахт учун курашлар натижасида дарз кетган адабий алоқалар ҳақидаги ҳам маълумотларга эга бўламиз. “... Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусанд Мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва мукаввийси эди. Алишербекнинг миждози нозук била машхурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас

⁷⁰ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., Юлдузча, 1989. – Б. 22.

⁷¹ Ўша асар.-Б. 78.

экандур, бу сифат анга жибиллий экандур.

Алишербек назирӣ йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър ай-тубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши “Хамса” жавобида, яна “Мантиқут-тайр” вазнида “Лисонут-тайр” отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадойи ул-васат”, “Фавоид ул-кибар” отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлғонларга боқа пастрок ва сустроқ воқе бўлубтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштирибтур. Яна “Мизонул-авзон” отлиқ аруз битибтур, бисёр мадҳулдир. Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзонида ҳам янглиубтур, арузга мутаважжих бўлғон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда “Фоний” тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар сушт ва фурудтур. Яна мусикида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли хунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Ноний ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъий ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойий хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғил ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўтқарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлиб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Ҳусайн Мирзо Астробод черикидин ёнғонда истиқболга келди, Мирзо била кўрушуб кўпкунча бир ҳолат бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби хол воқе бўлубтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:

*Табиблар бу балога не чора қилгайлар*⁷².

Бу сатрларда Навоий биографиясига оид қимматли маълумотлар берилган. Алишер Навоийнинг Ҳиротдан Самарқандга Абу Саид

⁷² Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 153-154.

Мирзо томонидан сургун қилиниши, у ерда Аҳмад Ҳожибекнинг шоирга мураббий ва ҳомийлик қилганлиги ҳақида маълумот етказилади. Кўринадики, муаллиф Алишер Навоий билан Аҳмад Ҳожибек муносабатларига иккинчи қайта ургу бермоқда. Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур шоирнинг “Ҳамса” дostonлар туркуми, “Лисонуттайр” асари, “Ҳазойинул-маоний” лирик куллиёти, “Муншаот” мактублар тўплами, “Мезонул авзон” аруз назариясига оид илмий асарларини санайди. Ҳатто Бобур Навоий ижодига танқидий муносабатда бўлиб, арузни жуда яхши тушуна олишини намоён этади. Муаллиф Алишер Навоийнинг форс тилида битган шеърларини “суст” ва “фуруд”, деб таъкидлайди. Бундай холис муносабат эса эссе жанрининг устивор принципларидан биридир.

Хотиранавис муаллиф Навоий ҳомийлигида камол топган мусиқашунослар Қулмуҳаммад, Шайхи Ноий, Хусайн Удий, рассомлар Бехзод ва Шох Музаффарларнинг номларини қайд этиб ўтади. Навоийнинг шахсий ҳаётига доир, хусусан, унинг бу дунёдан уйланмасдан тоқ ўтганлиги, иқтисодий жиҳатдан Хусайн Бойқарога тобё бўлмаганлиги, аксинча, ҳар йили давлат хазинасига катта миқдордаги маблағлар берганлиги ҳақида маълумотлар берган. Хусайн Бойқаронинг олдига пешвоз чиққан Алишер Навоийнинг тўсатдан тоби қочиб қолганлиги ҳақида, айни шу дақиқаларда Навоийнинг ҳасби хол тарзида ёзилган “Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зохир эмас...” байтининг вужудга келиши ҳақида ҳам маълумотлар берган. “Бобурнома”нинг турли хил саҳифаларига сочилган бу тарихий, адабий, хотиравий мулоҳазалар Навоий ва Бобур яшаган давр муносабатларини ойдинлаштиришда улкан илмий манба бўлиб хизмат қилади. Бу – биринчи жиҳати. Иккинчидан, муаллифнинг муносабатидан ташқари муҳокама-мушоҳадалари ҳам асарда етакчилик қилади. Бу эссенинг муҳим унсурларидан яна бири. Яъни кечинма билан фикр уйғунлиги Бобур муносабатида муҳим ўрин тутади. Яна асарга муурожаат қиламиз: “Яна Биноий эди, Ҳирийлиқтур, отаси устод Муҳаммад банно учун мундок тахаллус қилибтур... Бурунлар мусикийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур...”

Алишербек қалин нималар ихтироё қилиб эди ва яхши нималар ихтироё қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун “Алишерий” дер эди. Баъзи зарофат билла Алишербекни иснод қилурлар эди. Нечунким, Алишербек кулок оғриғида ёғлик боғлағон учун хотунлар кўк ёғликни қийик боғлағонни “нози Алишерий” от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳирийдин азимат қилур вақт

эшаги учун полондўзга ғайри мукарра полоне буюрур, отини “Алишерий” дер, “полони Алишерий” машхур бўлди”⁷³. Бу сатрларда Навоий ва Биноий муносабатлари ойдинлашади, улар ўртасидаги ҳам зиддиятли, ҳам кулгули ҳолатлар қаламга олинган. Навоийнинг ижодкор сифатидаги иквидоридан ташкари муסיкийлик қобилиятидан ҳам хабардор бўламыз. Биноийнинг ҳазилкашлиги туфайли “полони Алишерий”нинг халқ орасида қандай қилиб машхур бўлиб кетганлиги ҳақидаги қизиқарли маълумотлар берилган. Бобур XV асрда савдо-сотик ишларини ривожлантиришда тадбиркорлар Алишер Навоий номидан реклама сифатида устамонлик билан фойдаланганлиги ҳақида қизиқарли маълумотларни қайд этади. Умуман, Бобурнинг Навоий ҳақидаги сочма мулоҳазалари, фикр-ўйлари, кечинмалари мушоҳадалари яхлит уйғунликда эссе, очерк, хотирани эслатади. “Бобурнома”да минглаб тарихий шахслар ҳақида маълумотлар берилган бўлиб, Бобурнинг шоҳ ва шоир сифатидаги ҳаёти, ижодий йўли, ўзи яшаган давр жонли тарзда акс этган, асар ҳаётий-биографик материални илмий йўналишда тадқиқ этган.

Умуман, Францияда М.Монтеннинг “Эсселар”, Декартнинг “Метод ҳақида мулоҳазалар”, Ларошфуканинг “Максим”, Паскалнинг “Фикрлар” асарларида бошланган анъанавий фалсафий эстетика XX аср француз экзистенциалист файласуфлар ижодида давом этди. XX аср француз адабиётида П.Валери, А.Моруа, файласуф-экзистенциалистлар А.Камю ижодида эссеннинг ажойиб намуналари яратилди.

А.Камю адабиёт майдонига лирик мазмундаги эсселари билан кириб келди. Унинг фалсафий қарашлар эволюцияси тарихий муҳит, давр билан чамбарчас боғлиқ, эсселари ижтимоий-фалсафий мазмунда. Хусусан, “Сизиф ҳақида афсона”, “Дўзахдаги Прометей” эсселари шулар жумласидан.

Чўлпоннинг “Клеопатра” асари Европа эссечилиги типидagi бадиъанинг гўзал баркамол намунаси⁷⁴. Адабиётшунос олима Н.Владимирова “Чўлпон - ҳикоянавис” мақоласида Чўлпоннинг юқоридаги асарини “фалсафий рамзлар асосига қурилган” - дея, тўғри таъкидлайди⁷⁵.

Дарҳақиқат, Чўлпоннинг “Клеопатра” (Чўлпон ўша даврдаги адабий тил меъёрларига мувофиқ “Клеопатра” номини “Клеопатра” деб

⁷³ Ўша манба. Б. 161-162.

⁷⁴ Чўлпон. Клеопатра // Ёшлик –1992.- №5\6.-Б 40-46.

⁷⁵ Владимирова Н. Чўлпон – ҳикоянавис / Чўлпоннинг бадний олами. – Т.: Фан, 1994. – Б. 99.

ишлатади) бадийаси рамзий образлар асосига қурилган. Аммо унинг замирида ҳаётий ҳақиқатлар, реал тарихий шахслар кечмиши тимсолли мазмунга сингдирилган ҳолда бадий акс эттирилади. Чўлпоннинг севган аёли Обиданинг бадий кифаси шоир ижодига Клеопатра тимсолида кўчиб ўтганлигини адабиётшунос Н.Каримов “Чўлпон ва Клеопатра” мақоласида исботлаб берган. Бадийа чуқур мушоҳадали мутолаани тақозо этади. Асар шунчаки бир эмоция, юзаки эхтирослар таъсирида ёзилмаганлигини сезамиз. Зеро, бадий адабиётдаги ҳар бир гул ҳам, энг кам эътибордаги кичик бир бадий деталь ҳам шоир ёки ёзувчи ҳаётидаги воқелик таъсирида юзага келади. Шу маънода, Клеопатра образи Чўлпон ижодида бежиз учрамайди. XX аср бошларида бири Шарқда, иккинчиси Ғарбда яшаб ижод этган Чўлпон билан А.Камю эсселарининг қиёсий таҳлили бу борада кенг фикрлаш учун имкон очади.

Чўлпон соф ишқий дил розларини, муҳаббат изтиробларини нима учун айнан бадийа жанрида акс эттирди, деган савол туғилади? Чўлпон даврнинг энг илғор, тараққийпарвар зиёлиларидан эди. Қолаверса, у жаҳон насрини яхши билган дунё адабиётининг гўзал намуналарини таржима қилган. Бу асар ёзувчининг бадий ниятини, шахсий ишқий кечинмаларини тимсоллар тили билан чиройли бир йўсинда ифода-лашга хизмат қилган.

Бадийада учта образ бор: Миср маликаси – Клеопатра, Аму маликаси – Клеопатра ва лирик қаҳрамон. Аму маликаси бўлган Клеопатра бевосита иштирок этмайди. Фақат унинг номини ошиқ йигит қайта ва қайта тилга олади. Адабиётшунос Н.Каримов таъкидлаганидек, “Шоир шу усул воситасида йигитнинг Аму маликасига бўлган севгиси олдида Цезару, Антоний сингари саркардаларнинг Клеопатрага бўлган муҳаббати ҳеч вако эмас, деган фикрни олға сурмоқчи бўлган”⁷⁶. Чўлпон гўзалликда ва севги бобида тарихда машҳур бўлган Клеопатрага ўз севгилисини қарама-қарши қўяди. У ўз маъшукасини Миср Клеопатрасидан устун қўяди. Нил маликаси жудаям кўплаб хушсурат шахзодалар юрагига ишқ ўтини ташлаган. Унинг ошиқлари шу қадар кўпки, санаб саноғига етолмайсиз. Аммо малика улар муҳаббатига ишонмайди, ошиқларига совуқ назар билан қарайди, соф муҳаббатни кутиб яшайди.

Чўлпон ва Камю эсселарида учрайдиган Клеопатра, Сизиф ва Прометей сингари тарихий-мифологик образлар улар асарларига бе-

⁷⁶ Каримов Н. Чўлпон ва Клеопатра //Тафаккур. -1997.-№4. –Б. 74.

жиз киритилмаган. Клеопатра адабиётшунос Н.Владимирова таъкидлаб ўтганидек, тарихий, фольклор ва адабий қаҳрамонга айланиб қолган. Айни пайтда Камю эсселари қаҳрамони Сизиф ва Прометей ҳам юнон афсонасининг, шу билан биргаликда ёзма адабиёт қаҳрамони сифатида ҳам мавжуд. Демак, Чўлпон ва Камю қадим тарихга эга афсонавий, фольклор, тарихий, адабий қаҳрамонга мурожаат қилиб, ўзларининг етук услуб маҳоратини намойиш этган. Зеро, бу ҳақда Н.Владимированинг куйидаги фикрларини келтирмасдан иложимиз йўқ: “Куприн ва Леонид Андреев, Брюсов, Блок, Ахматова, Гумилев ва бошқалар биз энди “олтин аср” деб номлаган даврда яшаб, ижод қилган жуда кўплаб рус шоир ва ёзувчилари тарихий-афсонавий мавзуга мурожаат қилишган. Улар ҳаммаси ғарб ва шарқ мифологияси ва қадимий тарихга мурожаат қилиб, рамзлардан фойдаланар экан, уларнинг мақсади умуминсониятнинг маданий-тарихий дунёқарашини кўрсатишдан иборат эди...”⁷⁷.

Бадиъада нилуфар гулининг рамзий тимсоли бор. Ёзувчи бу гулни бир неча ўринда турли хил сифатлар билан ифодалайди. Чунончи, “вафо хидли”, “севги хидли”. Нилуфар гули бадиъада соф муҳаббат, покиза сеvgи тимсолида акс эттирилади. Клеопатра ҳар куни нилуфар гуллари-ни тердириб келади, бошининг устига остириб кўяди. Назаримизда, маликанинг айнан шу гул тароватига алданиб уйқуга кетиши бежиз ифодаланмаган. Малика ҳар куни уйқуга кетар экан, ўз ошиқларини бирма-бир хаёлидан ўтказади. Нилуфар гули муҳаббат рамзи. Шу боис малика гулнинг муаттар хидини хидлар экан, ўз ошиқларини эслаб, уйқуга кетади. Аммо уйқудан турганда Нил бўйидан келтирилган гуллар сўлиб қолади. Сўлиб қолган гуллар ўткинчи муҳаббат рамзи. Лирик қаҳрамон Клеопатра кўксига ташлаган Аму гули сўлмайди. Аму гули сўнмас муҳаббат рамзи. Маълумки, нилуфар гули сувда ўсади; шу ўринда ёзувчи чиройли киёс топган. У ўзининг қалбидаги кўз очган муҳаббатни “нили кўзларининг ёшида етиштирдим, ўстирдим”, дейди. Зеро, ҳақиқий муҳаббат кўз ёшларсиз, соғинчларсиз, орзиқиб висолга ташналикларсиз кечиши мумкин эмас. Поклик тимсоли бўлган муҳаббат гули Нил маликасини ширин уйқуга элтади. Ёзувчи хурмо дарахтига суяниб, уни кузатади. Айнан хурмо дарахтининг бадиъага киритилиши ҳам бежиз эмас. Беҳиштда ўсувчи жаннатий дарахтлардан бири ҳам хурмо ҳисобланади. Хурмо дарахти бадиъада ҳаёт рамзи

⁷⁷ Владимирова Н. Непознанное в художественном мире рассказа. - С. 7. (кўлёзма)

маъносини ифодалайди. Малика уйкудан тургач, бегона гулли сезиб қолади. У маликанинг қулларига қилган дўк-пўписаларидан сўнг Клеопатрага кўриниш беради. Лирик қаҳрамон ўз муҳаббатини яширмайди, севғисига иқроқ бўлади. Клеопатра ошиқ йигит эҳтиросларини уйғотади. Аммо Аму бўйидан келтирган гули хидини сочиб, уни алдамчи эҳтирослардан халос қилади.

Мазмун-моҳиятига кўра Чўлпон бадиъаси ишқий номага ўхшайди. Камю эсселари Чўлпон бадиъасидан тубдан фарқ қилиб, унда шахсий туйғулар, ҳасратлар, ёлғиз миллат тақдиридан устун турувчи умуминсоний масалалар ўртага ташланади. Кўнгил эрки, шахс хурлиги, миллат озодлиги сингари башарий қадриятлар теран ижтимоий масалалар сифатида Чўлпон бадиъасидаги сингари рамзий тимсолларда тасвирланади.

А.Камю эсселари теран фалсафа ва жозибатор сўз санъатини ўзида мужассамлаштирган. Уларда ҳаёт машаққатлари, бу азобу қийноқлар гирдобига ташланган инсон ҳақидаги адиб фикрлари тобора чуқурлашганини, ана шу теран ўйлар силсиласида ижодкор ўз шахсиятини, борлигини ҳам фош этганини кўрамыз. Бундай саросимали ўйлар ижодкорнинг “Сизиф ҳақида афсона”сида ёрқин кўзга ташланади. Муаллиф шундай ёзади: “Бу эссе XX аср учун ҳали номаълум бўлган абсурд фалсафа ҳақида эмас, абсурд туйғулар, абсурд дунёқараш ҳақидадир”⁷⁸.

Сизиф жаҳаннамнинг бесамар заҳматкашига айланади. Ёзувчи бадиий тасвиридаги харсангтош – ҳаётнинг чексиз ва битмас-туганмас азоб-укубатлари тимсоли. Сизиф курашчан ва саботли инсон тимсоли. А.Камю Сизифни абсурд қаҳрамон, деб атайди. Сизиф ноҳақликдан, ўлим ва зулматдан нафратланади. У ҳаётни, гўзалликни қаттиқ севади. Аслида, у бемаъни ишга маҳкум қилинган шунчаки бир қаҳрамон эмас. Унинг иродаси тошдан ҳам мустаҳкам, у энгилмас, жисман қийноқлар остида бўлсада, руҳан худолардан устун чиқади. Бу маънисиз ишни такрор-такрор бажаришига сабаб: харсангтош – Сизифнинг шахсий ғам-ташвиши. Шунинг учун ҳам у азобли тақдирдан воз кеча олмайди. У худоларга қарши иш қилади, алал оқибатда мангу жазога ҳукм қилинади. Сизиф сингари бугунги кун одами ҳам худди шундай туганмас азоб-укубатли ҳар куни, ҳар соатда меҳнат қилиш, қайғуриш, азобланишга маҳкум қилинган. Ваҳоланки, “харсангтош бугун ҳам

⁷⁸ Камю А. Творчество и свобода. Статьи, эссе и записные книжки. - Москва: Радуга, 1990. - С. 8.

думалашда давом этмоқда”. Мана, Камюнинг “Сизиф ҳақида афсона” эссесининг мазмун ва моҳияти.

С.И.Великовский, Б.Сучков, К.М.Долгов сингари рус адабиётшуносларининг илмий тадқиқотларида А.Камю ҳаёти ва ижоди, хусусан, фалсафий эссечилиги борасида изчил фикр-мулоҳазалар юритилган⁷⁹. К.М.Долгов Альбер Камюга бағишланган илмий тадқиқотида адибнинг фалсафий эстетикасини чуқур тадқиқ қилади. Олим экзистенциализмнинг тамал тошини кўйган даниялик файласуф Серён Кьеркегор, Гуссерль, рус файласуф ва ёзувчилари хусусан, Ф.Достоевский асарларининг А.Камюга таъсирини ўрганади. Тадқиқотчи ёзувчининг замондоши Жань Поль Сартрнинг муҳим бир фикрини келтиради: “Камюнинг “Сизиф ҳақида афсона” эссеси адиб ижодида муҳим босқич саналган “Бегона” романининг назариясидир”. “Сизиф ҳақида афсона” эссеси билан “Бегона” романлари ўртасида жуда катта боғлиқлик бор. Роман қаҳрамони Мэрсо бемехр ва лоқайд кўрингани билан аслида унчалик даражада лоқайд ва бемехр ҳам эмас. Чуқурроқ разм солсак, Мэрсонинг ўзигагина тегишли бўлган, биров дахл қила олмайдиган ўз дунёси бор. У ўзи яратган ана шу дунёда яшайди. Афсуски, у тўғри деб билган қонун-қоидалар жамият белгилаган аъмолларга тўғри келмайди. Шу боис у мавжуд жамиятда “бегона” шахсга айланади. У нуқул шахсий ҳис-туйғулари билан андармон бўлади. Ён-атрофидаги кишилар хатти-ҳаракати унга кулгули туюлаверади. Худди шунингдек, Сизиф ҳам худолар қаҳрига учраганидан сўнг харсангтошни думалатиб олиб чиқиш билан андармон бўлади. Харсангтош эса такрор-такрор пастга думалаб тушаверади, Сизиф эса уни чўққига олиб чиқаверади. Сизиф бу лаънати тошни чўққига олиб чиқишдан бош тортмаганидек, Мэрсо ҳам то ўлимигача бошидан кечирган ички кечинмаларини ўйлашдан чарчамайди. Сизиф – Мэрсо образининг илк тарҳи дейиш мумкин. Илмда таъкидланганидек, Камюнинг Мэрсо образи дунё адабиётида яратилган минглаб қаҳрамонларга ўхшамаган мутлақо ўзгача образ. Чунончи, тадқиқотчи А.Қосимов бу ҳақда шундай дейди: “Камю асарлари бир-бирига узвий боғлиқ бўлган абсурд ва исён туркумларига бўлинади. Биринчи туркумга кирган “Бегона” киссасидаги бош қаҳрамон табиа-

⁷⁹ Великовский С.И. Грани несчастного сознания. – Москва: Искусство, 1973. – 448 с; Сучков Б. Исторические судьбы реализма. – Москва: Писатель, 1973. – 504 с; Долгов К.М. От Кьеркегора до Камю. – Москва: Искусство, 1990. – 397 с.

ти ва руҳиятининг тасвири нафақат ўзбек адабиёти, балки жаҳон адабиётидаги кўплаб асарлардан бутунлай фарқ қилади”⁸⁰.

Фарб тадқиқотчиларининг таъкидлашича, “Сизиф ҳақида афсона” эссесида стоицизм фалсафаси исботланган. Стоицизм фалсафий оқим бўлиб, қадимги Греция ва Римда рационалистик таълимот сифатида вужудга келган. Бу фалсафанинг асосини ҳаётни мардларча, жасорат билан яшаш ғояси ташкил этади.

А.Камю қаҳрамонни матонат билан худоларга қарши чиққан шахсиятпараст Сизиф бўлса, ёзувчи бошқа бир афсонавий қаҳрамон – одамларни деб барча қийноқларга чидашга тайёр Прометейдаги курашчанлик ва собитликни улуғлайди. “Дўзахдаги Прометей” эссесида А.Камю шундай савол қўяди: “Бугунги кун одами учун Прометей ким?”. Адиб ўзи жавоб беради: “Айтиш мумкин худоларга қарши чиққан бу исёнчи – бугунги кун одамининг тимсоли”. Сизиф ҳам, Прометей ҳам худоларга қарши чиқишда ўзида тенгсиз жасорат топа олган қаҳрамонлар бўлсада, улар бир-биридан фарқланади. Жумладан, Сизиф худоларга қарши чиққан шахсиятпараст бўлса, Прометей умуминсониятни деб азият чекди. У инсон ва унга тушунарли бўлган адолатга асосланади. Камю назарида Прометей тарих зарбалари остида ҳаракат қилаётган ақл тимсоли. Инсонга бўлган ишонч унга куч-қувват бахш этади. Ижодкор иккинчи жаҳон урушининг даҳшатларидан, талотўпларидан чарчаган инсониятни тасвирлайди. “Чиндан ҳам бугунги кун одами – беадад кўпликдан бу заминда азоб чекаётир, у оловдан ва озикдан маҳрум, унинг учун озодлик – кутишга кодир дабдаба, зеб-зийнат”⁸¹.

Прометей одамларга келтирган олов – озодлик машъали, унинг иссиқ тафти эса одамларнинг бир-бирига меҳру муҳаббатидир. Эссенависнинг нурга ташна калби она ватани – Франция сарҳадлари бўйлаб ҳорғин ва маъюс кезади. Қонхўрликлардан, ноҳақликлардан кўнгли зада бўлган адиб ҳаётни дўзахга ўхшатади. “Биз бирин-кетин ичкарига кирдик. Буни қарангки, бегуноҳ ўлдирилган одамнинг биринчи чинқириғиданок дарвоза ёпилди. Биз дўзахга тушиб қолдик, чиқишга эса йўл йўқ”⁸². У инсоннинг тарих сахнасида ўйинчоқ бўлиб қолаётганидан, кундан-кунга унинг итоаткор қулига айланиб бораётга-

⁸⁰ Қосимов А. Адабиётдаги экзистенциализм ва абсурд тушунчаларнинг фалсафий асосларига доир. //Ўзбек тили ва адабиёти.- 2002.-№6. -Б. 35.

⁸¹ Камю А. Дўзахдаги Прометей // Ёшлик. -1989.- №1.-Б. 58.

⁸² Камю А. Дўзахдаги Прометей // Ёшлик. -1989.-№1.-Б. 58.

нидан даҳшатга тушади. Прометей – озодлик, санъат, хунармандчилик тимсоли.

А.Камю Сизиф, Прометей сингари юнон мифологик қаҳрамонларидан унумли фойдаланиб, афсоналар моҳиятини XX аср куни билан боғлайди. “Тарих – беҳосил, орик ер, унда арчагул ўсмайди”. Маблумки, арча эркинликни севади. Арчагул – озодлик, гўзаллик тимсоли. “Зеро, гўзаллик – аввало озодликдир”. Адиб XX аср кишисига шундай хитоб қилади: “... биринчи навбатда нон асқотар экан, келинг ҳеч курса арчагулни ҳам унутмасликни ўрганайлик”⁸³. Ёзувчи наздида Прометей ва Прометей одамлари дўзах азобига ташланган. Сизифнинг ғамташвишлари давомий ва абадий бўлганидек, Прометей одамлари ҳам мислсиз қийноқлар тўла уммонга ташланган.

Эссе матнидан жозибадор поэтик оҳанг таралади. Жумладан, “О, адолат, о, менинг табаррук онам, – нидо қилади Прометей – чекаётган қийноқ ва азобларимни кўряпсанми?”⁸⁴. Сатрлар гўёки, шеъринг мисраларни эслатади. Эссе матнида такрор, риторик сўроқ қўлланганки, бу асар тилининг таъсирчанлигини, бадиий бўёқдорлигини янада оширган. А.Камю фожиалар замонида яшаётганлигини чуқур ҳис этади. Инсоният келажаги, ҳаётнинг туб моҳияти, бахт ва бахтсизлик, қилич ва ақл-идрок сингари тушунчалар адибни изтиробга солади. Бу дардчил ҳислар ижодкорни инсон ўткинчи ва алдамчи ҳаётни фақатгина мустаҳкам ирода, талабчанлик, метиндек букилмас сабот ва ғурур, ақли кишиларга хос бўлган совуққон вазминлик билангина енгиб яшаши керак деган хулосага олиб келди. Бу инсоний ҳислатлар “Бодом гули” эссесининг мазмун-моҳиятини ташкил қилади. Асарда бодом гули – букилмас ирода, унинг оппоқ ва ҳарирлиги поклик рамзи сифатида бадиий ифода этилган. Эсседа фақатгина мустаҳкам ирода ҳаёт қийинчиликларини енгиб ўтишга кафолат бўла олади, деган бадиий фалсафа тараннум қилинади. Бир-бирини инкор этувчи шубҳали, гумонли, тўғри ва нотўғри фикрларнинг бош сабабчиси бўлган инсон Камю эссечилигининг метин ўзагини ташкил этади.

Камю фалсафий эссечилигида эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, донолик ва нодонлик сингари руҳиятнинг икки хил оламида ҳаракат қилувчи ИНСОН – бош қаҳрамон. Қоятошдан-да барқарор, ваҳший бургутдан кўра саботли, ёмғиру шамолларга бардош бера оладиган ИНСОНга интиқлик Камю эссечилигининг бош мезони. Ай-

⁸³ Ўша журнал. –Б.58.

⁸⁴ Ўша журнал. –Б.58

нан ижодкорнинг бадий-фалсафий мазмундаги эсселари Европада “Ақллар ҳукмдори” деган шарафли номни олишга сабаб бўлди.

Ҳар иккала ижодкор – А.Камю ва Чўлпон эссесиди ҳам ўзига хос поэтик оҳангдорликни, ширали бадий тилни кўрамиз. Чўлпон ижодида илк кўриниш берган эссенинг баднъа шакли бугунги кунга қадар ўсишда ва такомилда давом этмоқда.

Шарқона хусусиятлари билан бирга жаҳон насрининг жанр хусусиятларини ижобий ўзлаштираётган ўзбек эссечилиги генезиси юзасидан шундай хулосалар айтиш мумкин:

Биринчидан, эссе Шарқ мумтоз насрида эркин композицияли, махсус фан тармоқларига бағишланган, муаллифнинг шахсий мулоҳаза, таассуротларига, китобхон билан жонли мулоқот асосига қурилган соф ва синкретик жанрдир.

Иккинчидан, эссе жанрининг илмий, бадий, фалсафий, ижтимоий, тарихий, публицистик унсурлари ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида яққол сезилади. (Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарларида)

Учинчидан, эссе жанри генезиси Шарқ адабиётида ҳам фалсафий рисолаларда ташки дунёни билиш, инсоннинг ички кечинмаларини ўрганишга бўлган эҳтиёж ва қизиқиш натижасида эссечиликнинг ўзига хос анъанаси тарзида вужудга келди.

Тўртинчидан, эссе ўзбек адабиётидаги баднъа жанрининг ўзига хос хусусиятлари билан ғарб адабиётидаги эссе жанрини эслатади. Бу икки атамани муқобил вариант сифатида қўллашимиз ўринли.

Эсседа қаҳрамон

Ўзбек адабиётшунослигида эсседа қаҳрамон масаласи махсус тадқиқ қилинмаган. Тўғри, насрининг роман, қисса, ҳикоя сингари жанрларида қаҳрамон масаласи етарлича ўрганилган.

Ш.Холмирзаев ижодида роман, қисса, ҳикоялари каторида эссе ва баднъалари ҳам салмоқли ўрин тутди. Адибнинг “Тоғларга қор тушди” тўпламига бешта эссеси киритилган: “Тоғларга қор тушди”, “Тақдир башорати”, “Олди ортингга қара”, “Бир оқшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чорнев”, “Танқидчига уч мактуб”. Ш.Холмирзаевнинг барча эссе ва баднъаларини мавзу жиҳатдан қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1) Санъат аҳли ҳақидаги эсселар: “Бинафша хидланг, амаки”

туркуми, “Одил ака ҳақида ўйласам...”, “Шайдолик”, “Бир оқшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чориев”, “Танқидчига уч мактуб”, “Тақдир башорати”, “Ай, Шухрат акам-а”, “Йўллар айро тушди, аммо...”, “Шимол ёғдуси” ва “Кашф этмоқ завқи”, “У киши – устоз, биз эса шогирд”;

2) Жамоат арбоблари ҳақидаги эсселар: “Арбоб армони” туркумидаги “Ўлдирса мард ўлдирсин”, “Васваса”, “Маҳаллий патриот”, “Сабоқлардан бири”, “Бу йўллар-кўп қадим йўллар”; “Ҳақиқат бор эканку!”, “Ватанга хизмат беминнат бўлади”;

3) Тарихий-ижтимоий мавзудаги эсселар: “Сўнмас ўт”, “Олди ортингга кара”;

4) Публицистик эсселар: “Жамиятнинг мақсади яъни мафкура бобинда ўйлар”, “Адабиёт ўладими?” ва ҳ.к.

“Бинафша ҳидланг, амаки” муаллифнинг энг йирик эсселаридан саналади. Мазкур эссе дастлаб ёзувчи Ўлмас Умарбеков ҳақида ёзилган. Бу ижодий жараён ҳақида Ш. Холмирзаев шундай ёзади: “Табиий, Умарбеков баҳонасида ўша истеъдодлар ҳақида ҳам, умуман, 60-йиллар авлоди тўғрисида, аниқроғи, уларнинг шаклланиш жараёнига доир билдигимнида, эссега сингдирганимни билмай қолгандим”⁸⁵. Адиб эътироф этганидек, 60-йилларда адабиёт майдонига кириб келган бир гуруҳ истеъдодли шахслар ҳақида эссе-хотира ёзиш ғояси ёзувчи иждодида дафъатан юз берди. Дарҳақиқат, “Бинафша ҳидланг, амаки” туркум эсселари ўз-ўзидан давомийликни тақозо этди. Бу тўртта эссе – “Бинафша ҳидланг, амаки” (Ў.Умарбеков ҳақидаги), “Фарғона йўлларида” (У.Назаров ҳақидаги), “Иссиқ жон” (Ш.Холмирзаев ва А.Орипов ҳақидаги), “Бинафша ҳидланг, амаки” (Б.Зокиров ҳақидаги) эсселари бирлашиб, уларнинг барчасида Ўлмас Умарбеков образи марказий ўринда туради. Хотираларнинг “Бинафша ҳидланг, амаки” деб аталишининг ҳам ўзига яраша тарихи бор. Биринчи туркумда Ў.Умарбеков билан Ш.Холмирзаев ўртасида “Гулчи киз” ҳикояси хусусида танқидий суҳбат бўлиб ўтади. Айнан шу суҳбатдаги Ў.Умарбеков қахрамони нутқидан олинган “Бинафша ҳидланг, амаки” жумласи эссе сарлавҳасига асос бўлган. Ш.Холмирзаев муаллифга ҳикоядаги лавҳанинг ишонарсиз чиққанлигини айтганида ёзувчи ўзининг бадий-эстетик идеалини яратмоқчи бўлганлигини билдиради. Дарвоқе, бинафша рамзий маъно ташиган. Ҳикояда бинафша ғафлатда ётган миллатни уйғотиш, хушига келтириш учун бир восита рамзий образ ҳисобланади. Худди шу шартли символик образли жумладан Ш.Холмирзаев унумли фой-

⁸⁵ Холмирзаев Ш. Бинафша ҳидланг, амаки // Туркистон. -1994.- 28 авг. –Б. 3.

даланиб, 60-70-йиллар авлоди ҳақида битилган хотираларини “Бинафша хидланг, амаки” деб номлайди. Дастлаб Ў.Умарбековнинг инсоний ижодкор сифатидаги киёфасини кашф этишга бел боғлаган ҳикоянавис кейинроқ Учқун Назаров, Ботир Зокиров, Ўткир Ҳошимов, Абдулла Орипов, Низом Комилов, Турғун Азизов, Мутал Бурҳоновларнинг ўзига хос табиатини, характерини воқеалар замирида янада тиниқроқ акс эттирди. Эссе-хотирада У.Назаров, Ў.Умарбеков, Ф.Мусаёнов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов сингари шоир ва ёзувчилар, композитор М.Бурҳонов, актёр Т.Азизов, миллий эстрада асосчиси Б.Зокировлар зиёли қатлам – ёзувчи, шоир, композитор, телемуҳандис, режиссёр, актёр сингари санъат аҳллари қаҳрамон сифатида иштирок этади. Уларнинг аҳволи-руҳияси, адабий ҳамкорлиги, кечаги кунга ва келажакка муносабати батафсил ҳикоя қилинади. Воқеалар иштирокчиси бевосита ёзувчининг ўзи, у воқеаларни кўр-кўрона ҳикоя қилмайди. Ҳар бир қаҳрамоннинг ботиний ва зоҳирий оламини ёзувчи янгидан кашф этишга ҳаракат қилади. Ёзувчи ижодкор дўстларининг бир-бирига муносабатини, жамият ва адабий ҳаёт ҳақидаги фикрларини холис ҳикоя қилади. Ўлмас Умарбековга бағишланган эсседа ёзувчининг бадий нияти 60-йиллар авлодининг фикри-зикри ўз миллатини дунёга танитиш, халқининг анъана-қадриятларини эъозлаш, гарчанд мустахлак шароитида бўлсада, миллат ғурури, ор-номусини ҳимоя қилишга чоғланган авлоднинг саъй-ҳаракатларини кўрсатишдан иборат эди. Эссенавис шу ниятда зиёли қатламнинг учрашувларини, суҳбат-йиғилишларини, ижодий сафарларини ҳикоя қилади. Уларнинг ўзаро суҳбатида мавжуд жамиятга нисбатан норозилик кайфияти сезилади. Бу хусусан, А.Ориповнинг “Булбул” шеъри билан боғлиқ лавҳада янаям яққол кўзга ташланади: “Қарасам, бу рамзий (айни чоғда реалистик) шеър давра иштирокчиларининг лабларига истехзоли табассум ҳадя этиб, уларни бир-бирига анча яқинлаштириб қўйибди: гўёки даврада “булбуллар” ўтиришибди-ю, бир-бирларининг қўнглини изоҳсиз англаб туришибди”⁸⁶. Ш.Холмирзаев замонавий ўзбек зиёлисини диққат билан кузатади, улардан кичкина бўлса-да, миллий фазилат излайди. Чунки сир эмас, ўтган асрнинг иккинчи ярмига келиб халқимиз вакиллари орасида юриш-туриш ва кийиниш, сўзлаш ва муомала маданиятида рушлашиш бошланган, 60-70-йилларда эса бу “маданийлашиш” авж палласига чиққан эди.

“Бинафша хидланг, амаки” туркум эсселарида қаҳрамонларнинг

⁸⁶ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Ёзувчи. -1998.- №1.-Б. 5.

Ўзаро суҳбати маълум бир соҳа доирасида, яъни ижод ҳақида кечади. Айнан санъатнинг турфа турлари: кино, кўшиқчилик, театр санъати хусусида қаҳрамонлар ўзаро бахшлашади. Айрим китобхонлар учун асарда кечаётган жараёнлар, воқеалар зерикарли, тушунарсиз бўлиши табиий. Бироқ эссенавис хотира-эсседа миллат ғурурини кўтаришга бел боғлаган ижод аҳлининг нафақат оддий инсоний қиёфасини, шу билан бирга санъаткорона изтиробни, фақатгина ўша шахсга тегишли бўлган фожеа ва юксалишларни очиб берган. Муаллиф қаҳрамонларнинг характерини ўрганишда объектив кузатувчи, айрим ўринларда персонаж образ, кейинги сўнгги саҳифаларда эссенависнинг ўзи бош қаҳрамон сифатида кўриниш беради. Чунончи асар бошланишида объектив кузатувчи Учқун Назаровга бағишланган қисмда анчагина фаол қаҳрамон даражасига кўтарилган. Шартли маънода ёзувчининг бевосита эсседа иштирокини қуйидагича формулада беришимиз мумкин: соф муаллиф → муаллиф-ҳикоячи → муаллиф-персонаж образ → муаллиф-бош қаҳрамон. Бу формула “Бинафша хидланг, амаки” эссесига турли ўринларда турфа шаклда алмашилиб туради.

Хотираларнинг марказий қаҳрамони Ўлмас Умарбеков эссенинг дастлабки саҳифаларидан то охиригача 60-йиллар авлодининг бошини бириктирувчи, дўстлари ўртасида жуда катта ҳурмат ва эътиборга эга мулойим табиатли, ўта маданиятли шахс сифатида тасвирланади. “Фарғона йўлларида” воқеаларида Учқун Назаровнинг режиссёрлик ва ёзувчи сифатидаги қиёфаси, шунингдек унинг феъл-атворига хос бўлган чўрткесарлик ва кескин характерлилик тасвирланади. Бу туркум эсселарда ёрқин англашиладиган характер – қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбатида русча сўзларнинг ҳаддан зиёд кўп ишлатилиши. Айниқса, бу ҳолат Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ботир Зокиров, Мутал Бурҳонов каби қаҳрамонлар нутқида бўртиброқ кўринади. Албатта, бу Ш.Холмирзаев танлаган хос услуб. Чунки ўша пайтдаги давр ва муҳит 60-йиллар авлодига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган, улар болалигидан рус мактабларида таҳсил олган, оилада, дўстлар даврасида, жамоа жойларда ҳам рус тили орқали мулоқот кучайган бир давр бўлган. Шуларни англаб етган эссенавис уларнинг нутқидаги жаргон ва диалект, ўзга тил унсурларини ҳаётда қандай бўлса шундайлигича китобхонга тақдим этади. Фикрларимизни исботлаш учун Шуқур Холмирзаев билан Ботир Зокиров суҳбатидаги бир парчага эътибор берайлик:

“ – Ҳикоя менга ёқди, – дедим. Гапим шу. Қандай қабул қилсангиз шу, ўзингиз биласиз.

– Неужели?

– Да”⁸⁷.

Ёки Ўлмас Умарбеков нутқидан:

“... Низом, Абдуллажон, биззиям битта китобни У.Назаровникига ўхшатиб чиқариб беринглар. Дуо қиламиз. Ботир, что с тобой?”⁸⁸. Композитор Мутал Бурҳонов нутқида эса русча ибора ва жумлалар ҳаддан зиёд кўп қўлланилишини кўришимиз мумкин. Хусусан:

“– Всё таки надо бороться! За правду, за справедливость! За свободу!”⁸⁹

Эссе қаҳрамонларидан Ўлмас Умарбеков, Ботир Зокиров, Ўткир Ҳошимов нутқида эса Тошкент шеvasи устунлик қилади. Эссенинг композицион қурилишига эътиборимизни қаратадиган бўлсак, ёзувчининг ўзига хос услуби очилади. Ўлмас Умарбековга бағишланган эсседа воқеалар Учқун Назаров ҳовлисида бир ош пишгунга қадар бўлган вақт, янги китоб нашри муносабати билан ташкиллаштирилган зиёфат асарга асос қилиб олинган.

“Фарғона йўлларида” қисмида водийга сафар чоғидаги тўртта ижодкор дўст: Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, Низом Комилов ва муаллифнинг кечинмалари ҳикоя қилинади. Эссега Учқун Назаров билан Шукур Холмирзаевнинг конфликтли муносабатлари асос қилиб олинган. Ш.Холмирзаев ҳикояларидаги сингари характер яратиш услубига содик қолиб, “Фарғона йўлларида” эссесида Учқун Назаровнинг инжиқ, кибрли, ўжар қиёфасини чизиб берса; ўзининг тоғликларга хос мағрур, қатъиятли, кучли орияткашлик жиҳатларини намоён қилади. “Фарғона йўлларида” эссесида илк бор учрашганда ўз-ўзидан иккита инсон ўртасида пайдо бўладиган ички антипатия таъсирида юзага келадиган дилхираликлар Учқун Назаров ва ижодкорларни кутиб олувчи шахс тимсолида ишонарли ҳаётий мисолларда кўрсатилган. Эсседа бундай ҳолат орқали Учқун Назаровнинг гап кўтармайдиган табиатидаги ўжарлик акс эттирилади. Шу бобда бугунги кунда моҳир устоз таржимон Низом Комиловнинг характер ва дунёқарашига бошқа қисмлардагига қараганда кенгроқ тўхталган. 1-бобда у кичик бир персонаж образ сифатида иштирок этади. Эссенинг туркум саҳифаларида Низом Комиловнинг юзага чиқмай қолган ижодий истеъдодидан воқиф бўламиз. Туғма истеъдоднинг ўртамиёна даражада ривожланмай қотиб

⁸⁷ Холмирзаев Ш. Бинафша ҳидланг, амаки //Ёзувчи. -1997.- 22 окт. -Б.3.

⁸⁸ Ўша асар, –Б.3

⁸⁹ Ўша асар, –Б.3

қолиб кетганидан афсусланасан киши. “Фарғона йўлларида” қисмида Низом Комиловнинг қувноқ табиат эканлиги, ҳазил-мутойибага ўчлиги намоён бўлади ва бу китобхонни завклантиради.

“Бинафша хидланг, амаки” туркум эсселари орасида Ботир Зокировга бағишланган эссе-ҳикоя энг таъсирчан ёзилган. Маълумки, туркумнинг биринчи қисмида Ботир Зокиров персонаж образ сифатида иштирок этади. У бир чеккада ўз ҳаёллари билан паришон-хотир ўтиради. Ҳатто китобхон унинг эсседа иштирокини илғамай ҳам қолиши мумкин. Фақатгина ҳаёл дунёсидан уни ўзаро суҳбатга жалб қилган қаҳрамонлар лукмаси орқалигина Ботир Зокировнинг ҳам борлиги эсга тушади. Ш.Холмирзаев унинг ҳаёлчан табиати-ни қуйидаги сатрларда шундай ифодалайди: “... у киши қандайдир паришонҳол кўринар, ҳамсуҳбатининг гапини тингламаётганга ўхшар, илло нуқул нари-берига қандайдир нуқталарга қарар-тикилар. аммо афтидан суҳбатдошининг дейлик, сўроқларига аниқ-аниқ жавоблар қайтарарди”.⁹⁰ Эссе саҳифаларида Ботир Зокировнинг ички ва ташқи портрети бошқа эссе қаҳрамонларига нисбатан анча тиниқ тасвирланади. Унинг кўриниши, қиёфаси, кийиниши, юриш-туриши, қизиқишлари, ҳикоялар машқ қилгани, рассомчилик билан шуғуллангани ҳақидаги маълумотлар хонанда тўғрисида кўшимча ноёб маълумотлар етказди.

Ш.Холмирзаев хонанданинг серкирра истеъдодини қуйидагича ифодалайди: “... назаримда бир эмас – бир неча одамга ўхшар. аниқроғи, бир эмас, бир неча истеъдодларга насиб этиши мумкин бўлган қобилиятга эга шахс эдики, кўнгли тусаган томонга назарини қаратар – бу йўригда у бағоят эркин-озод инсон эди”⁹¹. Эссенавис эссе-хотираларида кузатганимиздек, аксарият хотиралар экспозицияси кутилмаган ташриф, фавқулдда тадорик ёки кульминацион нуқта билан бошланади. Чунончи, Ботир Зокиров ҳақидаги эссе хонанданинг вафоти ҳақидаги ярим тундаги телефон кўнғироғидан бошланади. Демак, эссе тўғридан-тўғри ечим билан бошланган. Бемаҳал телефон кўнғироғи асарга жоғеий тус, оҳанг берган. Хусусан: “Телефон жиринглашидан уйғониб кетдим... соатга қараб олдим. Тўрт ярим... Табиий жаҳлим чиққан: ким у – шундай пайтда безовта қилган? Қишлоқдан бўлсайди:

⁹⁰ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Ёзувчи. - 1997. - 22 окт.-Б. 3.

⁹¹ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Туркистон. - 1999. - 25 дек. - Б. 5.

тинчлик бўлсин-да...”⁹² Албатта, китобхон бундай фавқулудда бир ҳолатга дуч келиб, воқеанинг давомига қизиқиб қолади. Бу фожианинг машҳур хонанданинг оила аъзоларига, қолаверса дўстларига таъсирини билишга қизиқиш пайдо бўлади. Ш.Холмирзаев эссе жанрининг холислик ва ҳаққонийлик принципига биноан Ботир Зокировнинг севган аёллари ҳақида ҳам ошқора ҳикоя қилади. Хотира-эсседа хонанданинг туғма ноёб қобилияти билан жисмоний дарди ҳам ёзувчи томонидан эътироф этилади. Оғир қисматга қарамасдан ўзида яшашга куч, матонат, ирода топа олган қаҳрамоннинг сабоқ бўлишга арзигулик ҳаёти китобхонни ларзага солади.

Эссенинг “Иссиқ жон” қисмида эса иккита воқеа ҳикоя этилган. Ҳар иккиси ҳам касалхона билан боғлиқ реал воқеалар замирига қурилган. Биринчиси, Ш.Холмирзаевнинг касалхонага тушиши ва дўстлар ташрифи, иккинчиси, Абдулла Ориповнинг касалхонага тушиши ва дўстлар ташрифи билан боғлиқ. Ижодкорлар бир-бирига кинояли, образли гап-сўзлар билан мурожаат этишади. Айниқса, қуйидаги суҳбатда метонимик кўчим орқали ижодкорларнинг кеса тагига нимкеса тарзида ҳазиллашиши ёрқин ифодаларда берилган:

– “Одамлар” кутишяпти. “Севгим-севгилим” деб келипти бири. “Йўлчивой” адашиб колган экан, ўзим бошлаб келдим! Падём”.⁹³

“Одамлар” дейилганда шу асар муаллифи Учқун Назаров, “Севгим-севгилим” дейилганда муаллифи Ўлмас Умарбеков, “Йўлчи” дейилганда шу ролни ижро этган актёр Турғун Азизов назарда тутилган. Хотираларда уларнинг яқин дўсти бўлган табиб-врач Анвар Максудов ҳам иштирок этади.

Бу туркум эсселарда ёзувчи эссе-хотиралари услубига хос жиҳатлардан бири – энг майда деталларгача эринмасдан тасвирлаш. Х.Дўстмуҳаммедов “Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадний тафаккурнинг янгилиниши” мавзусидаги номзодлик диссертациясида ёзувчи Ш.Холмирзаевнинг сўнгги йилларда яратган ҳикоялари таҳлилида батафсил тасвирийлик принципини қўллаётганлигини таъкидлаб ўтади. Айнан шу фикрни Ш.Холмирзаевнинг эсселарига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Ҳатто ёзувчи айрим ўринларда қавс ичида шахсларга, ҳатто майда предметларга изоҳ беради. Жумладан, “Шу бўйи шкаф устидаги (туғилган кунимда Умарбеков совға қилган) соатга қараб олдим” – Ш.Холмирзаев ярим тунда қараган соатининг турган жойини, ҳатто

⁹² Ўша асар. 5-б.

⁹³ Холмирзаев Ш. Иссиқ жон //Ёзувчи. -1998.- №1. 4–6.

уни ким совға қилганлигини изоҳлайди. Албатта, бу билан эссенавис Ў.Умарбеков билан ўзи ўртасидаги самимий дўстлик муносабатларига урғу беради. Бу типдаги ўринлар эсседа жуда кўп учрайди: “Ботир бизнинг уйимизга (у консерваториянинг орқасида яшарди, биз эса йўлнинг бу бетида...), ... мен эса Ботирнинг беҳад хурмат қиладиган рафиқаси Эркили Маликбоева билан адабиёт ҳақида (у киши айниқса Паустовскийни яхши кўрар эди.) суҳбатлашардик...”, Тўлан Қўзибоевнинг (“Табассум”нинг эски муҳаррири) тўйига бориб эдик”, “Эртаси табиий, Турғун Азизов рулда (мошина Умарбековники эди) ...” ва ҳ. зо.

Ш.Холмирзаев услубининг иккинчи жиҳати қаҳрамонлар ҳаракатини жонли тарзда гўёки ҳозир юз бераётгандек тасвирлашида кўринади. Жумладан: “Қалтираб нима қилишимни билмай турганимда, ётоғидан хотиним кўзини уқалаб пешонаси тиришиб чиқиб келди”.⁹⁴ Шу тасвири “Телефон кўнғироғидан хотиним ҳам уйғониб кетиб, ётоғидан туриб-чиқиб келди” - десаям бўларди. Аммо бундай тасвирий ифодада ярим тундаги бесаранжомлик, ваҳимали ҳолат маромига етмаган бўларди. Китобхонга ҳам таъсир доираси кам бўлиб қоларди. Уйкуда ётган одамнинг ярим тундаги телефон чақирғидан пешонаси тиришиб, афти бужмайиб, уйқусираган овозда чиқиб келиши табиий ҳолат.

“Бинафша ҳидланг, амаки” туркум эсселарида илгари сурилган умумий муштарак ғоя – бу самимий дўстлик мавзусининг ўқ чизик сингари ўтишидир. Бу туркумга кирган хотира-эсселарда бир-бирига яқин Учкун Назаров, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Низом Комилов, Турғун Азизов, Анвар Максудов, Абдулла Ориповларнинг ўзаро дўстона муносабатлари ҳақида турли хил ҳаётий, маиший воқеалар, ижодий сафар ва гурунглар хикоя қилинган. Аммо уларнинг бошини бириктирувчи, уларга бош-кош бўлиб турган шахс, шубҳасиз, Ўлмас Умарбеков эди. Бу образ барча туркум эсселарда фаол иштирок этмасида, бу қаҳрамон, албатта, эссенинг ечимида ёки тугунида кўзга ташланади, муаллиф хотираларида эсланади. Шунинг учун ҳам Ш.Холмирзаев бу хотира-эсселарни “Ў.Умарбеков ҳақидаги эсселар” деб атайди. Бу эссе-хотираларда инсоннинг яхши-ёмон кунларида “ҳақиқий дўст, албатта, бир-бирига суянчиқ бўлиши керак” деган жуда катта тарбиявий-маърифий ғояга урғу берилади.

Ш.Холмирзаев эсселари орасида “Бир вужудда икки жон” эссе-

---

⁹⁴ Холмирзаев Ш. Ботир Зокиров... //Туркистон. -1999.- 25 дек.. 5-б.

хотираси алохида ажралиб туради⁹⁵. XX аср модернистик оқимнинг йирик вакилларида бири Франц Кафканинг “Отамга хат” эссеси ўзининг шафқатсиз реалистик тасвири, болаликда кечган оғир кечмишлари, ота ва ўғил ўртасидаги зиддиятли муносабатлар, муаллифнинг дил изтироблари, рухий қийноқларининг ёрқин ифодаланиши билан жаҳон эссечилигида муҳим ўрин тутди. Кафканинг эссеси мактуб асосига қурилган бўлиб, “Отамга хат” жаҳон эссечилигининг новаторона кўринишидир. Америкалик тадқиқотчи Ж. Эвери Кафканинг бу эссесини аввало “шахсий ҳужжат” деб атайди⁹⁶. Рус тадқиқотчиси Д.В.Затонский эса ота ва ўғил ўртасидаги конфликтни, “шахсий муаммо” деб атайди. Тадқиқотчи умуман Кафканинг ижоди ҳаддан зиёд автобиографик характерга эга эканлигини таъкидлайди⁹⁷.

“Оталар ва болалар” мавзуси жаҳон адабиётида насрнинг роман, қисса, ҳикоя жанрларида ёритилган. (Жумладан: Онере де Бальзак, Тургенев, Ф.М.Достоевский асарлари мисолида олиш мумкин.) Ота ва фарзанд конфликтни масаласи Кафканинг “Отамга хат” эссесига жуда маҳорат билан ёритилган. Шу маънода Ш.Холмирзаевнинг “Бир вужудда икки жон” эссеси она ва болалар муносабатини очган оригинал эссе-хотира намунаси саналади. Эссенавис 1987 йилда бир қатор жамоат арбобларига бағишлаб эсселар битди, шу туркум эсселарига ёзилган сўзбошисида шундай дейди: “Камина... 54 йиллик комфирка аъзоси, ҳамон фирка дафтарчасини кенгайиб қолган костюм киссасидан кўймайдиган волидам кўз олдимга келар, чаласавод, вақти-замониди кўпларга нафи теккан шу зот ҳақида бирон бир нарса ёзишни ўйлардим”.⁹⁸ Ва ёзувчи қарийб ўн йил муддатдан сўнг онаси ҳақида ёзишга жазм этади.

Экзистенциализм оқимининг вакилларида яна бири модернист, эссеист Серён Къеркегор эса бутун умр онасидан оро қилган экан. Албатта, бундай муносабатларнинг ўзига яраша субъектив сабаблари бор. Ш. Холмирзаевнинг онаси. Ойша момо. тақдир такозоси билан уч бора турмуш қурган. Бу айни пайтда ёш Шукур қалбида норозилик кайфиятларини уйғотган. Ўғай ота ва фарзанд муносабатлари ҳам

---

⁹⁵ Холмирзаев Ш. Бир вужудда икки жон // Саодат. -1998.- №6. –Б. 4-11.

⁹⁶ Затонский Д. В. Франц Кафка и проблемы модернизма. – Москва: Высшая школа, 1972. - С. 63.

⁹⁷ Затонский Д. В. Франц Кафка и проблемы модернизма. - Москва: Высшая школа, 1972. - С. 80-81.

⁹⁸ Холмирзаев Ш. Арбоб армони // Шарк юлдузи. -1997.- №2.-Б. 4.

эссе-хотирада хикоя этилади. Хотиранинг “Бир вужудда икки жон” деб помланишида ҳам рамзий маъно бор, албатта. Она етмиш йиллик ҳаётини социалистик тузум даврида кечирган. Унинг қалби ҳамон “компартия” деб уради, янги замон мафкураси олдида қийналади. Қайси бирини оклашни ва эътиқодини қай ҳолда ўзгартиришни билмай саргардон бўлади. Чунки бутун умр эътиқод қилиб келган тузуми ўзгариб қариганда унинг ички дунёсини остин-устун қилиб юборган. Жисм битта, аммо руҳият икки хил. Кампир қайси бирига ишонишни билмай, ўзининг олдинги эътиқод ва ишончларидан воз кечолмай довдирайди. Ойша момода икки хил кайфият тез-тез алмашиниб туради: гоҳида Оллоҳга ишонса, гоҳида партия сиёсатини жон-жаҳди билан ҳимоя қилувчи атеистга айланади. Ёзувчи эътироф этганидек, шўро даврининг қурбонига айланган момо икки жон овворасига айланади.

Эссе экспозицияси Ш.Холмирзаевга хос жўн ва содда тасвир билан бошланади. “Кўклам эди. Юртга бордим. Укам Хайрулла (кенжамиз) ховуз бўйида мени кутиб олди”⁹⁹. Мазкур эссе-хотира ҳам “Бинафша хидланг, амаки” сингари ёзувчининг шаҳардан қишлоққа сафари ва у ердаги кўрган-билган, анчадан бери ёзувчини қийноққа солиб юрган бадиий ният туфайли, муаллифнинг болалик хотиралари билан бойитилган. Айниқса, онаси Ойша момо ва унинг оти билан боғлиқ воқеалар тизими, шунингдек аёллар базми ҳақидаги реал тасвирлар ниҳоятда таъсирчан ва қизиқарли саҳналарни ташкил этади.

Шарқда отга меҳр-муҳаббат кучли, қадим оғзаки ижод намуналарида от инсоннинг энг яқин дўсти, халоскори, вафодорлик рамзи сифатида талкин қилинган. Бу анъанавий образ ёзма адабиётга ҳам кўчган. Умуман дунё халқлари адабиётида ҳам от - эзгулик тимсоли сифатида талкин этилади. Чунончи, америкалик адиб Э.Сетон-Томпсон хикоясида от – эркинликни севувчи тимсол, қирғиз адиби Ч.Айтматов қиссасида қадрдонлик ва вафодорлик рамзи сифатида акс эттирилган. Худди шунингдек, Ш.Холмирзаевнинг “Бир вужудда икки жон” эссесида Ойша момонинг Жайрон оти билан боғлиқ воқеалар тизимида ҳам отни халоскор, ўз эгасига садоқатли жонивор сифатида кўрамыз. Ойша момо кексайиб эси қирарли-чиқарли бўлиб қолганида ҳам отини унутмайди, ўтмиш хотиралари момони тинч қўймайди. Адирда Ойша момонинг бўри билан тўқнашув саҳнаси ҳаяжонли ва қуюқ ўринлардан бири: “Қирчиллама қиш. Бошидан тотор дугонаси тўкиб берган шол рўмолини олиб, бир учини осилтириб

⁹⁹ Холмирзаев Ш. Бир вужудда икки жон // Саодат. –1998.- №6. –Б. 4.

келаверибди. Бўри рўмол билан ўйнашаркан. Охири бир тишлаб тортиб олибди. Онам отни қамчилаб кочибди”¹⁰⁰. Бу жонли тасвир бехосдан америкалик адиб Жек Лондоннинг “Ҳаётга муҳаббат” ҳикоясини эсга солади. Бонси ҳар икки асарда инсон ва бўри ўртасидаги тўқнашув, ҳаёт учун, ўз жонини сақлаб қолиш учун кураш тасвири маҳорат билан ҳикоя этилган. Жек Лондонда от тимсоли бўлмасада, аммо қаҳрамонларнинг айни киши чилласида бўри билан олишув, йиртқич хайвоннинг инсон изидан изма-из бориши ниҳоятда ўхшаш тасвирланган. Ш.Холмирзаев тасвирларни бўрттириб тасвирлаш мақсадида аёл кишининг рўмолидан деталь сифатида жуда яхши фойдаланган. Шол рўмолнинг хилпираб, шамолда ўйнаб осилиб келиши тасвирни янада кучайтирган. Эссе-хотиралардаги индивидуал тасвир ва баён услубига кўра Ш.Холмирзаев ҳар бир предметни эринмасдан изоҳлайди. У шунчаки, онамнинг шол рўмоли осилиб келар эди, демайди. Аксинча, муаллиф “Тотор дугонаси тўқиб берган шол рўмол” деб таъкидлайди. Эссе қаҳрамони Ойша момо нутқида соф Сурхон шеvasи қўлланилган: “– Доғингди кўрмайин. Шундай-шундай кеп турмайсанми, балам? Ўтир. Хайри, кўрпача тўша, хода жуттингма?”¹⁰¹.

Эссе-хотиранинг аёллар базми тасвирида хотиранавис болалик кечмишлари орасида аёллар ўтиришини куйидагича эслайди: “Росса ўйнаб чарчаганларидан кейин қандайдир кичик-кичик давраларга бўлиниб... йиғлашар эди. Баъзан бир-бирларига суяниб, чайкалиб жуфтидан айрилган она бўрилардек мунгли-мунгли увлашарди”¹⁰². Хурсандчилик ва ўйин-кулгу учун йиғилган аёллар йиғлаб-йиғлаб кўнгилларини бўшатишади, сабаби уларнинг ич-ичида мавжуд жамиятга нисбатан кучли норозилик бор. Гарчанд улар собик шўролар даврида катта лавозимларда ишлаган бўлсада, ўзларининг аёллик шаънига куйишади. Аёл кишигагина хос бўлган инжа туйғуларнинг фожеага юз тутганлиги учун, жамият уларни курулга айлантирганлигини англаган ҳолда йиғлашади. Чунки уларнинг барчаси ёлғиз, суянадиган суянчиғи йўқ. Қайсидир бирининг эри урушда ҳалок бўлган, ёки камоқхоналарда, айримлари эса ўз эрларини мансабга алмашганлар. Бир сўз билан айтганда уларни тақдир эмас, тузум бева аёлларга айлантирган эди. Қисқаси, “Бир вужудда икки жон” эссесида тузум етказган

¹⁰⁰ Холмирзаев Ш. Бир вужудда икки жон // Саодат. –1998. - №6. -Б. 5.

¹⁰¹ Ўша журнал. –Б. 4.

¹⁰² Ўша журнал. –Б. 8.

жароҳат туфайли шахсий ҳаёти йўқотилган аёллар фожеаси кичик хотира лавҳаларда моҳирона акс эттирилган.

Эссе-хотирада бойчечак детали катта рамзий маънони ифодалаган. Эссенинг экспозиция қисмида ёзувчи онасига бир даста бойчечак териб келганлигини, укаси Хайрулло билан бўлган бир оғиз суҳбатидан бунни билиб оламиз: “– Ўғлингга айт, машинани ювсин. Багажда ул-бул нарса бор, ол. Бир даста бойчечак ҳам бор”¹⁰³. Шу билан бутун бошли эссе матнида бойчечак умуман эсга олинмайди. Эссе ечимида Хайрулла акаси келтирган бойчечакни момога узатади. “– Манг, муни исканг! Бойчечак. Акам териб келган экан сизга деб... Олинг-е!

– Эби, бойчечак-ку! – ориқ бармоқлари билан олиб юзига босиб ҳидлади. – Омонлиқ, омонлиқ...”¹⁰⁴. Бойчечак – детали эсседа чиройли бир ечим бўлиб хизмат қилган. Бойчечак – бу дунёнинг сохта этикодларидан покланиш, сохта ва ёлғонлардан юз буриб, янгилик томон талпиниш рамзларини ифодалаган. Хуллас, эссе сюжет чизиғида бойчечак детали мантикий узвийликни ташкил этган. Эсседа иккита сюжет чизиғи кўринади. Биринчиси, бу асосий сюжет чизиғи бўлиб, Ойша момо билан боғлиқ воқеа, характерлар тасвирини ўз ичига олади. Иккинчи, сюжет чизиғи – ёзувчининг болалиги ва улғайган даври. М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов каби адабиётшунос олимларимиз таъкидлаганидек, Ш.Холмирзаев ижодида табиат, жамият ва инсон узвий алоқадорликда тасвирланади. Адабиётшунос И.Мирзаев бу ҳақда шундай дейди: “Умуман, Ш.Холмирзаев ижодида жамият ва табиат муносабатларининг марказида хамиша инсон образи, унинг мураккаб кечинмалари ва эзгу идеаллари туради. ... Тасодифий эмаски, адиб яратган турли образ ва персонажларнинг табиатга, гўзалликка қарашлари ўртасида катта ўхшашлик мавжуд”¹⁰⁵.

Маълумки, Ш.Холмирзаевнинг болалик ва ўсмирлик йиллари Сурхоннинг Бойсун туманида кечган. Унинг ижодида Бойсун тоғлари, табиати, айниқса, овчилик билан боғлиқ лавҳалар нафақат эсселарида, кичик насрий ҳикояларидан тортиб, йирик полотнодаги роман ва қиссаларида ҳам маҳорат билан чизилади. Айниқса, ёзувчи тун, ой, арчалар, сўқмоқлар тасвирини меҳр билан акс эттиради:

“Тун, ой, арчалар, сўқмоқлару қирлар – меники эди:

¹⁰³ Холмирзаев Ш. Бир вужудда икки жон // Саодат. – 1998- №6. –Б. 4.

¹⁰⁴ Ўша журнал. –Б. 11.

¹⁰⁵ Мирзаев И. Янгича тафаккур ва ўзбек насрининг тараққиёт йўллари. Филл Фанлари д-р дисс... Т.: 1991. –Б. 151.

Булардан – кўркиш.

Ўзингникидан ҳам кўрқасанми киши? Буларга тобора меҳрим ортар эди”¹⁰⁶.

Ш.Холмирзаев ижодида табиат ва ҳайвонот дунёсига мурожаат катта ўрганиш манбаи бўла олади. Адиб кассаларидаги сингари аксарият ҳолларда эссе қаҳрамонлари ҳам Сурхон кишилари дидир. Жумладан, Ойша момо, Хайрулла (“Бир вужудда икки жон”), Зойир Мамажанов (“Шимол ёғдуси”), Менгзиё Сафаров (“Олди ортингга қара”) сингари эсселарида тоғлик кишиларга хос қайсарфеъллик, жайдарилик, мардлик фазилатлари мужассам. Эссе матнида метофора, метонимия, ўхшатиш, сифатлаш сингари бадиий тасвир воситаларини кузатиш мумкин. Чунончи: “50-йилларда онам, демак, ўгай отамни бошига пана қилган эди”. Ойша момо нутқида: “Пешонам тор экан, нима қилай?” – дейди. Пешона – метонимия ҳодисаси бўлиб, у ўзининг асл маъносидан ташқари кўчма маънода, яъни пешона – тақдир маъносида истифода этилади. Шунингдек фразеологизмлардан ҳам кенг фойдаланилган: бир ёқадан бош чиқармоқ, энсаси котмоқ, кўнгли юмшаб кетмоқ, аклини жеб кетмоқ ва ҳ. з.о. Ёзувчи халқ мақолларининг Сурхон вилояти шевасидаги вариантдан ўринли фойдаланади: Энқайганга энқайгин – бошинг жерга теккинча, қакқайганга қакқайгин – бошинг кўкка жетгинча; бировга ўлим тилагандан кўра, ўзингга умр тиламайсанми?; туғишгандан тутинган абзал; бировга чоҳ қазсанг, ўзинг жиғиласан ва ҳ.к. Шунингдек, оригинал ўхшатиш ва сифатлашлардан фойдаланган: “олтмишинчи-етмишинчи йиллардан чиқиб келаётгандек”, “ўтмишдан чиқиб келган ажабтовур меҳмонлар”. “етмишинчи йиллар бағридан чиққанга ўхшаб...” кабилар. Ойша момо тимсолида пойдевори бўш жамият учун фидойиларча меҳнат қилган, хизматлари учун ордену медалларга алданган шахс фожеаси кўрсатилган. Қолаверса, ташки ва ички “мен” ўртасидаги кучли кураш жараёнини ёритган ажойиб эссе намунаси ҳисобланади. Қарама-қаршилик кечаётган инсон руҳияти Ш.Холмирзаев эссе ва бадиъаларида ижодкорлар, адабиётнинг том маънодаги жонкуярларининг ҳаёти ва ижоди, қисматида муҳрланган. Ў.Умарбеков, У.Назаров, Ў.Ҳошимов, А.Орипов (“Бинафша хидланг, амаки”), О.Ёқубов (“Одил ака хакида ўйласам...”), Шухрат (“Ай, Шухрат акам-а”), А.Орипов (“Йўллар айро тушди, аммо...”), Усмон Азим (“Кашф этмоқ завки”), рассом Р.Чориев (“Бир окшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чориев”), актёр Шукур Бурхон (“Тақдир башорати”), жур-

¹⁰⁶ Холмирзаев Ш. Бир вужудда икки жон // Саодат. –1998.- №6. –Б. 7.

налист Рахимжон (“Шайдолик”), журналист ва ёзувчи З.Мамажонов (“Шимол ёғдуси”), археолог Менгзиё Сафаров (“Олди ортингга қара”) сингари санъат аҳллари ҳақида бетакрор эссе-хотиралар яратди.

“Шимол ёғдуси” эссесида Сурхондарёлик журналист ва ёзувчи Зойиржон Мамажоновнинг зиддиятли ҳаёти акс эттирилган. Шимол – оппоқ қору музликлар макони бўлиши билан нурлик ва покизалик рамзига ўхшатилади. Шу маънода, Ш.Холмирзаев ўз қахрамонини шимол ёғдусига ўхшатади. Гўёки у оппоқ туйғулар, тилаклар сингари атрофдагиларни ўзига тортади.

Эссенависининг бир туркум Сурхон жамоат арбобларига бағишлаб ёзилган эсселарида қахрамонни ўз тилидан гапиртириш услубидан фойдаланган. Хусусан, “Арбоб армони” туркум эсселарида бу ҳолат яққол кўринади. Ш.Холмирзаев таъкидлаганимиздек, асосан эссе-хотира жанрини юксак чўққига кўтарди. Аммо шуни эътироф этиш зарурки, ўзбек адабиётида илмий, бадний-публицистик, фалсафий эссе намуналари ҳам яратилган. Жумладан, П.Қодиров, А.Мухтор, Зулфия, Миртемир, Э.Воҳидов, И.Ғофуров сингари ижодкорларимиз адабий ўйларини ҳам эссе дейиш мумкин.

П.Қодировнинг 70-йилларда яратилган “Ўйлар” бадийалар тўпламида давр ҳаёти, энг долзарб масалалар қаторида адабиёт ҳақидаги адабий ўйлари жамланган¹⁰⁷. Адабиётшунос Н.Рахимжонов П.Қодиров бадийаларига хос бўлган “ҳиссий тафаккур” теранлигини, “ассоциатив тафаккур” етакчилигини асосий омил сифатида белгилайди¹⁰⁸. Аммо бу бадийаларда ассоциатив фикрлашдан ташқари аналитик таҳлил, кузатувчанлик услублари ҳам кузатилади. П.Қодиров ижодкор шахс учун зарур бўлган тўртта омилни, яъни ҳаётий билим, адабий билим, ҳақиқий талант, катта ғайратни бадийий-эстетик принциплар сифатида ажратади. Бадийаларда адибнинг истисъод, дид, илҳом, ёзувчи маҳорати ҳақидаги илмий-назарий фикрлари қанақадир темир қолипдаги сўзлар тизимидан иборат эмас, уларда образлилик, эркин фикр ва жонли мулоқот мавжуд. Жумладан, “Ҳақиқий ва сунъий тўқима” бадийасида ижодкор шундай бир образли ифодани қўллайди: “Сунъий тўқима сувдан ясалган “ҳолва”га ўхшаб сал-пал кўпириб туриши мумкин, аммо кўп ўтмай тагидан “суви” чиқади-ю, сири фош бўлади”¹⁰⁹. Шунга ўхшаб бадийий ижод ва унинг сир-синаотлари ҳақида образли ифодалар анча-

¹⁰⁷ Қодиров П. Ўйлар. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1971. –Б. 152.

¹⁰⁸ Рахимжонов Н. Илмий тафаккур жилолари. - Т.: Фан, 1991. –Б. 25.

¹⁰⁹ Қодиров П. Ўйлар. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1971. –Б. 114-бет.

гина. Назаримизда, П.Қодировнинг “Ижод сирлари” туркумига кирган “Сехрли туйгулар”, “Факт ва кашфиёт”, “Ҳақиқий ва сунъий тўқима”, “Қаҳрамон масаласи” бадиъалари адабиёт оламига илк қадам қўяётган ҳар бир ижодкор ва тадқиқотчи учун улкан дастуруламал бўлади. Ёзувчи бадиъаларда ўзбек адабиётининг йирик вакиллари А.Қодирий, Ҳамза, А.Қаҳҳор, Ойбек каби йирик адибларнинг ижодий ютуқларини, ибратли ижодий тажрибаларини кўзлан кечиради. Эссенавис ўзбек адиблари билан чекланиб қолмасдан, жаҳон адабиётининг буюклари – Толстой, Флобер, Мопассан, Фурманов сингари ёзувчилар ижодий тажрибаларини, улар чеккан ижод заҳматларини эсга олади. П.Қодиров “Тил ва шахсий услуб” бадиъасида ёзувчининг ижодга ундовчи ички кучларни, яъни хотира, ақл, қобилият, зеҳнни асосий факторлар сифатида ажратади. Фикримизча, П.Қодиров ёзувчининг ҳаётининг тажрибаси, ички дунёси, воқеликка қандай қараши, нимани ёзишни ва ижодкор кашф этган қаҳрамонларда интеллектуал салоҳият қай даражада акс этишини ҳолис баҳолайди. Бир ҳаётнинг воқеани ҳар бир киши турлича ҳис қилиши ҳақиқат. Испан эссенависи Х.О.Гассет “Дегуманизация искусство” тўпламида қуйидагича воқеани таҳлил қилади. Хонада машҳур киши ўлим талвасасида ётибди. Ёнида хотини, шифокор, журналист ўтирибди. Улар ўлим билан олишаётган таникли инсонни сўнгги манзилга кузатишмоқда. Х.О.Гассет айнан шу ҳолат бу ерда ўтирган уч кишида уч хил ҳиссиёт, уч хил муносабат туғдиришини файлусуфона изоҳлайди. Хотин эри жон талапаятганидан чуқур изтиробда, энг яқин кишига ҳаётда ёлғиз ташлаб кетаётганлигидан азоб чекади. Шифокор воқеага совуққон назар ташлайди, сабаби ўлим унинг учун оддий табиий-биологик жараён. Журналист эса кўзлари катта-катта очилиб, ўлим тўшагида ётган машҳур кишининг ҳар бир ҳаракатини, пойинтар-сойинтар сўзларини ҳам ёзиб оляпти. У учун бу воқеа шов-шувга сабаб бўладиган зўр мақола бўлади. Машҳур шахснинг ўлим билан юзма-юз ҳолатини тасвирлаш учун материал йиғади. Бир воқеликка турлича муносабат ва ҳиссиёт.

Шунингдек, П.Қодиров ҳам С.Айнинг услубига ҳос бадиий мантик билан илмий мантикнинг омукталигини, Ойбек услубига ҳос қаҳрамон яратишда ички ритм, ёзувчи ички дунёси ва ҳаётининг тажриба вобасталигини, А.Қаҳҳор услубига ҳос бўлган аналитик истеъдодни, психологик тасвирни онгли қайд этади. Алоҳида кичик мавзулардаги (“Сехрли туйгу”, “Факт ва кашфиёт”, “Ҳақиқий ва сунъий тўқима”, “Қаҳрамон муаммоси” ва ҳ.к.) бадиъаларни яхлит бирлаштирувчи ўқичизик мав-

жуд. Бадиъалар Ёзувчининг бадий ижод, ижодкор услуби, бадий асар тили хақидаги фалсафий мушоҳадакорлик билан йўғрилган илмий-назарий шахсий қарашларидир. Айрим ўринларда П.Қодиров мулоҳазаларида қаҳҳорона услуб сезилади: “адабиёт атомдан кучли” деган фикрига ҳамоҳанг “Ёзувчи илғор ғоялар, зўр билимлар, ўткир истеъдод ва маҳорат ёрдами билан мана шу теранликка етиб боради-ю, у ерда ётган чексиз бадий нур ва ҳароратни юзага чиқаради. Сўнг атом кучидай туганмас бир куч унинг сатрларидан жой ола бошлайди”¹¹⁰. П.Қодировнинг бу типдаги бадиъалари адабиётшунос И.Ғафуровнинг эсселари билан муштарак мазмун касб этади.

И.Ғафуровнинг адабиёт ва ижтимоий ҳаётнинг жонли лавҳалари ва жараёнлари тадқиқига бағишланган “Тўзалликнинг олмос қирралари”, “Она юрт куйчиси”, “Усмон Носир”, “Жозиба”, “Ёнарсўз”, “Ям-яшил дарахт”, “Ўрток шоир”, “Ўттиз йил изҳори”, “Дил эркинлиги” сингари адабий ўйлар, мансуралар, бадиъалари ўзбек бадий публицистикасида салмоқли ўринга эга. Адабий-танқидий изланишлари силсиласида ўзбек шеърятининг султони Алишер Навоийга бағишлаб ёзилган (“Билсак ва англасак”, “Кўнгилнинг нозиклиги”, “Икки дебоча аро”, “Дилписанд”, “Қоинот, кўхна равоқ ва Навоий”, “Навоийнинг хаёл кемаси”, “Одамнинг хоҳишлари”), шунингдек, адабиётни, бадий ижодни нафис хис этувчи ички интуиция билан битилган (“Нега шоирлар девона бўлади?”, “Раъно ва Хайём”, “Раънонинг кафши”, “Эмраниш”, “Хужайрадаги сувратлар”), қирғиз адиби Ч.Айтматовнинг “енгилган вужуд, голиб рух”га айланган қахрамонлари хусусидаги бадиъалари эътиборга лойиқ. А.Қодирий кашф этган Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно сингари образларга мурожаат ва уларнинг хатти-ҳаракати, рухияти, характери И.Ғафур нуқтапошлик билан тадқиқ қилади. Муаллифлар А.Қодирий асарларидан ҳар бири ўзига хос маъно ва мазмун топади. Иккала эссенавис ҳам жаҳон адабиёти мезонлари асносида фикр юртади.

А.Орипов шеърятига бағишланган “Эмраниш”, “Мушкул йўллардаги масъуллик”, “Шам ва бўрон”; Э.Воҳидов шеърятини хусусида ёзилган “Хужайрадаги сувратлар” бадиъаларини мушоҳада қилар эканмиз, олимнинг шоирона табиатини сезамиз. Шоирлар ижодини таҳлил қилар экан, унинг шоир қалбини тушуниш салоҳияти очилади. “Эмраниш” бадиъасида А.Орипов шеърларига хос бўлган трагик ҳиссиётни, хаёл билан реаллик ўртасидаги кескин қарама-қаршилиқ

¹¹⁰ Қодиров П. Ўйлар. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1971. –Б. 99-бет.

натижасида эмраниб шеър яратувчи шоир қалбини ёрқин мисолларда далиллайди. Эмраниш... И.Ғафур халқ дostonларида қўлланилган “ўртаниш” маъносини англатувчи бу сўзга қайтадан жон ато этади. Эссенавис А.Ориповнинг 60-йилларда яратилган “Ўйларим”, “Юзмаюз”, “Хайрлашув” шеърларидаги битта ўқчизик мохият – трагик ҳиссиётни шекспирона кудратга киёслайди.

И.Ғафурнинг “Навоийнинг хаёл кемаси” бадийасида лиризм устунлик қилади. Эссе наср эмас, кўпроқ сочма наср каби ўқилади.

*“Ул хаёлий газал кемасининг асрлар сари йўлга
чиққан доругаси даҳо шоирнинг ўзидир.*

*Навоийнинг бу хаёлий кемаси сузмаган денгиз
ва етмаган инсон манзиллари йўқ”¹¹¹.*

Истеъдодли журналист Шодмон Отабек “Адабиёт қисмат бўлса...” мақоласида ўзбек эссечилигида барқали ижод қилган Ш.Холмирзаев ҳақида шундай дейди: “... Шукур Холмирзаев эсселарини хотира сифатида ёзилган мемуар адабиётнинг ажойиб намуналари дейиш мумкин. Эътироф этиш керакки, ёзувчи ҳикоячиликда қандай мактаб яратган бўлса, эссе жанрида ҳам ўзига хос бир йўналишни бошлаб берди¹¹². Дарҳақиқат, Ш.Холмирзаев 60-йиллардан бошлаб ўзбек мемуар адабиётини ўзининг 20 дан зиёд эссе-хотиралари билан бойитди. “Бинафша хидланг, амаки” туркум эсселарида 60-йиллар авлоди ҳаётини холис ва ҳаққоний кузатди. Баъзи эссе-хотираларида адиб қахрамонларини ўз тилидан гапиртирди. Жумладан, “Бир окшом суҳбати” эссеси расом билан суҳбат асосига қурилган.

Ўзбек эссе-хотираларида машҳур шахсларнинг ҳаёти, дунёқараши, феъл-атвори, маданий савияси, характери ёзувчи нуктаи назари билан очилади. Ш.Холмирзаев “Бинафша хидланг, амаки”, “Ай, Шухрат акам-а...”, “Йўллар айро тушди, аммо...”, “Бир окшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чориев”, “Одил ака ҳақида ўйласам...”, “У кишим – устоз, мен – шогирд”, “Абдулла Қаҳҳорни эслаб...” сингари эсселарида буюк санъаткорлар киёфасини намоён этди.

Ш.Холмирзаев эссе-хотираларида қахрамон нутқида диалект хусусиятларидан, диалог, ички монолог, автор баёни сингари бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланади.

Эссенавис қахрамон характерини очишда батафсил тасвирийлик

¹¹¹ Ғафуров И. Дил эркичилиги. Т.: Маънавият, 1998. –Б. 95.

¹¹² Шодмон Отабек. Адабиёт қисмат бўлса.../ Ш.Холмирзаев замондошлари хотирасида, Т., Ғ.Ғулом номидаги Матбуот нашриёт уйи, 2010. –Б. 112.

принципига амал қилади. (Ш.Холмирзаев “Бинафша хидланг, амаки”)

Ш.Холмирзаев эссе-хотираларидан фарқли равишда П.Қодиров, И.Ғафуров эссе ва баднъаларида ёзувчи фикри бош қахрамон сифатида зухурланади (П.Қодиров “Ўйлар”, И.Ғафуров “Дил эркинлиги”). Уларда шахслар эмас, масала, мулоҳаза бош қахрамон сифатида кўриниш беради. Булар эса илмий, бадний-публицистик эссе намуналари бўла олади.

Эсседа сюжет ва композиция масаласи

Америкалик адабиётшунослардан Р. Уэллек ва О.Уорренлар сюжет, композиция, конфликт масаласини шундай қайд этади: “Одатда ҳар қандай сюжет асосида конфликт ётади: (инсоннинг табиат, жамият ва ўз-ўзи билан зиддияти, ички кураш коллизиялари); бу нарса сюжет ва конфликт масаласини етарлича кенг ва сертармоқ тушунишга имкон беради”¹¹³. Тадқиқотчилар ушбу терминларни қай тахлит истифода этилишига ҳам алоҳида тўхталиб ўтишади. Чунончи, россиялик ва германиялик олимлар бадний асар сюжети қисмларини “мотив” (motif - французча; motive - немисча) деб атайдди. “Композиция” терминини эса немислар, руслар “мотивлаш системаси” деб юритади. Америкалик адабиётшунослар эса “композиция” ва “мотивлаш системаси” терминларини баравар қўллашади.

Рус адабиётшуноси Г.В.Поспелов сюжет, фабула ва сюжет унсурлари масаласига тўхталиб, илмий асосланган фикрлар билдиради. Хусусан, сюжет компонентлари ва деталларига нисбатан “сюжет композицияси” терминини истифода этади ва сюжетнинг муҳим унсури сифатида конфликтни кўрсатади. Немис файласуфи Гегель “Эстетика бўйича лекциялар” асарида бу терминни “коллизия” деб атаганлигини ҳам эътироф этади¹¹⁴. Ҳақиқатан ҳам конфликт ва коллизия атамалари моҳиятан карама-қаршилик маъносини англатади. Албатта, композиция кенг тушунча, чунки композиция нафакат сюжет ва сюжет унсурларини, умуман, яхлит асар тили ва тузилиши, мавзу ва ғояни ўз ичига олади. Адабиётшунос М.Қўшжонов “Ижод сабоклари” китобида композиция тушунчасига куйидагича таъриф беради: “Композиция – аниқ бир ғоявий мақсадга нисбатан асардаги қисмлар, образлар ва воситалар-

¹¹³ Уоррен О, Р. Уэллек. Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978. - С. 234-235.

¹¹⁴ Поспелов Г.В. Введение в литературоведение. – Москва: Просвещение, 1988. - С. 203-204.

нинг ўрин олиши, уларнинг тасвир меъёри ва мувофиқлигидир”¹¹⁵. Рус ёзувчиси Толстой эса композиция ҳақида ижодкорона мулохазаларини баён этади: “Асосий нарса қисмларни фокусга муносиб равишда жойлаштира олишдадир ва улар тўғри жойлаштирилар экан, барча керак-сиз, ортикча нарсалар ўз-ўзидан тушиб қолади ва катта муваффақиятга эришилади”¹¹⁶.

Г.В.Поспелов эса сюжетнинг икки хил турини ажратади: хроникал ва концентрик. Хроникал сюжетда воқеа билан вақт ўртасидаги алоқанинг устуниги муҳим. Концентрик эса натижа-оқибат билан воқеа устуниги қилувчи битта ҳаракат, умумий марказга эга сюжет туридир¹¹⁷. В.В.Кожиннов концентрик сюжетни “центробежный”, “центростремительный” сюжет деб атайди.

Аристотель композиция ҳақида шундай дейди: “... воқеаларнинг қисмлари шундай жойлаштирилиши лозимки, бирон қисм алмаштирилганда ё олиб ташланганда яхлит нарса ўзгариб кетсин, ё ҳаракатга келсин, чунки мавжуд эмаслиги сезилаётган нарса бутуннинг узвий қисми бўла олмайди”¹¹⁸.

Умуман, композиция ҳақида жуда қўплаб адабиётшунос ва ёзувчи-шоирларнинг муҳим қараплари бор. Биз эсселар сюжети ва композицияси таҳлилида мавжуд турфа фикрларни эътиборга олдик. Агар ёзувчининг бадий нияти аниқ бўлмаса, воқеалар, уни ҳаракатга келтирувчи характерлар сочилиб кетади. Композиция – бадий асар материалини, барча компонентларини бирлаштирувчи муҳим куч.

Ш.Холмирзаевнинг “Бинафша хидланг, амаки” асари алоҳида сюжет ва композицияга эга бўлган тўртта эсседан иборат: “Бинафша хидланг, амаки” (Ўлмас Умарбеков ҳақида), “Фарғона йўлларида” (Учқун Назаров ҳақида), “Бинафша хидланг, амаки” (Ботир Зокиров ҳақида), “Иссик жон” (Шукур Холмирзаев билан Абдулла Орипов ҳақида). Бу эссе-хотираларда Ўлмас Умарбеков образи марказий ўринда туради. “Бинафша хидланг, амаки” туркум эссе-хотиралар сюжети концентрик ва ретроспектив сюжет тизимига эга. Чунки хотираларнинг бошидан охиригача Ўлмас Умарбеков маиший, ижодий воқеаларни, гурунг суҳбатларни битта жойга уюштиради. Ш.Холмирзаев 90-

¹¹⁵ Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. – Т.: Ёш гвардия, 1973. –Б. 181.

¹¹⁶ Қўшжонов М. Ойбек маҳорати. - Т.: Бадий адабиёт, 1965. –Б. 306.

¹¹⁷ Поспелов Г.В. Введение в литературоведение. – Москва: Просвещение, 1988. - С. 203.

¹¹⁸ Аристотель. Поэтика. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. –Б. 21.

йилларда туриб, 60-70-йилларда бўлиб ўтган воқеаларни эслайди. Демак, ёзувчи орқага, яъни ўтмишга қайтади. Мазкур хусусиятга кўра, бу эссе-хотиралар ретроспектив сюжет асосига қурилганлигини кайд этиш мумкин.

Биринчи туркум “Бинафша ҳидланг, амаки” эссеси ёзувчининг фавкулудда қутилмаган тадорик тасвири билан бошланади. Янги китоб наشري муносабати билан У.Назаров уйдаги ижодкор дўстлар Ў.Умарбеков, А.Орипов, Б.Зокиров, Т.Азизов, Н.Комилов, М.Бурхонов, Дилбар (У.Назаровнинг хотини), А.Максудов, Ш.Холмирзаевлар йиғилишиб ош қилишади. Ош пишгунча бўлган жараёнда ўзаро суҳбат ва гурунглр “Бинафша ҳидланг, амаки” туркум эссе-хотираларнинг сюжетини ташкил этади. Ш.Холмирзаев илк бор У.Назаров уйдаги ўз даврининг “адабий юлдузи” бўлган Ў.Умарбеков билан танишиб, суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлади. Эссенавис туркум хотираларда Ў.Умарбеков характери, ижодига урғу бериб боради, ўзининг ҳаяжонларини, ўша гурунг ва давраларда туғилган фикр-мулоҳазаларини очиқ-ошкоро ифодалайди. Ҳатто ижодкорларнинг ижодий киёфаси хакида изоҳлар ҳам беради. Ш.Холмирзаев эссенинг экспозиция қисмида У.Назаровнинг Ў.Умарбеков билан телефон орқали мулоқотини баён этар экан, бевосита ўзининг шахсий кечинмаларини ифодалайди: “Мен Учқуннинг жасоратидан (ҳа, унинг бу мурожатлари менинг учун жасорат эди) хайратда эдим. Ўлмас Умарбековни “Ўлмас” деб атади. Бунинг устига бемалол гаплашди”¹¹⁹. Муаллиф У.Назаровнинг Ў.Умарбеков билан самимий муносабатларига ҳавас қилади. Шунинг учун қавс ичида У.Назаровнинг катта бир адиб билан эркин мулоқотини “жасорат” деб атайди. Ҳатто ёзувчи қавс ичида таъкидий изоҳ ҳам бериб ўтади. Эссенавис Ў.Умарбековнинг 60-йиллар адабиётида тутган ўрнига алоҳида тўхталади: “... У ўшанда адабиётга кирган янги авлоднинг олди ёзувчиси, хусусан, “Севгим, севгилим”, киссаси уни машҳур қилиб юборган, бундан ташқари, у радиокомитетда масъул лавозимда ишларди”¹²⁰. Ш.Холмирзаев машинада кета туриб ҳам бу ижодкор ҳақидаги хотира-хаёлларини, Ў.Умарбеков билан танишишдаги шодликларини ва ҳаяжонларини ифода этади: “Бироқ бу шодликнинг нарёғида бошқа бир қизғин қувонч ҳам бор эди: Умарбеков билан ўтираман. Қандай яхши! Танишаман. Ўтиришда ўзини қандай тутар экан? ... Кўча-кўйда жуда жиддий кўринади. Сўзга

¹¹⁹ Холмирзаев Ш. Бинафша ҳидланг, амаки // Ёзувчи. -1997.- 25 дек. -Б. 5.

¹²⁰ Ўша асар. -Б. 5.

чикканда ҳам кулмайди. Шу ҳаракатларидан бироз сунъийлик ҳам сезилади...”¹²¹. Ёзувчи адиб билан танишувини хаёл қиларкан, ҳатто Ў.Умарбеков шахси ҳақидаги шахсий таассуротларини ҳам, хусусан, унинг ҳаракатларида сунъийликлар сезилишини очиқ айтади. Бу эса эссе-хогира ёзишнинг ҳолислик ва ҳаққонийлик тамойилини ўзида акс эттириб турибди.

Эсенавис У.Назаров ҳовлисидаги ҳар бир тасвири, ҳолатни, ҳаракатни эринмасдан батафсил тасвирлайди. У ўзининг марказий қаҳрамонини эшикдан кириб келишидан бошлаб батафсил тасвирлайди: “Кўчада “Волга” сигнал берди. Кейин кўча эшик оғзида тўхтагани билинди”¹²². Ш.Холмирзаев ҳовлида ўтириб, ташқаридаги ҳаракатни ички интуиция билан Ў.Умарбековга диққатини қаратади. Ниҳоят, кутилган меҳмон - Ў.Умарбеков ҳовлига кириб келишини хотиранавис куйидагича тасвирлайди: “Учкун ўрик тагига етмасдан эшикча очилиб, Умарбеков... кирди. Урфдаги енги калта, оқ кўйлақда, бўйнида (деярли узилмайдиган) бўйинбоғ. Ўрта бўй, ихчам, худди, ўйноқлаб турган тулпордай. Зинадан тез тушаркан, уйдан чиққан онахонга йўлиқди. Онахон бир қўлини сал кўтарди. Умарбеков сал эгилиб, кифтини тутдида, кейин анчагина сўрашди. Ниҳоят, Учкун сари юрди ва улар чаккаларини бир-бирига тегизиб кўриндилар. (Ажаб одатлар!) Кейин Учкун шарт қайрилиб, мени кўрсатди.

– Танивоссизми?

Умарбеков кулимсираб менга тикилди-да, бирдан қовоқлари беўхшов чимирилди.

– Шукур эмасми? Шукур Холмирзаев “Тўлқинлар”нинг автори! – сўнг саволига жавоб кутмай мен томонга илдам жилди. (Ҳолбуки мен жилишим керак эди.)

– Ўша, – деди Учкун орқада қолиб. – Танишволинглар. Яхши йигит. Ўзимиз қатори.

– Жуда яхши-да, ўзимиз қатори бўлса!

– Э, биз хали анча...

Гапим оғзимда қолди. Умарбеков келиб, қўлимни олди. Унинг қафти, панжалари ҳам гавдасига яраша-бакуват, миқти эди. Аммо юзидан (онт ичаман!) нур ёғилаётганга ўхшар, гўёки, мени кўп йиллардан бери излаб юрган эди-ю, иттифоқо учратиб қолган эди”¹²³. Эс-

¹²¹ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Ёзувчи. -1997.- 25 дек. –Б. 5.

¹²² Ўша асар. -Б. 5.

¹²³ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Ёзувчи. -1997. -25 дек. –Б. 5.

сенавис қахрамоннинг эшикдан кириб келишидан тортиб, кийиниши, гавдаси, юзи ва ҳаракатларини бир сўз билан айтганда, ташқи портретини чизади.

Таъкидлаш жоизки, Ш.Холмирзаев ҳикояларидаги каби қахрамон портретини асарнинг маълум бир жойида батафсил чизмайди, асар давомида турли хил ўринларда сочма тарзда ифодалайди. Ёзувчи қахрамонларнинг бирорта ҳаракатини назардан четдан қолдирмайди. Хусусан, Ў.Умарбековнинг эшикдан кириб келиши, зинадан тушиши, шу пайт уйдан чиққан онахон билан сўрашиши, ниҳоят У.Назаров билан чеккасини чеккасига теккизиб кўришганлигини батафсил тасвирлайди. Хотира муаллифи шу ўринда иккита эркак кишининг кўришишига муносабатини, ажабланишини қавс ичида бериб кетади: (Ажаб одатлар!) Шу кичик бир жумлада, ёзувчининг ҳолатга шахсий, эркин муносабати ифодаланган. Ш.Холмирзаев хотира қахрамонлари нуткида Тошкент шеvasини ўз ҳолича беради. Бу билан ёзувчи эссенинг ҳаққонийлик ва жонли тасвир услуб меъёрини сақлаб қолади. Қахрамоннинг юз ифодасидаги ҳолатни ҳам назардан четда қолдирмайди. Жумладан, “Умарбеков кулимсираб менга тикилди-да, бирдан қовоқлари беўхшов чимирилди”¹²⁴ ёки “... ошхона олдида столда тик тургунча савзи санчиб қимирлатар, русчалаб алланималар дер...”¹²⁵ Ў.Умарбековга тегишли юқоридаги реал тасвирда қахрамоннинг тик турганча сабзи тўғраши, қўлидаги пичоққа сабзини санчиб қимирлатиб суҳбатлашиши ҳаракатни жонлантирган. Ш.Холмирзаев адабий тил меъёрига амал қилмайди, яъни “сабзи”ни “савзи” шаклида ишлатади. Сабаби қахрамонлар маҳаллий вакил – тошкентликлар, ёки вилоятдан шаҳарга келиб тошкентликлашиб кетишган. Ҳатто айрим ўринларда Ш.Холмирзаев эссенинг марказий қахрамони Ў.Умарбековга таклидан хатти-ҳаракатлар қилганлигини ҳам таъкидлаб ўтади: “Мен ҳам Умарбековга таклидан қўлимдаги теша билан ўтинга ишора қилган бўлиб жилмайдим”¹²⁶. Эссенавис бутун диққат-эътиборини Ў.Умарбековга қаратгани ҳолда, эссе-хотираларда ўзига хос ўринга эга бўлган бошқа қахрамонларнинг ҳаракатини, ҳолатини, улар ҳақида шахсий мулоҳазаларини ҳам ифодалашда ҳам давом этади. Аммо хотиралар марказидаги қахрамон Ў.Умарбеков характер ва воқеаларни уловчи восита бўлган. Хусусан: “менинг хаё-

¹²⁴ Ўша асар. –Б. 5.

¹²⁵ Ўша асар. –Б. 5.

¹²⁶ Холмирзаев Ш. Бинафша ҳидланг, амаки // Ёзувчи. -1997.- 25 дек. –Б. 5.

лим асосан, Ўлмас Умарбековда эса-да, унинг – чин бир ўзбек йигити, маҳалла боласи сифатида бемалол савзи тўғраётганидан завқланганим ҳолда Ботир Зокировга ҳам эътибор қила бошладим...” Демак, ёзувчи Ў.Умарбековга бўлган кучли эътиборини таъкидлаб, бошқа шахсларни таърифлаш ва тавсифлашга ўтади. Хотиралар муаллифи суҳбатлар жараёнида Ў.Умарбековнинг хатти-харакатини ички интуиция билан кузатади: “– Жа, шинавандасиз-де, Анвар, – деди Умарбеков (сезиб турибман) чин дилдан”¹²⁷. Эссенавис шахсий ҳис-туйғуларини, кузатувчанлигини қавс ичида изоҳлайди. Ў.Умарбековнинг Анварга мурожаати, улар ўртасидаги ўзаро суҳбатдан сўнг Ш.Холмирзаев А.Мақсудов шахсига тўхталади. Шу ўринда А.Мақсудов, Ў.Умарбеков, Т.Азизов, У.Назаров, Б.Зокировларнинг моддий аҳволи ҳақида қистирма шахсий мулоҳаза ва кузатишларини ҳикоя қилади. Ўзининг ўша даврдаги моддий аҳволи, оиласи, ижодий ишлари ҳақида ҳам қисқача маълумотлар беради. Бундай қистирма эпизодик тасвир ва мулоҳазалар эссега ёпишмагандек, муҳим эмасдек кўриниши мумкин. Бироқ бу юзаки таассурот. Аксинча, эссе-хотиралардаги бундай қистирмалар, эпизодик тасвирлар қахрамонлар характери ва феъл-атворини, ҳаётини ўрганишда муҳим манба. Шунингдек реал ҳаётний-маиший, ижодий воқеаларини уловчи композицион бутунлик сифатида иштирок этади.

Ш.Холмирзаев мазкур эсседа даврага Ў.Ҳошимов, А.Ориповлар кириб келиши, Ў.Умарбеков У.Назаровнинг янги китобини қўлига олиб завқланишини баён этар экан, А.Орипов ҳақида қисқача маълумотлар беради, яна хотиранавис диққатини Ў.Умарбековга қаратади: “Умарбеков яна китобни қўлга олиб, ўрнидан турди... Шу нарсани яна таъкидлашни истар эдимки, бу ижодкор йигитларнинг Умарбековга муомаласини кейинчалик ҳам беихтиёр кузатиб кўрдим-билдим: аксар ҳолларда у кишининг райига қарашар ва ўзаро ҳал бўлиб бўлган нарсалар ҳақида ҳам унга маслаҳат солишар, Умарбеков ҳам унга улар муомаласининг кадрига етар ва улардан ошириб дилдорлик кўрсатар эди. Бундоқ даврларда эса биринчи сўз, албатта, Ўлмас Умарбековга бериларди”¹²⁸. Демак, Ш.Холмирзаев эссе-хотиранинг марказий қахрамони Ў.Умарбеков ва умуман 60-йиллар авлоди муносабатини йиллар давомида кузатади. Эссе-хотиранинг авж нуктасида Ў.Умарбеков билан Ш.Холмирзаев ош қилишади, қозонбошида адабиёт ҳақида, хусусан, Ў.Умарбековнинг “Гулчи қиз” ҳикоясининг бадиий-ғояси хусусида ўзаро фикр алма-

¹²⁷ Ўша асар. –Б. 5.

¹²⁸ Холмирзаев Ш. Бинафша ҳидланг, амаки // Ёзувчи. -1997.- 25 дек. -Б. 5.

пишади. Ёзувчи эссе-хотираларда реал маиший, ижодий гурунглари баён этар экан, уларда муаллиф ҳикоячи, кузатувчи, кичик персонаж қаҳрамон сифатида кўриниш беради, Ў.Умарбеков билан хотиранавис мулоқоти жараёнида ҳар иккаласининг кенг дунёқараши, ўзига хос характери очилади: “– Лекин менга шу ҳикоянинг ёқинқирамаган жойи ҳам бор эди, – дедим-у, ёзувчининг тюзига қарадим. Унинг манг-лайн тиришиб кетган. Бу аччиқ-аламдан кўра, пинҳона уялишнинг изтиробли ажинлари эди...”¹²⁹ Юз ифодасига қараб, хотира муаллифи қаҳрамоннинг психологик портретини яратади.

Шодмон Отабек Ш.Холмирзаев мемуаристикаси, “Сайланма” китобнинг IV жилди ҳақида: “Шукур ака қайсидир мақоласида “Адабиётда бўлсин, ҳаётда бўлсин умрим йўлида из қолдирган шахслар ҳақида бир-бир эссе ёзиб қолдиришни илгаритдан ўйлаб юрардим”, деб ёзган эди. Чиндан ҳам бу китобда адиб турли хил шакллари узок йиллар мобайнида кузатиши натижасида ёрқин хотира асарлар яратди. Дарҳақиқат, эссенавис ҳикояларидаги синалган ижодий тажрибасини эсселарида ҳам қўллади.

“Бинафша ҳидланг, амаки” эссе-хотираларида изоҳлаш, батафсил тасвирийликдан унумли фойдаланади: “Ҳа, ҳа, кейинчалик ҳам кўп марта сездим: Умарбеков асари бирон бир китобхонга маъқул бўлмаганини эшитса ҳам, қаттиқ азият чекар, кўп вақт қовоғи очилмай юрарди. Шунинг учун Учқун ҳам: “Ўлмас билан авайлаб гаплашиш керак”, дер эди-да, кейин: “Ўлмас жуда орли, кўнгли нозик адиб, – деб кўярди. – Таги беклардан чиққан-да. Тошкент бекларидан. Аристократлигим шундан. Қўли очиклигим. Мардлигим. Генларида бор-да...”¹³⁰. Эссенавис қаҳрамон характеридаги нозикликни хотирадаги бошқа қаҳрамон мулоҳазалари билан ҳам далиллади. Бу қисмда зиёфат чоғидаги гурунглари, даврага М.Бурхоновнинг кириб келиш тасвиридан сўнг марказий қаҳрамони Ў.Умарбековни яна кузатишда давом этади: “Пиёларлар бўшагач, Учқун Ўлмас Умарбеков билан ўчоқбошига кетишди”. Ёзувчи асар охиригача ўз мақсадидан чалғимайди, қаҳрамонини тинимсиз “таъкиб этади”. У 60-йиллар авлоди ҳақидаги шахсий ички кечинмаларини баён этар экан, шу усулда яна Ў.Умарбековга урғу беради: “Ҳа, бу авлод вакиллари билан ўтириш, танишиш, енгил ва оғир мавзуларда гурунглашиш, уларни билиш мен учун қанчалик завқли, фахрли бўлмасин, барибир ўзимни тортиброк

¹²⁹ Ўша асар. –Б. 5.

¹³⁰ Холмирзаев Ш. Бинафша ҳидланг, амаки // Ёзувчи. -1997.- 25 дек. –Б. 5.

юришни дилимга тугдим. Ва шу дамнинг ўзидаёқ мунглиб, гўё ҳаёт камситган мунглиғ киши ҳолатига туша бошлаганимни сездим: ахир қандай узоқлашай – ўзим яқинлашишни орзу қилганларимдан, хусусан, Ў.Умарбековдан?”¹³¹.

Ш.Холмирзаев хотираларида ўнга яқин шахслар ҳаракати, ҳолатини барабар равишда кузатиб, ҳар бирининг қилиғи, одати ва ҳолатини батафсил тасвирлаш орқали такрорланмас мемуаристика намуналарини яратди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, Ш.Холмирзаев фақат А.Қаҳҳор, Ў.Умарбеков, У.Назаров, Ў.Ҳошимов, А.Орипов, М.Бурхонов, Б.Зокиров, М.Кўшқопов, Рўзи Чориев, М.Сафаровлар каби машҳур кишилари ҳақидагина эмас; фермер, миллионер ўзбек дехқони (Қурбон Амирқулов), тадбиркорлар, жамоатчи шахс (Али Жамол), онаси (Ойша момо) ҳақида ҳам бетакрор эсселар яратди. “Шуқур ака ана шу шахслар ҳақида марок билан, эхтирос билан, яйраб-суйиб ёзди. Айни чоғда барча эсселарда ёзувчининг “мен”и – шахси ҳам “мана мен” деб бўй кўрсатиб турибди. Тилга олинган ҳар бир воқеа-ҳодисада адибнинг синчков нигоҳи яққол сезилади. Шу маънода ёзувчи ўзининг мукамал таржимаи ҳолини ҳам яратдики, бу адабиётимиз тарихида бир янгилик бўлди”¹³². Келажакда Ш.Холмирзаев ҳақида биографик эссе, илмий-адабий портрет яратишда қўл келадиган адибнинг болалик, талабалик йиллари, ижодий йўли ҳақидаги муҳим маълумотларни унинг эссе-хотираларидан бемалол олиб фойдаланиш мумкин. Ёзувчи “Бинафша хидланг, амаки” эссесига кўшимча изоҳлар, тафсилотлар, қузатув асосидаги мулоҳазаларга берилиб кетмайди. Эссени яқунлайди. У ўзининг реал турмуш ва ижодий гурунглари тафсилоти ва характерларини уюштириб берувчи марказий қаҳрамонига урғу бериб боради: “Умарбеков ошни дамлаб, ювиниб-артишиб келди”¹³³. Зиёфат тугагач, ижодкор дўстлар машиналарга бўлиниб кетишади. Ш.Холмирзаев Ў.Умарбеков машинасида кетар экан, ўзаро суҳбат давом этади. Эссенавис ҳикояларига хос содда ва жўн жумла тузиш услубини эсселарида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, ёзувчи Ў.Умарбеков билан машинада кетишини битта жумла билан ифодалайди: “Жўнадик.” Шу билан бирга муаллиф ўзининг машинадаги ўйларини ҳам беради. Бундай руҳий кечинмалар баёни, эркин фикр-мулоҳазалар тавсифи 60-йиллар авло-

¹³¹ Холмирзаев Ш.Бинафша хидланг, амаки // Ёзувчи. -1997.- 24 сент. –Б. 1.

¹³² Шодмон Отабек. Кўрсатилган манба -Б. 113.

¹³³ Ўша асар. –Б. 1.

дининг миллат учун чеккан изтироби ягона эканлигига урғу берувчи восита бўлиб хизмат этади.

“Бинафша хидланг, амаки” эссесининг давоми “Авлод сафида” қисмида У.Назаровнинг Ш.Холмирзаев уйига ташрифи, унинг машинасида эр-хотин Саида ва Ш.Холмирзаевни радиога олиб бориши, у ерда асосий қахрамон Ў.Умарбеков билан учрашуви, яна ижодкор дўстларнинг чойхонадаги гурун-сухбатлари хотиралар мағзини ташкил қилади. Ш.Холмирзаев қахрамонини кашф этишда аёвсиз давом этади, гоҳ мулоҳаза, ўй-кечинмалар, хотира, кузатувларини узундан-узок баёнларда беради. Жумладан, хотира-мулоҳаза: “Бу мулоҳазага тагин бир хотира – У.Назаровнинг уйида Ў.Умарбековнинг ош пиширгани, ҳамда кейинчалик ҳам гувоҳ бўлдимки, бундай ўтиришмаларда унинг ҳеч қачон қўл ковуштириб турмаслигини илова қилишим мумкин”¹³⁴. Ёки Ў.Умарбеков ҳақида ёзувчининг кузатув-мулоҳазалари ҳам сюжет чизигини ташкил қилган: “Бу мулоҳазаларга тагин бир – муҳим кузатишимни қўшмасам бўлмас: Умарбеков бизниқидан бошқа, казозазоларнинг давраларида ҳам қандоқ ўтиришни яхши биларди: лоф эмас, кези келганда, нақ бек бўлиб кетарди”¹³⁵. Эссенавис хотира-мулоҳаза, кузатув-мулоҳазаларини яқунлаб, Ў.Умарбеков ҳақида умумий хулоса ҳам чиқаради: “Ана энди бу кузатишу мулоҳазаларни яқунласам шу бўлади: бу инсон, бу адиб, бу арбоб – чин маънода ўзбекона, айни чоғда овропача маданиятни ўзиники қилиб юборган ва унинг ҳар бир хатти-ҳаракати ана шу маданиятлар омуктасига бўйсунар эди”¹³⁶. Чойхонадаги суҳбат асосида Ў.Умарбеков қаламига мансуб “Қиёмат қарз” асарининг яратилишига сабаб бўлган омиллар ҳақида ҳам маълумот оламиз. Ҳатто Ш.Холмирзаев шу даврада У.Назаровда “Қиёмат қарз” ҳикоясини фильм қилиш бадний ният сифатида туғилганлигини эътироф этади. Эссенавис бу туркум эсселарда ўз ижодига ҳам холис ёндошиб, илмий мулоҳазаларини беради: “... Кечаги кун – кеча” дедик. Нима у? Ўша: кечаги кун – кечада, у – бугун бўлмайди. Ёхуд “ёввойи гул” маданий гуллар орасида ўса олмайди: сўлийди-қурийди. Ёхуд: ҳар ким ўз ўрнида бўлгани яхши-да...”¹³⁷. Кўриниб турибдики, Ш.Холмирзаев хотираларда хотира баён услубининг турли хил турларидан фойдаланади: хотира-мулоҳаза, кузатув-мулоҳаза, илмий-

¹³⁴ Холмирзаев Ш. Авлод сафида // Ёзувчи. -1997.- 24 сент. –Б. 3.

¹³⁵ Ўша асар. –Б. 3.

¹³⁶ Ўша асар. –Б. 3.

¹³⁷ Холмирзаев Ш. Авлод сафида // Ёзувчи. -1997.- 24 сент. –Б. 3

мулоҳаза. Аслида булар психологик тасвир воситасининг ички монолог турига яқин келади. Қайсидир маънода, эссе-хотиралардаги муаллиф баёнига тегишли ўринлардаги ўзига хос ички монолог дейиш мумкин.

“Авлод сафида” эссесида Б.Зокиров образининг кенг дунёкараши, Ш.Холмирзаев ва Б.Зокировнинг дўстона муносабатлари, шунингдек эссе воқеаларини битта жойга уюштирувчи қаҳрамон Ў.Умарбеков билан Б.Зокиров муносабатлари эссе-хотиранинг асосини ташкил қилади. “Умарбеков бундан бекорга ардоқламаса керак: албатта! Ундай меҳри дарё йигит, ва-ай севади-да бундай самимий – санъаткор инсонни! Умуман, Умарбеков бахтли йигит...”¹³⁸. Хотиранавис муаллиф ҳис-ҳаяжонли услуб орқали Б.Зокиров билан Ў.Умарбеков муносабатларига юқоридагича изоҳ беради.

Ў.Умарбековга бағишланган “Бинафша ҳидланг, амаки” эссесида ёзувчи гарчанд ўнга яқин ижодкорларнинг гурунг-суҳбатларини ҳикоя қилган бўлсада, бироқ қолган учта эсседа ҳам Ў.Умарбеков образи воқеаларни ҳаракатлантирувчи асосий куч асосий шахс сифатида хотираларда чуқур из қолдиради.

“Фарғона йўлларидан” эссеси “Бинафша ҳидланг, амаки” туркумининг узвий давоми сифатида вужудга келган. Эсседа У.Назаров, Ў.Ҳошимов, Н.Комилов, Ш.Холмирзаевнинг Водилга сафари воқеалари ҳикоя қилинган. Эссенинг экспозициясида кўриниш берган Ў.Умарбеков шахси хотиранинг воқеалар ривожини, тугун, кульминациясида мутлақо иштирок этмайди, аммо эссенинг ечимидан аразлашиб қолган дўст – У.Назаров билан Ш.Холмирзаевни яраштириб қўяди. Тўртта ижодкор дўст – У.Назаров, Ў.Ҳошимов, Н.Комилов, Ш.Холмирзаев хотира бошланмасида Водилга сафарни режалаштиришади. Режага мувофиқ Т.Азизовга сафар ҳақида билдирмасликка келишишади. Шу тариқа Т.Азизовни нима учун сафарга олиб кетишмаганлиги ҳақидаги қистирма эпизодик воқеани баён этади.

Мазкур эпизодик қистирмалар хотирада Т.Азизовнинг нима учун қаттиқ хуррак отиб ухлаши изохланади. Бу эса айни пайтда ижтимоий-психологик таъсир туфайли хотира қаҳрамонининг шундай ухлашга мажбур бўлганини изохлаб берган. Ш.Холмирзаев эсселарида қутилмаган ташриф, воқеа, тафсилот, изоҳ, шахсий мулоҳазалар берилади. Бир қарашда булар эссенинг композицион тузилишида муҳим эмас-дек кўринади. Сиртдан қараганда асослидек кўринган бу фикр зум ўтмай, асосиз бўлиб қолади. Чунки аслида Ш.Холмирзаевнинг ҳар

¹³⁸ Холмирзаев Ш. Авлод сафида // Ёзувчи. -1997.- 24 сент. –Б. 3.

бир эссесида мавзудан узоқлашгандек кўринган воқеалар, мулоҳазалар тафсилоти, аксинча, эссе қаҳрамонларини, характер ва воқеаларни битта жойга уюштирувчи компонент бўлиб хизмат қилганлигини кузатиш мумкин. Шу маънода “Фарғона йўллариди” эссесида Т.Азизов ҳақидаги қистирма эпизодик воқеадан сўнг Ш.Холмирзаев батафсил тасвирийлик принципига амал қилиб Водилнинг табиати, одамлари, уларнинг мулойим характери, меҳмондўст шинаванда халқ эканлигини қуйидагича тасвирлайди: “Аммо Водилнинг чинорлари – айрича бир мўъжиза экан. Шу ўринда бу ўлка одамларининг бир шинавандалиги ҳақида гапирмай бўлмас; чинор тагида денг, узун-узун столлар, расталар. Расталарда турли нав пиёзу... ундай жойда – канорага илиглик турли даражадаги гўштлар... Афтидан, булар ҳаммаси паловга аталган. Аммо шўрвабоп масаллиғлар ҳам сероб... Ҳу, ундай жойда – ўчоқлар, чойхона...”¹³⁹. Демак, Ш.Холмирзаев водил одамларининг шинавандалигини бозор расталари, чойхоналари мисолида таърифлайди. Эссенавис Водил тасвирини Сурхондарё тасвири билан контраст усулда муқояса қилиш йўли билан китобхонга янада ёрқин тасвир беради. Яъни эссенавис олдин Водил чинорлари, чинорлар остидаги расталар, одамлари ҳақида гапириб, кейин Сурхон чинорлари тасвирини чизади: “Бизнинг Бойсун чинорлари тагида шамол изғийди. Қора моллар соялаб ётади. Сайроб чинори остида ошхона-ресторанда ўриси хўрақлар. Кабоб бор. Аммо нархи осмонда... Кириб-ўтириб-буюриб есанг е, бўлмасам йўлингдан колма! Кўнглинг тусаган овкатни уйингда ерсан”¹⁴⁰.

Водий ва Сурхондарё табиати, одамлари, уларнинг характери қиёсланган бу тасвирларни ўқиш жараёнида китобхон юзида нимтабассум пайдо бўлади. Ш.Холмирзаев қиёсий таҳлил учун чинор детали орқали қиёсий-таҳлилий тасвир услубига эришган.

Водий одамларининг кувноқтабиатли, самимий инсон бўлишини Ҳайитбой Азимов ҳақидаги қистирма хотира-тафсилотлар орқали далиллаб беради.

Ш.Холмирзаев айрим ўринларда ортиқча эмоцияга берилиб кетган ўринлар ҳам учрайди. Ўзида туғилган шахсий ҳис-ҳаяжонларини риторик сўзлар билан ифодалайди: “Яшасин Ўтқир! Яшасин котиб! (Ай, исмлари нимаиди? Шу-да...)”¹⁴¹. Назаримизда, эсседаги бундай эркин

¹³⁹ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Туркистон. -1999.- 28 авг. –Б. 5.

¹⁴⁰ Ўша асар. –Б. 5.

¹⁴¹ Холмирзаев Ш. Бинафша хидланг, амаки // Туркистон. -1999.- 28 авг. –Б. 5.

тасвирлар жанрининг кенг имкониятларидан ёзувчи маҳорат билан фойдаланганлигидан далолат беради. Эссенавис “Фарғона йўлларида” эссе-сесида арзимас сабаблар туфайли пайдо бўладиган дилхираликлар боис дўстликка путур етиши мумкин бўлган ишонарли, ҳаётий воқеаларни ҳикоя қилади. Хотиралар баёнида У.Назаровнинг тегманозик, кибрли, ҳукмронликка ўч характери очилади. Умуман, эссе асосини У.Назаров билан Ш.Холмирзаев ўртасида кечган конфликтли муносабатлар ташкил қилади.

Маълумки, эссенинг қаҳрамони ва ҳикоячисига айланган Ш.Холмирзаев У.Назаров билан муносабатларини яхшилашга уринаётган дўстларининг ҳаракатларини кузатишда давом этар экан, экспозиция қисмида Т.Азизов ҳақидаги тафсилотлар иловасига яна қайта мурожаат қилади. Ва дўстлик ҳақида эссенавис шахсий мулоҳазаларини баён этади: “Дўстингни кўнглини топшиш учун ўйлар экансан-а? Ажаб... Унинг ранжигани – сениям дилгир қилар экан...”

– Шунда ҳайрат ила Турғун Азизовнинг меҳмонхонада чўзилиб хуррак отаётганию дўстларининг уни уйғотмасдан балконда чекиб ўтирганлари эсимга тушиб кетди.

– Во-оо... Ана гап каерда! Шошма, биз ҳақиқатдан ҳам дўст бўлиб улгурдикмикан? Дўстлик деганлари шумикан?”¹⁴².

Кўринадики, Ш.Холмирзаев эссе хотира саҳифаларини ортикча тафсилотлар, мулоҳазалар ёки воқеалар баёни билан безамайди. Аксинча, тафсилотлар – юз бераётган воқеалар моҳиятига чуқурроқ разм солишга хизмат қилади. Зеро, юқоридаги парчада ёзувчи Турғун Азизов, Учқун Назаров билан боғлиқ воқеаларни мушоҳада қилар экан, у дўстлик ҳақидаги тушунчага теран маъно беради.

Ёзувчи дўстлар ўртасида кечган конфликтли муносабатларни бошидан кечирар экан, туркум хотираларнинг марказий қаҳрамон Ўлмас Умарбековнинг овози ҳаёлида янграйди: “... ва ғойибдан... Ўлмас Умарбековнинг нимадир деб зарда қилгани эшитилгандек бўлди: худо ҳаққи, шундай туюлди. Мен дарҳақиқат жим бўлишни маъқул билиб, бошимни эгдим”. Демак, Ш.Холмирзаев ҳатто эссе-хотира жанрида ҳаёлий кечинмалар тасвиридан устамонлик билан фойдаланади. “Би-нафша хидланг, амаки” туркум эсселарида кўпинча ёзувчининг шахсий ҳаёллари, кечинмалари ёки қаҳрамонлар ўртасидаги ўзаро суҳбат машина ичида берилади. Назаримизда, айнан шундай макон ва замон чегараси Ш.Холмирзаев эсселарининг ўзига хослигини таъминлаган.

¹⁴² Холмирзаев Ш. Фарғона йўлларида // Туркистон. -1999.- 18 сент. –Б. 5.

“Фарғона йўлларида” эссесида Ш.Холмирзаев машинадаги дўстларнинг ўзаро гурунгини хикоя қилар экан, У.Назаровнинг бепи-санд муносабатларини мулоҳаза қилиб кўради. Эссенавис у ва бошқа ижодкор дўстлар ўртасидаги номутаносибликни сезади. Яна хаё-лан Ў.Умарбековга мурожаат қилади: “Умарбеков... Вой Умарбеков, қайдасиз? Бу ахволни кўрсангиз эди: нималар қилардингиз? Сиз...

Бошқа одамсиз: ахир, ахир, биз – сизлардан ёшроқ ижодкор-инсонлар, сирасини айтганда, сизлардан ўрганишимиз лозим-ку?”¹⁴³. Эссенавис асар композициясида муҳим саналган образни ҳатто иде-аллаштиради. Бундай ифода услуби орқали ёзувчи китобхонга идеал шахс ҳақидаги қарашларини уқтиради. Эссенинг қаҳрамонларидан би-рига айланган ёзувчи У.Назаров билан аразлашиб қолиб, ярим тунда вокзалга яёв кетиб қолади. Унинг ички кечинмалар тасвири, йўл супу-рувчилар билан суҳбатидан сўнг марказий қаҳрамон машинада унинг олдига етиб келади: “Ҳа, Ўлмас Умарбеков экан. Кабинадан отилиб чиқиб келиб, мени кучоқлади. Сўнг юзимга, айниқса, кўзларимга тики-либ, лаби лабига тегмай саннай кетди:

– Ҳа? Бу нима юриш?... Шунинг учун келувдингизми? Ҳе, уят-е! Сизга...”¹⁴⁴. Эссенинг экспозициясида кўриниш берган марказий қаҳрамон ечимидан аразлашиб қолган дўстларни яраштиради. Эссе ечи-ми қадаҳ сўзлар, Ў.Умарбековнинг дўстлик ҳақидаги мулоҳазалари би-лан яқунланади: “Ўлмас Умарбеков: – Нега, Турғунга этмай келдинг-лар? Э, ҳар нарса...

Бизлар хўрсинишиб, бир-биримизга зимдан қарашдик.

– Яхшимас, – давом этди асл жўрабоши. – Хайрият, сизни ман-га тошширганди улар, дедим Турғунга. Улуғбекнинг репитицияси бўвотган экан. Қолди. Сизларга салом айтди...”¹⁴⁵. Юқорида таъкид-лаб ўтилганидек, эссенинг экспозициясида илова қилинган хотира-тафсилот асар ечимидан Ў.Умарбеков томонидан хотиралар компо-зициясида халқа мисол уланади. Агар кистирма эпизодик тасвир берилмаганида, китобхон Ў.Умарбеков нутқидаги кинояни тушуниб етмасди.

“Ботир Зокиров...” хотираси хонанданинг ўлими ҳақидаги теле-фон кўнғироғидан бошланишини айтиб ўтган эдик. Хотирада ана шу муносабат билан ёзувчи Ботир Зокировнинг ижодкор дўстлари билан

¹⁴³ Холмирзаев Ш. Фарғона йўлларида // Туркистон. -1999.- 25 сент. –Б. 5.

¹⁴⁴ Холмирзаев Ш. Фарғона йўлларида // Туркистон. -1999.- 9 окт –Б. 5.

¹⁴⁵ Холмирзаев Ш. Фарғона йўлларида // Туркистон. -1999.- 16 окт –Б. 5.

бўлган ўзаро муносабатларини, у билан боғлиқ хотира ва кечинмаларини эслайди.

“Ботир Зокиров...” эссе-хотирадаги воқеаларни макон ва замон нуқтаи назаридан учга бўлиб ўрганиш мумкин:

1) Телефон кўнғироғидан сўнг муаллиф ҳолати, Ботир Зокиров ҳақидаги ҳиссий кечинмалари.

2) Машинада кетаётган муаллифнинг хонанда ҳақидаги кечинмали-хотиралари.

3) Ижодкор дўстларнинг таъзияда иштироки ва у билан боғлиқ тафсилотлар баёни.

Эссе бошланмасини тунда телефон жиринглаши, ёзувчининг Андрей Бородин билан суҳбати, шумхабар таъсирида ўтирган муаллифнинг хотини Саида билан суҳбати, У.Назаров билан телефонлашиши, хабарнинг У.Назаровлар оиласига етказилиши билан боғлиқ тасвирлар ташкил этади. Воқеалар ривожда У.Назаровнинг турмуш ўртоғи Дилбар хоним билан Ботир Зокиров ўртасидаги самимий дўстлик муносабатлари очилади. Шунингдек, муаллиф Саида билан Ботир Зокиров, ўзи ва Ботир Зокиров муносабатларини ҳикоя қилади. Эссенавис шу ўринда самимият ҳақида мулоҳаза юритади: “Аммо чин самимият ҳақида... ўйланиб қоламан: ўзи шу самимият деган ҳолнингми-ҳолатнингми бир мезони бормикан? Ибрат бўлгулик бир ўлчови мавжудмикан? ... туйғулар ва инсоний фазилатларни ҳам, жумладан, “самимият”ни ҳам тасвирлаб бўлмайди: на ўлчови бор, на шакли-шамойили... Бироқ бир нарса ҳақ: бу борада – “самимият” ҳақида ҳам ҳар кимнинг ўз мезони, ақидаси-қаноати бўлади”¹⁴⁶. Ёзувчи эссенинг эркин мулоҳазакорлик услубидан кенг фойдаланади. Сўнгра Ботир Зокировнинг бошқа ижодкор дўстлар Ў.Умарбеков, У.Назаров билан муносабатлари ҳақидаги хотира ҳикояларини баён этади. Ҳатто айрим ўринларда Б.Зокиров билан боғлиқ тафсилотли воқеаларни эссега қистирма қилади. Жумладан, санъаткор Раҳматжон уйидаги зиёфатни ҳикоя қилар экан, бу билан Ш.Холмирзаев Б.Зокировнинг мумтоз қўшиқчиликка бўлган муносабатини, фикр-ўйларини китобхонга ажойиб тарзда етказди.

Ботир Зокиров ҳақидаги бир талай хотира ва мулоҳазалардан сўнг, ёзувчи аини дақиқадаги воқеликка қайтади. Хотираларда етакчилик қилаётган ички кечинманинг батафсил баёни биринчидан, қахрамон ҳақидаги тизимли, тартибли хотираларни баён этишга имкон берса; иккинчидан, фожиали қисмат эгасининг ҳаёти ва тақдири

¹⁴⁶ Холмирзаев Ш. Ботир Зокиров... // Туркистон. -1999.- 25 дек –Б. 5.

китобхонга таъсирчан етказилади. Демак, Ш.Холмирзаев “Ботир Зокиров...” эссесида ретроспектив ва концентрик сюжет усулларини баравар қўллайди. Машинадаги хотираларида ёзувчи Б.Зокировнинг турмуш ўртоғи Эркили Маликбоева билан боғлиқ воқеаларни илова қилади. Эссенавис бундай хотира-баёнчилик орқали Б.Зокировнинг характер ва феъл-атворини янада ҳаққоний акс эттиради. Кейинги қисмда ёзувчи батафсил тасвирийлик принципига биноан хотиралар оғушидан воқеликка қайтади: “Тонг тамом ёришиб бўлган, бошқа ўткинчи машиналар ҳам чирокларини ўчириб юришмоқда эди. Тош-Мига олиб борадиган трамвайлар изига яқинлашавериб, Умиджон “Волга”ни ўнгга – хиёбонга бурди-да, кенг сайхонликка чиқариб, бир четда ҳар хил алфозда турган машиналар ёнига обориб тўхтатди. Майдон адоғидаги қорамтир, кўп қаватли бинонинг олдида одам гавжум эди”¹⁴⁷. Ёзувчи ҳар бир ҳаракат ва тасвири эринмасдан тасвирлайди. Бундай тасвирий ифода француз ёзувчиси Франсуаза Саганнинг насрий ижоддаги бадиий-услубий изланишларини эслатади. Ф.Саган шу даражада майда тасвирларгача эринмасдан тасвирлайдики, китобхонни мутолаа жараёнидан зериктириб юборади. Бироқ Ш.Холмирзаев батафсил тасвирийликнинг меъдага тегмайдиган меъёрий услубини сақлаган ҳолда тасвирлайди.

Ш.Холмирзаев туркум эсселарни бирлаштирувчи марказий қаҳрамон Ў.Умарбековни эсдан чиқармайди: “– Умарбеков ҳам келгандир-а? – дедим.

– Албатта, – деди Назаров. – Унинг санъаткорларгаям бевосита алоқаси бор”¹⁴⁸. Эссенавис азахонага кирмасдан ёзувчи учун 60-йиллар авлодининг идеал қаҳрамонини эсга олади. Азахонада ёзувчи кузатувчанлик тамойилига кўра ўз дўстлари – Анвар Мақсудов, Турғун Азизов, У.Назаров, А.Ориповларнинг ҳолати, кўринишини тасвирлайди. Муаллиф ҳатто азахонада ўзида туғилган шахсий кечинмалар тасвирини эринмасдан баён этади: “Шундай бир жихатим бор эканини кейин англадим: мен ҳеч қачон ўлик чиққан уйга ҳам, ўликни кўргани кираётганда ҳам йиғламаган эканман; гангиб коларканман, қарахт бўлиб... Кейин, кейин, унинг йўқлигига амин бўлганимдан кейин йиғларканман: шунда ҳам одамлардан четда, панада, ёлғизликда”¹⁴⁹. Ёзувчи ўнга яқин 60-йиллар авлодини кашф этиш билан биргаликда

¹⁴⁷ Холмирзаев Ш. Ботир Зокиров... // Туркистон. -1999.- 29 дек. –Б. 3.

¹⁴⁸ Ўша бетдан. –Б. 3.

¹⁴⁹ Холмирзаев Ш. Ботир Зокиров... // Туркистон. -1999.- 29 дек. –Б. 3.

ўзининг шу пайтгача ҳатто ўзи билмаган, англамаган жихатларини, феъл-атворини муҳрлайди.

Ш.Холмирзаев хотира жанри талабларидан чекинмаган ҳолда таъзия маросимида дўстларини кузатишда давом этади, хусусан бу У.Назаров билан Б.Зокировнинг укаси Жамшид Зокиров билан бўлган мулоқотида очилади: “– Жигар, баңдалик экан, – деди. Жамшиднинг ҳам афти шишиб-бўғриқиб кетган экан. Бирдан менга талпинди: Худди – “ёрдам беринглар, бу канакаси бўлди?” дегандай. У йиғлар эди”¹⁵⁰. Бу хатти-ҳаракат ва гап-сўзларда ўзбекона характер, миллий (таъзия) маросим хусусиятлари очилган. Ёзувчи ижодкор дўстлари У.Назаров билан А.Максудовларнинг ўзаро суҳбатини, сўнгра А.Орипов, Н.Комилов, Т.Азизов ва ўзининг аччиқ қисматга ачиниб гапирган кечинмали суҳбатларни ҳам хотира саҳифаларига муҳрлайди.

Азахонада туриб ҳам ёзувчи воқеалар ва характерларни бирлаштирувчи марказий қаҳрамонга диққатини қаратади: “Ана шунда соявонли қоракўл шапкасини бостириб олган, тимқора пальтода Умарбеков зинапояда кўринди. У пастга тушиши ҳамон йигитлар унга пешвоз чиқишиб, ўраб олишди”¹⁵¹. Ёзувчи таъзия уйда Т.Азизов билан Ў.Умарбеков суҳбатидан сўнг Б.Зокировнинг касалхонада ётган кунлари ҳақида хаёлий кечинмаларини баён этади. Адибнинг “Ботир Зокиров...” эссесида хаёлий кечинмали тафаккур ўтмишга ракурс ва яна воқеликка қайтиш услуги тез-тез алмашиниб туради.

“Бинафша ҳидланг, амаки” туркум эсселардаги воқеалар ва характерлар бир-бирининг узвий давоми сифатида яратилганлиги боис айрим воқеа ва қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбатлари олдингиларини эслатади. Жумладан, “Ботир Зокиров...” эссесининг 6-қисмида Ў.Умарбеков А.Ориповга касалхонадаги бир беморни эслатади. Бу билан “Иссик жон” эссесидаги касалхонадаги воқеалар эса олинади.

“Ботир Зокиров...” эссеси Ў.Умарбеков билан Ш.Холмирзаев ўртасидаги машинада кечган мулоқоти, Умарбековнинг мулоҳазалари билан яқунланади. Эссенавис ва Ў.Умарбеков ўртасида кечган суҳбат асносида ёзувчининг жамият билан муросозлиги, ижодкор шахс эрки сингари муаммоли баҳсларга диққат қаратади. Бироқ эссенавис асосий мақсад Б.Зокировни сўнгги манзилга кузатиш мақсадидан асло чалғимаيدди. Шу боис эссе Б.Зокировнинг ўлими халқнинг ҳам катта фожиаси эканлиги сингари мулоҳазалар билан яқунланади.

¹⁵⁰ Холмирзаев Ш. Ботир Зокиров... // Туркистон. -2000.- 22 янв. -Б. 4.

¹⁵¹ Ўша асар. -Б. 4.

Шукур Холмирзаевнинг эссечиликдаги изланишларида рассом Рўзи Чориев ҳақидаги эссе ҳам алоҳида ўринга эга. Шу ўринда адабиётшуносликда рассом ва ёзувчи-шоирнинг дўстона ижодий муносабатлари ва мулоқотларини илмий тадқиқ этиш эътиборга молик масала эканлигини айтиб ўтиш лозим. Чунки адабиёт тарихидан маълум, Алишер Навоий ва Бехзод, Ғ.Ғулум ва бир талай рассом ва ҳайкалтарошлар, шунингдек Ш.Холмирзаев ва Р.Чориевларнинг ижодий муносабатлари, бадний ижод психологиясини ўрганишда фалсафа, психология, адабий жараён фанлари учун ҳам катта манба бўлиб, фикр юритиш учун кенг имкониятлар беради.

Ш.Холмирзаевнинг “Бир оқшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чориев” эссеси рассомнинг эллик ёшга тўлиши муносабати билан ёзилган¹⁵². Эссе-хотира қутилмаган таширф билан бошланади, ёзувчи дўстининг туғилган кунини муносабати билан рассом устахонасига боради. Эссе-хотира рассом ва адиб ўртасида кечган мулоқотдан иборат. Ифода табиатида кўра мазкур эссе-хотирани диалог-эссе дейиш мумкин. Ш.Холмирзаев эсселарига хос етакчи услубий кўриниш шундан иборатки, у қахрамонларни сўзлатиб қўйиб, руҳиятини, ички дунёсини очишга интилади. Эссенавис суҳбат жараёнида онда-сонда лўқма ташлаб туради, саволлар беради. Рўзи Чориевнинг нутқи ғализ чиққандек, хийла тўмтоқдек туюлади. Лекин ёзувчи бу билан суҳбатнинг табиийлигини сақлаб қолиш, яна муҳими, рассомнинг “ғадур-будур” нутқи, гапириш тарзини кўрсатиш билан баробар феъл-атворини – рассомлик нигоҳини зоҳир этади. Суратлари, полотнолари учун бўёқлар, ранглар танлашдан олдин воқелик рангларини, канчалик нозик фасоҳат билан танлашини намоён этади. Ана шу тўпори ифода йўсини асарнинг бадний савиясига путур етказгандек туюлиши мумкин. Бу зоҳирий таассурот аслида, эсседа суҳбат ўрнининг, устахонанинг танланишида ҳам рамзий маъно бор. Рассом устахонаси, жиҳозлари, турли хил полотно ва картиналар тасвири асар табиийлигини таъминлаган.

Эссе матнида Ш.Холмирзаев портрет, диалог, изоҳлаш, автор нуткидан ўрни-ўрни билан унумли фойдаланган. Суҳбат жараёнида рассомнинг серзахмат ижодий меҳнатда кечаётган ҳаётдан воқиф бўламиз. Энг муҳими, рассомнинг ўзига хос характери, у яратган картиналарда тасвирланган қахрамонлар ва ватан манзаралари, ранглар мўъжизаси, бевосита унинг шахсий ҳаёти, болалик йиллари билан чамбарчас боғлиқлиги, рангларнинг рассом ҳаётига уйғун жиҳатлари

¹⁵² Холмирзаев Ш. Тоғларга қор тушди. - Т.: Ёш гвардия, 1987. –Б. 161-169.

очилади. Кўпгина картиналар Р.Чориев туғилиб ўсган она юрти Сурхондарё табиати, одамлари, воқелиги билан боғлиқлиги, бу воҳанинг ўзига хос манзараларини, рангин нафаси ҳукмронлигини сезамиз. Хусусан, “Сурхондарё тароналари”, “Жаноза”, “Сурхондарё мадоннаси”, “Бойсунликлар”, “Сурхондарё одамлари” асарларининг яратилиш жараёнлари она юрт билан боғлиқлиги таъкидлаб ўтилади.

Шерали Сокиннинг “Мўъжизакор бўёқлар” эссеси ҳам рассомнинг олтинчи йиллик юбилейи муносабати билан яратилган¹⁵³. Бу иккала эссе муаллифларнинг индивидуал услуби, хотираларнинг композицион сюжет қурилиши, факт ва маълумотларнинг кетма-кетликда жойлаштирилиши жиҳатидан кескин фарқ қилади. Ш.Сокин ўз хотирасида рассомнинг ён дафтаридаги ёзувлардан унумли фойдаланади. Ундаги айрим битикларни эссега эпиграф сифатида киритади. Назаримизда, ёндафтардаги битиклар эссе-хотира табиатини янада оширган. Қолаверса, хотиралар маъзига сингдириб юборилган ёзувчининг ёндафтар қайдлари бенхтиёр китобхонни рассомнинг ижодий лабораториясига олиб киради. Шунингдек, рассом шахснинг кечинмалли, ҳиссий тафаккур олами билан танишамиз. Бу сатрларда рассом шахснинг ҳаёт ва санъат ҳақидаги мулоҳазалари, ҳаётний, шахсий кузатишлари очилади. Ҳар иккала ижодкор ҳам рассом билан яқиндан таниш. Шу боис рассомнинг жўшқин, болатабиат, жайдари, бироз тўпори табиатини, характер кирраларини ҳар иккала эссенавис ҳам тўлалигича очган.

Ш.Сокин рассом қаламига мансуб ўттиз олти картинани ёзувчи нигоҳи билан изоҳлашга ҳаракат қилади. Ш.Холмирзаев хотираси эса рассом асарларининг мавзу ва маъно кирраларини таъкидлаш билан биргаликда ўша картиналарнинг моҳиятини адибона очиш устиворлиги кўринади. Эссенавис қаҳрамон портретини қуйидагича чизади: “Рўзини соқоли кўксига тушган, сочи гарданига етган ҳолда, бақириб-чақириб, баъзан пала-партиш, баъзан чуқур ҳаёлчанлик билан, ҳатто кўзига ёш олиб қолишини тасаввур этишнинг ўзиёқ мени илжайтирди”¹⁵⁴. Бу устахонага етмасдан, ҳали ичкарига кирмасдан олдинги Ш.Холмирзаев ҳаёлидаги Р.Чориев портретига чизгилардир. Улар болаликдан бир-бири билан таниш, яқин дўст. У устахонага киргандан сўнг бу ҳаёлий портрет чизгиларга қуйидаги сатрлар қўшилади: “Ўша соч, эғнида малла жемпер, ранги ўнгиб кетган жинси шим”. Муаллиф қаҳрамон эғнидаги кийимларни, унинг қандай рангдаллигини

¹⁵³ Сокин Ш. Мўъжизакор бўёқлар // Санъат. -1991.- №8. –Б. 16-19.

¹⁵⁴ Холмирзаев Ш. Тоғларга қор тушди. - Т.: Ёш гвардия, 1987. –Б. 161.

хам назардан четда қолдирмайди. Рассомнинг нафақат ҳаётни ранглар воситасида, оҳанглар орқали нозик хис этишини Ш.Холмирзаев бу эсседа кашф этади. “– Мана шу музика ҳам зўр! Бах, Бетховен, Гендель, Гайди!... О! Ўзимизнинг мақомлар! Ўламан! Эшитсам, ўлиб қоламан... Қара! Музика – ҳам миллий, ҳам интернационал! Одам ҳам шундай бўлиши керак! Одам ҳам!... Э, одам зўр! Это великое чудо!”¹⁵⁵.

Кўринадики, Ш.Холмирзаев дўсти Р.Чориевни ғарб ва шарк мусикаси ва санъатини мукамал англовчи инсон сифатида кашф этади. Ш.Холмирзаев Ш.Сокиндан фарқли равишда рассомнинг машхур олтига картинаси, яратилиш биографияси, иш жараёни, энг кўп ишлатилган ранглар сири ва синоати ҳақида ҳам мунозара қилади. Хуллас, бу эсседа Ш.Холмирзаевнинг рассом ҳақидаги хотира-ўйлари, мушоҳадалари етакчилик қилади.

Ш.Холмирзаевнинг “Ватану халқ учун хизмат беминнат бўлади” эссесининг қахрамони истиклолдан сўнг миллионер сифатида ном чиқарган ёзувчининг болаликдаги дўсти Қурбон Амиркулов ҳақидадир¹⁵⁶. Бу эссе-хотирада иккита маиший ҳаётий воқеалар ҳикоя этилади. Биринчиси, Ш.Холмирзаевнинг Қурбон Амиркулов билан учрашуви ва аразлашув воқеалари; иккинчиси, Қурбон Амиркуловнинг дўстидан кечирим сўраб, Тошкентга келиши ва ярашиши воқеалари. Хотиралар замирида иккита характер очилади. Жумладан, Ш.Холмирзаевнинг мағрур табиати ва Қ.Амиркуловнинг тоғликларга хос чўрткесар, дангал, тўпори табиати очилади. Хотира-ҳикояда битта кичик бадний деталь кўринади. Бу шляпа. “Бир вужудда икки жон” эссесида бойчечак детали экспозиция ва ечимда мантикий изчиллик, узвий алоқадорликни ташкил қилган бўлса, “Ватану халққа хизмат беминнат бўлади” эссесида шляпа худди шундай мантикий изчиликни ташкил этади. Яъни Қ.Амиркулов Ш.Холмирзаевнинг эскириб кетган шляпасини кўриб, унга янги шляпа совға қилади. Улар аразлашиб қолишгач, Ш. Холмирзаев дўстининг совғасини ўрик шохига илиб кетади. Ундан кечирим сўраб, Тошкентга келган Қ.Амиркулов, Ш.Холмирзаевнинг эски шляпасини бошидан олиб, иккинчи бор ўзининг янги шляпасини кийдириб кўяди. Кўринадики, бу тасвирларда шляпа – биродарлик, ярашиш маъноларини англаган.

Ш.Холмирзаевнинг “Тақдир башорати” (Шукур Бурхонов портре-

¹⁵⁵ Ўша асар. –Б. 164.

¹⁵⁶ Холмирзаев Ш. Ватану халқ учун хизмат беминнат бўлади // Халқ сўзи. -1998.- 13 ноя. –Б. 4.

тига чизгилар) эссе-хотираси алоҳида ажралиб туради. Эссе бошлан-маси “Бир оқшом суҳбати”га ўхшаш услубда, яъни қаҳрамон портрети-га чизгилар билан бошланади: “Шукур Бурҳон ёшлигида ҳам ғўлабир, жингалаксоч, кўзлари сермаъно, ҳаракатлари сўзига мос, фақат биз ҳозир кўриб турган Шукур Бурҳоннинг кичик нусхаси эди”¹⁵⁷. Эсседа иккита сюжет чизиғи кўрилади: биринчи сюжет чизиғида Шукур Бурҳоннинг ҳаёти ва ижоди бўлса, иккинчи сюжет йўналишида, ўзбек театр санъатининг 1926 йиллардан то 1968 йилгача бўлган тарихи ёритилади. Демак, мазкур эссе-хотирада муаллиф шахс табиати, ҳаёти ва ижодини кенг миқёсда очиб беришда хотира жанрининг муҳим компонентларидан бири хронологияга қаттиқ амал қилади. Ш.Холмирзаев театр даргоҳи сирларини, бу сирли оламга кириб келган ёш Ш.Бурҳоннинг илк қадамларидан тортиб, “Шоҳ Эдип” трагедиясидаги Эдип ролининг ижросигача бўлган давр ақс эттирилади. “Бинафша ҳидланг, амаки” эссесида асосан, ёзувчи-шоирлар давраси кашф қилинган бўлса, “Тақдир бапюрати” эссесида актёрлар, режиссёрлар ва драматургларнинг қизғин олами кашф этилади. Жумладан, ўзбек драматурги сифатида тан олинган Ҳамзадан тортиб, Комил Яшин, Туйғун, Зиё Саид, Назар Сафаров, Зиннат Фатхуллин сингари ижодкорларнинг драматик асарлари ҳам саналади. Айниқса, шулар орасида Комил Яшиннинг саъй-ҳаракатлари, театр ривожига қўшган муносиб ҳиссаси атрофлича ёритилади.

Шукур Бурҳоннинг санъат оламига кириб келишига отаси қаршилик қилади. Худди шу ҳаётий зиддиятдан Ш.Холмирзаев хотиралар баёнида ота-бола конфликтдан унумли фойдаланади. Ш.Холмирзаевнинг бу эссеси Ш. Бўтаевнинг “Шайх”, З.Мухаммаджоновнинг “Сирли қалб” эсселари билан узвий боғлиқликни ташкил этади.

Унинг “Йўллар айро тушди, аммо...” эссеси ижодкор дўсти Абдулла Орипов ҳақида ёзилган бўлиб, унда муаллиф курсдош дўсти билан боғлиқ талабалик йилларини хотира-кечинма шаклида ҳикоя қилади¹⁵⁸. Сарлавҳадаги “йўл” сўзи эссенинг рамзий маъно йўналишини белгилаб берган. Бинобарин, “Йўллар айро тушди, аммо...” сарлавҳадаги кўп нукталилик ёзувчи ва шоирнинг бадиий адабиётнинг икки тури – наср ва назм йўлидан кетганлигини ифода этсада, аммо халқ дардини, ҳаётини ақс эттиришдаги қурол битта эканлигини билдиради.

¹⁵⁷ Холмирзаев Ш. Тоғларга қор тушди. - Т.: Ёш гвардия, 1987. –Б. 130.

¹⁵⁸ Холмирзаев Ш. Йўллар айро тушди, аммо... // Оила ва жамият. - 1997.- 22, 28 окт. –Б. 3

Сарлавҳадаги сирлилик ва жозива қўп нуқта зиммасига тушган. Асар шундай сатрлар билан якунланади: “Абдуллажон шу ердан ўннга бури-либ, фаввора томон кетди. Мен автобусга ўтириб, тўғрига йўл олдим.

Йўлларимиз ажрашди... Ҳа, рамзий маънода ҳам шу...

Аммо...¹⁵⁹. Демак, эсседа йўл рамзи хотира тузилишининг ўзига хослигини таъминлаган. Бинобарин, бошқа эсселардан фарқли жиҳат барча воқеалар ана шу тимсол атрофида уйғунлашади, жипслашади.

Ш.Холмирзаев асосан, эсселарда I шахс “мен” тилидан ҳикоя қилади: “Плашимнинг ёқасини кўтариб, зинадан тушаётган эдим”¹⁶⁰. Муаллиф-қаҳрамон ўзининг ички кечинма ўйларига, болалик хотираларига, тафсилотларга, батафсил тасвирийликка кенг ўрин беради. Хусусан, “Кайфим чоғ: “адабиёт тўғараги”да “Ёмғир томчилади” деган ҳикоя – “яхши” баҳо олди, тўғарак раҳбари – дорилфунунда илк бор маъруза ўқий бошлаган нозиктаъб олим (марҳум академик) Матёқуб Қўшжонов ҳикоямни мақташ билан чекланмай, мени ўрнимдан турғизиб қўйиб, кимману қайси юртлардан эканимни-да суриштирди, боз устига – уйига таклиф этди: “Овдан хабардор бўлсанг, ондатра овига чиқамиз. Хотинкўприкнинг тагидан ўтадиган наҳр бўйларида ботқоқ, қамншзорлар кўп...”¹⁶¹. Юқоридаги эссе матнида муаллиф-қаҳрамон кайфиятининг нима учун аълолигини изоҳлайди ва олим Матёқуб Қўшжонов билан ўзаро муносабатларига изоҳ бериш йўли билан батафсил тасвирийлик, изоҳлаш услубидан кенг фойдаланади.

Эссе матнининг турли ўринларга сочиб берилган табиат тасвирлари ҳам рамзий маъно ташиган: “Куз. Кеч кузакнинг дағалгина шамоли эсиб турар, йўл бўйидаги ўрис дарахтлардан қовжироқ япроқлар учар, сениям бир тарафларга учгинг келар эди – турналар каби”¹⁶². Матндаги куз фаслининг тасвири, яъни дарахтлардан учиб тушиб, осмонда гир-гир айланиб, солланиб тушаётган баргнинг ижобий маъно оттенкаси эссенинг ёш ва навқирон талабаларига ўзгача кайфият бағишлайди. Яъни муаллиф-қаҳрамон ҳам япроқ сингари, ёхуд кузда иссиқ ўлкаларга учиб кетувчи турналар сингари қаерларгадир, олий манзиллар сари учиб кетгиси келади. Аниқроғи талаба Ш.Холмирзаев билан А.Орипов

¹⁵⁹ Холмирзаев Ш. Йўллар айро тушди, аммо... // Оила ва жамият. -1997. -22, 28 окт. –Б. 3

¹⁶⁰ Холмирзаев Ш. Йўллар айро тушди, аммо... // Оила ва жамият. -1997. -22, 28 окт.–Б. 3

¹⁶¹ Ўша асар. –Б. 3

¹⁶² Ўша асар. –Б. 3

хаёт оstonасида учирма куш каби туришибди. Шу ўринда соф муаллиф ўзи ва дўсти А.Ориповнинг айнан ўша вақтдаги аҳволи, талабалар ва адабиёт аҳли орасидаги тутган обрўйи хакида ҳам изоҳлар, қолаверса, кистирма эпизодик воқеаларни ҳикоя қилади.

Табиат тасвири эссе-хотирада етакчи компонент саналади. Хотирада, Ш.Холмирзаев бадийят унсурларидан бўлган пейзаж воситасига мурожаат этиш билан ўзбек эссечилигида янгича кўринишдаги эссе-хотира яратди. Чунки эсседа пейзаж тасвирлари қаҳрамонлар руҳиятига монанд акс эттириши бўлиб, бу эпик турнинг ҳикоя, роман, қиссалардаги каби бадийликни, образли ифодани эсга солади. Аввало, пейзаж тасвири эсседа қаҳрамонларнинг кайфиятини очишга қаратилган. “Рўпарадаги дарахтлар бирам қалин, худди кеч куз нафаси буларга қор қилмагандек, анҳор ҳам совуб улгурмагандек босик шовуллар, гоҳо-гоҳо шохлар орасидан олиб ўтган шўх шабада ён томондан урилар, у ҳам ёқимли эди”¹⁶³. Ш.Холмирзаев билан А.Орипов ўртасидаги суҳбат ҳам кузнинг шабадалари сингари майин ва ёқимли, айни пайтда самимий ва дўстона кечади. Иккала дўст ўртасидаги ўзаро суҳбатдан сўнг муаллиф-қаҳрамон илк бор А.Ориповнинг ижод қилишини, унда шу кунгача сезган шеърятга бўлган салоҳиятини айнан шу дўстона суҳбатда кашф этади. Эссе-хотира иккита талаба ўрток кузнинг хазон фаслида, ёқимли шамоллари бағрида суҳбатлашишади. Эссенавис айнан куз фаслига доир бадий деталларни мантқиқий давом эттириб, асар ечимида шундай жумлалар битади: “Куз ҳавоси ҳам безовта, кечаги шамол яна кучайгандек, энди йўл бўйидаги ўрис дарахтларнинг сўнги барглари учуриб туширарди”¹⁶⁴.

Бизнингча, муаллиф куз ҳавосининг безовталигини, шамолнинг кучайганлигини, дарахтлардаги сўнги барглари учуриб туширганлигини таъкидлаш билан янги чинакам истеъдоднинг кўз очганлигига ишора қилади. Зеро, инсон умрининг ёшлик даврида шошқин, хиссиётларга берилувчан, руҳан тетик, хаётга, билимга ва муҳаббатга чанқоқ бўлади.

Умуман, эссе-хотирада табиат лавҳалари сочма ҳолда руҳият ҳолатларига мутаносиб равишда берилган. Асарда кузнинг ёқимли шамоллари кўйнида кетаётган икки қаҳрамон табиат билан уйғунликда тасвирланади: “Э-э, Шукуржо-он, – деди у шляпаси қошига тушган бо-

¹⁶³ Холмирзаев Ш. Йўллар айро тушди, аммо... // Оила ва жамият. 1997. 22, 28 окт. –Б. 4.

¹⁶⁴ Ўша асардан. –Б. 4.

шини эгиб шамолни сузгандек”. Бу хотирада ажиб тарзда акс эттирилган вазият ва кайфиятга эш тасвир ҳисобланади. Ш.Холмирзаев бундай табиат тасвирларини чизар экан, қаҳрамон характерида ҳам самимийлик ва беғуборликни кўради: “Энди ўйлаб қарасам, қандай покиза дамлар экан – ўша дамлар! Ўша шамол ҳам ўзгачадек, плашларимизнинг этаклари елпиниши ҳам, сурилиб – шамолни сузиб олға жилишимиз ҳам...”

Ш.Холмирзаев дўстининг шеър ёзилган дафтарини ўқиб чиқар экан, айнан “Куз” шеъри диққатини ўзига тортади. Муаллиф шоирнинг “Куз” шеъри ҳақида мулоҳаза юритганида, танланган шеър хотира матнида мантиқий изчиллик ва хотира-кечинма реал воқеаларни маълум бир тизимга келтиришда фокус вазифасини ўтаган. Шу ўринда эссенавис эссе жанрининг парадоксли мулоҳазакорлик хусусиятидан унумли фойдаланиб, шеърдаги “эринчок куёш”, “совук ялтираётган хазонлар” ҳақидаги образли фикрларини баён этиб, ўз шахсий, эркин муносабатини билдиради.

Хулоса шуки, “Ўўллар айро тушди, аммо ...” эссесиде куз пейзаж тасвири биринчидан қаҳрамон кайфияти ва ҳолатини очишга хизмат қилса, иккинчидан асардаги ҳолат ва вазиятга мутаносиб равишда воқеалар мантиқий изчилликда ёритилиб, фалсафий-рамзий маъно касб этган.

Ш.Холмирзаев ҳикоя жанридаги маҳорати сингари эсселарида ҳам қаҳрамон портретини битта ўринда батафсил чизмайди. Воқеалар баёнида қаҳрамоннинг ташқи кўриниши, кийими, ҳақида изоҳлар беради: “Абдуллажон ҳам тушиб келди. Бир қўлида каноп билан боғланган бир тахлам кичик-кичик китоблар, бир қўли чўнтагида – шу қўлининг қўлтиғида конспект дафтарларни қисиб олган, плашининг олди очик, йироқ сафарга отланган зиёлини эслатади”. Бу портрет чизгилари эссе-хотиранинг бошланмасида берилади. Кейинроқ “Лекин бу узун плаш тагида, бу шляпа остида хайрон-ҳаяжонли тикилаётган кўзлар тубида ўша сиймо яширинлиги ҳам аниқ эди”; ёки “... икковлон – яна плашда, шляпада, қўлтиқларда китоб-дафтарлар билан...” ва ҳ.зо.

Кузатганимиздек, Ш.Холмирзаев қатор эссе-хотираларида қаҳрамон ҳақида тўлиқ тасаввур пайдо қилиш мақсадида бадиий тасвир воситаси бўлган портрет, пейзаж унсурларидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Хотиралар кундалик ҳаётнинг қуруқ баёнларидангина иборат эмас. Унда шахсиятлар очилади. Шахслар биографияси, жамиятга кўрсатган фойдали хизматлари, ўзига хос характери, феъл-

атворини ёрқин ифодалаш мақсадида эссенавислар хотира жанрига хос фактографик, хронологик баён элементларини бадий, образли тасвир билан бойитишди. Натижада, эссе-хотиралар мазмуни қуюклашиб, шахслар талқини бўртиб кўринади. Бундан ташқари, ёзувчи қаҳрамон нутқида Сурхон ва Қашқадарё диалектини ҳам қўллайди: “– Хўп денг, – тазйикми-зулмми қилиб – хуллас, унга довиб дедим...” (Сурхон шевасидан).

Умуман “Йўллар айро тушди, аммо...” эссесида табиат лавҳалари қаҳрамон кайфияти ва ҳолатини очишдан ташқари, хогира кечинмалар тизимини битта жойга уюштирувчи муҳим компонент сифатида иштирок этади.

Ш. Холмирзаев эссе-хотиралари, кўпинча фавкулудда кутилмаган тадорик билан бошланиб, уларда ёзувчи кузатув, мулоҳаза, хотира, тафсилот, контраст тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, пишик ва пухта композицияли хотиралар яратади. “Бинафша ҳидланг, амаки”, “Йўллар айро тушди, аммо...”, “Тақдир башорати” каби эсселари ана шулар жумласидан саналади.

1.2. ЭССЕДА РАМЗ ВА МАЪНАВИЙ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МАСАЛАЛАР

«Менинг Пушкиним» эссеида рамзийлик

XX аср бошларида яшаб, ижод этган шоира, ёзувчи, таржимон ва эссенавис Марина Цветаева эсселари услуб ва маҳорат жиҳатдан катта аҳамиятга эга. “Менинг Пушкиним”, “Пушкин ва Пугачев”, “Наталья Гончарова”, “Волошин ҳақида”, “Шоир ва замон”, “Замонавий Россияда эпос ва лирика”, “Виждонга йўғрилган санъат”¹⁶⁵ сингари эсселари автобиографик характери, образли, таъсирчан карама-қарши манзарали, лирик-романтик руҳи билан жаҳон эссечилигида алоҳида ажралиб туради.

Марина Цветаева Пушкинни ўзига маънавий устоз деб билган. “Менинг Пушкиним” эссеси лирик-романтик руҳда ёзилган. Асар хонадаги китоб жавони ва деворга осилган “Дуэль” сурати доимо муаллиф диққатини ўзига тортиши ҳақидаги кечинмали мулоҳаза билан бошланади. Эътибор берилса, эссенинг илк сатрларидан деталлар бир-бирига карама-қарши қўйилади. Моҳир ижодкор фактлар, деталлар, вокелик, шахслар, ранглар, предметларни бир-бирига қаршилантириш орқали таъсирчан эссе яратишга муваффақ бўлган.

Эсседа Шарлотта Бронте номи, “Жейн Эйр” романи тилга олинishi асар моҳиятини очишда катта аҳамият касб этади. Шарлотта Бронте автобиографик характердаги “Жейн Эйр” романи муаллифи. Адабиётшунослар таъкидлашича, у XIX аср инглиз адабиётининг шафқатсиз реалист адибаси. Жуда кўплаб тилларга таржима этилган ушбу асарда Шарлотта Бронте ўзи ва икки опасининг етимхонада кечган фожиавий ҳаётини ҳикоя қилиб беради. Демак, шундай мулоҳаза қилиш мумкин: Шарлотта Бронтенинг “Жейн Эйр” романидаги кучли фожиавийлик, драматизм Марина Цветаевани ларзага солган. Қолаверса, Шарлоттанинг шахсий ҳаётидаги кўнгилсизликлар ҳам эссенависга каттик таъсир этади. Шарлотта Бронте етимхонада катта бўлади, сўнгра кўзи ожиз, кайсар феълли отаси билан яшайди. Тирикчилик илинжида ёлланма ўқитувчи бўлиб кун кечиради. Таассуфки, севгида, шахсий ҳаётида кўним топмаган аёл 38 ёшида фарзандини дунёга келтириш пайтида оламдан кўз юмади.

Шарлотта Бронте ҳаётига дахлдор маълумотлардан, М.Цветаева

¹⁶⁵ Цветаева М. Автобиографическая проза. Дневниковые записи. Воспоминания о современниках. Эссе. Письма. Екатеринбург: У-Фактория. – 2005. – 762 с.

жуда яхши хабардор бўлган. Шу боис “Менинг Пушкиним” эссесида “Жейн Эйр” романи билан девордаги “Дуэль” суратини карама-қарши қўяди. Китоб ҳам, сурат ҳам шоира учун бирдек қадрли, қизиқарли. “Жейн Эйр” севимли асари. Суратда эса яна бир севимли шахс – Пушкин дуэль чоғидаги лавҳа акс эттирилган.

Эсседа ҳатто оқ-қора, оқ-қизил каби ранглар контрасти ҳамда хонадаги буюмлар рангининг мутаносиблиги ижодкор назаридан четда қолмайди. Ранглар тимсоли дунёни бадийий-фалсафий, рамзий акс эттиришда қўл келган. Хона қизил рангда, суратдаги қотиллик сахнасига уйғун бир ҳолатда. “Оппок қор” – “қорга сочилган қон” контрасти ҳаётдаги ёвузлик ва эзгуликнинг рамзий тимсоли сифатида зухурланган. Ярадор ва қотил, Пушкин ва Дантес каби қарама-қаршилиқка асосланган композицион қурилиш эссенинг бошидан охиригача давом этган. Демак, Марина Цветаева қарама-қарши манзара яратиш орқали эссенависликда янгича бадийий услубни шакллантирган. Қолаверса, бундай лавҳалар китобхонга янада кучли таъсир ўтказишга, бадийий-эстетик завқ беришга омил бўлган.

Мазкур эссе 1936 йилда ёзилган. Маълумки, тарихий-ижтимоий давр биографик пландаги асарга ўз таъсирини ўтказган. Эссенинг яратилиш тарихи Марина Цветаева ҳаётига оид маълумотлар билан қиёсланганда, бу моҳият янада ёрқинроқ очилади. Шубҳасиз, Марина Цветаева “Менинг Пушкиним” эссесида ҳам давр бухронлари, ер юзидаги иктисодий, ижтимоий, сиёсий муаммолар туфайли юзага келган руҳий изтироблар ва армонларни рамзий образларда ифодалаганлиги аниқ. Асар марказидаги эрк ва халоскорлик, адолат тимсоли бўлган Пушкин образи фикримизни тасдиқлайди. Ижодкор жуда кўплаб рус ва жаҳон ёзувчиларининг асарларини севиб мутоала қилган¹⁶⁶. Аммо шулар орасида Пушкин шеърляти, бу шеърлят замиридаги озодлик, эрк ғояларининг табиий, қуйма тасвири, насрий асарларидаги фожиавийлик, муҳаббатга ташна қалб М.Цветаевани мутаассир этганлигига шубҳа йўқ.

Бундан ташқари, мазкур эссе ёзилган йилларида шонранинг ҳам шахсий ҳаёти ҳамда ижтимоий атмосфера жуда бузилган бир давр эди. 30-йиллар Россияда даҳшатли очарчилик юзага келган. Айни шу даврда мавжуд тузум душманларини йўқ қилиш учун қатағон сиёсати авж олдирилган, натижада, ҳарбий қўмондондан оддий фуқарога жосус-

¹⁶⁶ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. С. 70-71. Анкета саволларга жавобида Марина Цветаеванинг севган авторлари берилган.

ликда айбланиб қатл этилган. Тарихий қайдларда таъкидланишича, ўша йилларда ишдан қолиш ёки руҳсатсиз ишдан кетиш ҳолатлари ҳам жиноят саналиб, оддий ишчилар ГУЛАГларга жўнатишган. ГУЛАГ маҳбуслари меҳнатидан фойдаланиб, уларга иш ҳаққи берилмаган. Инсон ҳуқуқлари поймол этилган бир давр эди.

Марина Цветаева Россияда кечаётган бу хунрезликлардан қай даражада хабардор бўлганлиги тадқиқотчиларни қизиқтиради. Аввало шуни айтиш керакки, унинг оиласи, эри оқ гвардиячи бўлганлиги сабабли, Чор Россияси ҳукмронлигининг 20-йилларида хорижга қочиб кетган эмигрантлардан эди. Очарчилик йилларида М.Цветаеванинг бир фарзанди очликдан силласи қуриб вафот этади ва 30-йилларда шоира оиласи билан Францияга кўчиб кетишга мажбур бўлади. Бирок бу вақтда Францияда ҳам ижтимоий-иқтисодий аҳвол яхши эмас эди. Россиядаги сингари бу ерда ҳам очарчилик ҳукмрон, ишсизлар сони кундан-кунга кўпаяр, қаҳатчиликдан ўлаётганлар сони ниҳоят даражада кўп эди. Шундай қилиб, 1939 йил 18 июнда М.Цветаева ўғли Георгий билан Совет Иттифоқида қайтиб келади. Афсуски, нафис қалб эгаси, ёзувчи, шоира ва моҳир таржимон Россияда ҳам илик кутиб олинмайдди; ўз уйидан кўчага ҳайдаб чиқарилади. Мамлакатда қатлиом авж олаётган бир даврда ҳар кимдан ва ҳар нарсадан шубҳаланувчи мавжуд жамият уни саргордонликка маҳкум этади. Қийналиб, жонидан тўйиб кетган шоира Сталиннинг яқин кишиларидан бўлган Л.П.Берияга хат ёзади¹⁶⁷. Бу мактуб орқали шоиранинг биографияси, оила аъзолари, қачон ва қаерда яшаганлиги, нима учун Совет Иттифоқида қайтиб келганлиги ҳақида тўлиқ маълумот олиш мумкин. Мислсиз сарсон-саргардонликлар, ишсизликдан қийналиб кетган шоира 1941 йил 31 август куни ўз жонига қасд қилади. Ўлими олдидан ўғли Георгийга охириги мактубини ёзиб қолдиради: “Мурлига! Мени кечир! Мен жуда қаттиқ касалман, олдингидек эмасман. Сени жуда қаттиқ яхши кўраман. Ишон, менинг яшашга мадорим қолмади. Агар отанг ва Аляни кўрсанг, мен уларни умримнинг сўнгги нафасигача севганлигимни айт. Мен боши берк кўчага кириб қолдим”¹⁶⁸. Охириги мактуб. У жуда

---

¹⁶⁷ Марина Цветаева. Автобиографическая проза. Дневниковые записи. Воспоминания о современниках. Эссе. Письма. Екатеринбург.: У-Фактория, 2005. С. 738-747.

¹⁶⁸ Марина Цветаева. Автобиографическая проза. Дневниковые записи. Воспоминания о современниках. Эссе. Письма. Екатеринбург.: У-Фактория, 2005. С. 759.

киска, ammo ҳар бир сўзида шоиранинг оғир қисмати акс этган.

Хуллас, Марина Цветаева на хорижда, на ўз ватанида қадр топди. У машъум урушлар бошланган ва бошланаётган бир оғир замонда яшади.

Ишончимиз комилки, Марина Цветаева рамзий-фалсафий мазмундаги “Менинг Пушкиним” эссесини ер юзидаги оғир ижтимоий-сиёсий вазиятни чуқур англаб яратган. Зеро, эссе шундай якун топади: “Ҳар бир эрк соғинчи, ҳар бир кулликка исён, ҳар бир кўзғолиш, ҳар бир гулдоросда уйғона бошладим. Уйғона бошладим”¹⁶⁹. Назаримизда, “Уйғона бошладим” сўзида мантикий изчиллик бор. Гўёки, шоира инсониятни ғафлат уйқусидан уйғотиб, атрофимизда кечаётган бемаъни урушлару, ижтимоий-иктисодий бухронларга тийрак назар билан бокишга даъват этаётгандек таассурот қолдиради. Пушкин шеърляти унга Озодлик бўлиб кўринади. Ер юзида кечаётган офатларга қарши энг буюк тимсол бўлиб туюлади. Ана шу инжа тасаввурлар сабабли Марина Цветаева Пушкинни “Менинг Пушкиним” автобиографик эссесида бадий талқин этади.

Эсседа тўлкили, эхтиросли, ўйноки услуб ҳукмрон. Қарама-қарши манзара яратиш услуби орқали М.Цветаева Пушкин даҳосини, унинг ижодий киёфасини батафсил тасвирлайди. Энг кизиғи, эссенинг экспозициясида эссенавис қора рангни фожиавийлик, ёвузлик, ўлим рамзи сифатида тасвирлаган бўлса, фурсат ўтиб, куйироқда қора рангни улғворлик, кучлилик, улканлик, буюклик рамзи сифатида акс эттиради. Демак, қора ранг Марина Цветаева эссесида кўп маънолилик кашф этган. “*Мен Пушкин ҳайкалига қараб оқ ва қора ранглар барча рангларнинг султони эканини ҳис этдим. Зариф, нафис – оқ ранг. Улкан, кучли – қора ранг. Мен қорани танладим, қорани севдим. Чунки унда ҳаёт ва ҳақиқат бор эди*”¹⁷⁰. Эссенависнинг Пушкин ҳақидаги мулоҳазалари унинг болалик хотиралари, хусусан, Пушкиннинг ўғли, Марина тўрт яшарлигида уларнинг уйига меҳмон бўлиб келганлиги, ўша пайтдаги болаларча тасаввур ва эсида қолган кечинмали хиссиётлар, таъсирчан ҳаётий воқеалар билан бойитилган.

¹⁶⁹ Марина Цветаева. Автобиографическая проза. Дневниковые записи. Воспоминания о современниках. Эссе. Письма. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. С. 99. Ушбу ўринда О.Суяндиқова, Қутлибека таржимасидаги “Менинг Пушкиним” матнидан фойдаланилди. Марина Цветаева. Менинг Пушкиним. // Жаҳон адабиёти. 2001. №6. –Б. 145.

¹⁷⁰ Марина Цветаева. Менинг Пушкиним. // Жаҳон адабиёти. 2001. №6. –Б. 128.

Эссенинг иккинчи қисмида Марина Цветаева ретроспектив сюжетдан фойдаланган: яна сирли китоб жавони жойлашган қизил хо-нага қайтади. Чунки унда Пушкиннинг сайланмалари бор. Муаллиф “Лўлилар” поэмасининг мазмуни ва у билан боғлиқ болалик хотирала-рини ҳикоя қилади.

Марина Цветаеванинг руҳиятидаги исёнкорлик, ҳақсизликка қар-ши курашчанлик, дадиллик Криловнинг “Бўри билан кўзичоқ” маса-ли ҳақидаги мулоҳазаларида яна ҳам очикроқ кўринади. Шу пайтгача масал қаҳрамони – бўри ёвузлик тимсоли сифатида, кўзичоқ ювош, химоясиз образ сифатида таърифланар эди. Бечора кўзичоққа ҳар сафар ачиниш, ҳамдардлик билдириларди. Марина Цветаева эса анъанавий фикрлардан чекинган ҳолда мутлақо янги мулоҳазани ўртага ташлай-ди. Унга кўзичокнинг кўрқоклиги, чорасизлиги, бечоралиги ёкмайди. Уни дадил, ботир ҳолда кўришни хоҳлайди. Бинобарин, эссе жанри-нинг муҳим хусусиятларидан бири унда азалдан мавжуд мулоҳазаларга қарши яна охори тўқилмаган фикр айтишдан иборат.

Шубҳасиз, Пушкин унинг қалбини болалигидан забт этганли-гини Марина Цветаева ҳаётининг фактлар, хотиралар, таассуротлар, мулоҳазалар, ҳаёлий фантазияси билан очиб беради. Эсседа муаллиф “мен”и, насрий сажъ элементлари, поэтик оҳангдорлик, такрорий сўзлар занжири, мусикий сатрлар тез-тез учраб туради. Шу боис рус адабиётшуноси Лидия Гинзбург Марина Цветаева мактублари услуби-ни “ғоятда романтик” деб атаган эди¹⁷¹. Худди шу фикрни унинг эссе-ларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Эсседа шоира Пушкиннинг “Бурдалак”, “Жинлар”, “Тўлқинли ту-манаро суза бошлар ой”, “Энага”, “Денгиз” каби шеърларини таҳлил этади, улардан олган таассуротларини баён этади. Асарда Денгиз, Осмон, Дунё, Кабутар каби рамзий образларга мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марина Цветаеванинг “Менинг Пушкиним” эссесиде унинг исёнкор, безовта қалби акс этган. Александр Сергеевич Пушкин шеърлятида Марина ўз қалби, гуйғуларининг ифода-сини кўрди. Шоиранинг Пушкинга бўлган улкан муҳаббати уни шундай гўзал ва баркамол эссе яратишига туртки берди. Марина Цветаеванинг автобиографик мазмундаги барча эссе ва ҳикоялари жаҳон эссечилигида ижодий маҳорат мактаби бўлиб хизмат этишига аминмиз.

---

¹⁷¹ Гинзбург Л. Письма Бориса Пастернака. Записные книжки. Воспоминания. Эссе. Санкт-Петербург. Искусство-СПБ. 2002. - С. 515.

Ғаффор Ҳотам эсселарида ижтимоий маъно ва рамз

Эссе ва бадиъа жанрлари бир-бирига тенгми? Келиб чиқиши бirmi? Шарқ ва Ғарбда шаклланган бу жанрлар қайси хусусиятлари билан фаркланади? Ёки номлари бошқа-бошқа бўлгани билан аслида айнан битта жанрми? Бу саволларга жавоб топиш учун илмий-назарий адабиётларга, шунингдек, ижодкорларга мурожаат қиламиз. Ёзувчи П.Қодиров бадиъа жанри ҳақида шундай дейди: «Ҳозир ғарб адабиётларида кенг тарқалган эссе ҳам кўн жихатдан бадеага ўхшаб кетади... Ҳаммасини мулоҳаза қилиб кўриб, ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги ўйларни бадеалар деб юритишни мақсадга мувофиқ топдик».

Адабиётшунос Н.Раҳимжонов: «...70 йиллардан эътиборан шоир ва ёзувчиларимизнинг ҳаёт ва адабиёт масалаларига доир адабий ўйлари – бадеаларидан иборат катта хирмон кўтарилди», деб ёзади. Кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, шарқда бадиъа жанрининг илдизлари классик адабиётга бориб тақалади. XX асрнинг бошларида шоир Чўлпон ижодида «Клеопатра» номи бадиъа, айнан эссе жанри талабларига жавоб беради. Соф бадиъа шаклидаги асарларни 70-йилларда Ш.Холмирзаев, П.Қодиров, А.Мухтор сингари ижодкорлар изланишларида учратиш мумкин. 80-90-йиллар ўзбек адабиётида эссе ва бадиъа терминлари муқобил вариант сифатида қўлланганини кўрамиз. Бу даврда Ш.Холмирзаев, Э.Самандаров, И.Ғафуров, Ғ.Ҳотамов ижодида эссе ва бадиъа намуналарини кузатиш мумкин. Ҳар иккала жанрда ҳам бош қаҳрамон – ижодкорнинг нуқтаи назаридир. Шу жихатдан олганда эссе ва бадиъа бир-бирига тенг муқобил жанр.

Ғаффор Ҳотамнинг «Эврилиш», «Ўтганлар ва ўйлар ёхуд Флобер мактубининг сири» асарларида жаҳон эссечилигининг таъсирини сезамиз.

«Флобер мактубининг сири» бадиъасида ёзувчининг ўзи бевосита воқеалар иштирокчиси. Асарда уч хил сюжет чизиги кўринади. Биринчи сюжет чизиги, француз ёзувчиси Флобернинг бундан бир аср муқаддам севган аёли Луиза Колега ёзган мактуби мазмуни ҳақида, иккинчи сюжет чизигида, икки зиёли тақдири бадиий акс этирилса, учинчисида, мумтоз обидалар тасвири ҳақида мулоҳазалар баён этилади. Уч реал воқеаларда сюжетини бирлаштирувчи ягона ўк чизик – инсоннинг ижодкорлик кучи, меҳнати тараннум қилинади. Бадиъада иккита зиёли тақдири бир-бирига қарама-қарши кўйилади. Ҳар икка-

ласи ҳам аянчли қисматни бошидан кечирган. Ҳаёт деб аталган синов дунёсини иккаласи икки хил тарзда бошидан ўтказлади. Биринчи зиёли файласуф аспирант, ҳаёт йўлидаги тўсиқларга дош беролмай, илмий ишини ташлаб қишлоққа қайтади. Илғор фикрли зиёли бора-бора ҳеч ким назар писанд қилмайдиган, афтодаҳол кишига айланади. У ичкиликка берилиб кетади. Ёзувчи қачонлардир фикрларидан ўт чакнаб турадиган бу зиёлининг аянчли қисматиға, яъни фожиаға юз тутиши сабабларини излашға ҳаракат қилади. Ваҳоланки, у бир вақтлар ҳавас қилса арзийдиган, ақлли, юрагида ўти бор зиёли шахс эди. Ҳатто мавжуд жамият ҳақида эркин фикр билдира оларди. Чунончи, бу ёзувчи билан суҳбатда кўринади:

«— Биласизми қандай мамлакатда якка партия ҳукмрон бўлади? — деб сўради у, кейин ўзи изоҳ берди:

— Қарда фашистона диктатура бўлса, ўша ерда якка партия ҳукм суради. Ҳозир бизда, Гитлер даврида Германияда шундай бўлган».

Аслида у Германиядаги якка партиялик ҳақида сўз юритмаяпти, собик Иттифоқдаги якка партиявийлик ҳақида гапиряпти. Қора кучлар унинг тақдирини ўзгартириб юборди. У манзилдан адашиб жамиятда кераксиз бир шахсга айланди. Унинг шу аҳволға тушиб қолишиға биринчи сабаб — жамиятдаги қора кучлар бўлса, иккинчиси унинг продасизлиги, кўрқоклигидир. Ҳатто у ичкиликка берилиб кетганида ҳам ундаги эзгу фазилатлар сақланган эди. Жумладан, у ўзига ўзи онт ичиб, ичкиликни ташлаганида бирдан хотини бетоб бўлиб қолади. Деҳқончиликдан қилган даромадини сотиб, хотинини даволатади. Хурсандчилигидан яна ичиб кетади. Агар у бутунлай инсонийлик қиёфасидан чиқиб кетганида, хотини учун жон қуйдирмас, елиб-югурмас эди. Энг ачинарлиси, у хунук ўлим топади. «... у кечға довур бўкиб ичган, дўқондан қайтиб кела туриб ариққа кулаб тушган. Ўша кеча ер музлаган эди, болалари тонг сахаргача уни ахтаришган ва кун ёришгач, ғалтакка солиб, шифохонаға олиб келишган. Шу ерда узилган». Ичкилик уни мана шундай фожиаға олиб келади.

Иккинчи зиёли образи унга қарама-қарши тасвирланади. Чунки у аввалгидан кўра кўпроқ азият чекан, 17 йил камоқ жазосини ўтаб келган. Уй-жойи, оиласидан ажралиб қолган бўлишиға қарамай, кўчаларда ётиб-туриб, мардикорлик қилиб, жаҳон адабиётидан таржималар қилиб, секин-секин жамиятда ўз ўрнини топади. Дарслиқлар яратади, илмий унвонларға эға бўлади. Ўзи айтганидек, чиройли ўлим топади. Мана хунук ўлим билан чиройли ўлимға ёрқин бир далил. Назаримизда, ма-

сала анча ойдинлашди. Ўтганлардан нима қолади? Буюк Флобердан унинг пок севгиси туфайли муҳаббат оташи билан битилган асарлар қолди. Аждодларимиздан инсон куч-қудрати, ижодқорлиги туфайли яратилган мумғоз обидалар қолди. Зиёли шахсдан илм-фан қолади. Ёзувчи бу бадиъада инсонни буюк меҳнати мангуликка муҳрлайди, деган ғояни илгари сурган. Шу ўрнида француз ёзувчиси А.Камюнинг «Санъат – қайсидир маънода дунёнинг нотугаллиги ва фонийлигига қарши исён» - деган фалсафий мушоҳадасини эслаш жонз. Бадиъада инкор қилиб бўлмайдиган бир фалсафа ётади: инсонлар ўтиб кетади, тупроқдан бино бўлиб, тупроқка қоришади. Асарда қабр тасвири борки, бу уч сюжет чизилгани айлан шу ерда бирлаштиради. Ёзувчи қабристонни бир дунёга ўхшатади. Мана у нима дейди: «Бу ер – бир дунё. Хотиралар. Ўқинчлар. Армонлар... Нам тортиб ётган ҳар бир қабр остида кенг дунёга сиғмаган қанчадан-қанча сирли синоат, ўтган муҳаббат ва ҳасрат, оху зор ҳам армон яширундур». Ёзувчи бу бадиъа орқали ўтганларни, улардан бизга мерос қолган ёдгорликларни эслайди. Инсонни ҳушёр бўлиб яшашга даъват этади.

Ғ.Ҳотамнинг «Эврилиш» эссеида изсиз кетган давр, шунингдек, ўзбек миллатининг ўзига хос руҳияти, характери очилган. Эсседа Ғужбоғ қишлоғи, унга раҳбарлик қилган шахс ва ундан кейин қолхозни идора қилган Раис II, раис III, раис IVларнинг фаолияти, уларнинг амал талашини ва қирдикорлари фош қилинади. Эссе ғужбоғликлар ичида биринчи бўлиб 13 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган шахс тақдирининг фожвали қисматига ўзбекона бир ачиниш, надомат билан айтилган сатрлар билан бошланади. Ёзувчининг бувиси билан суҳбатида Ғужбоғ қишлоғи барпо бўлмасидан олдинги она қишлоқ ҳақида, хусусан, унинг киндик қони тўкилган эски қулба ҳақида гап боради. Ёзувчи бадиий тасвиридаги бу қулба – Ватан рамзи дейишимиз мумкин. Мана 80 яшар кампир нима дейди: “Болам, сенинг киндигингни ана шу уйда кесганмиз... Шундан бери қанча сувлар оқиб ўтди, ҳамон ёдимдаки, шу гапни айта туриб, хатто мунчоқдек кўзларида ҳам бир қулғу акс этган. Ўшанда унга қўшилиб, беихтиёр мен ҳам қулганман. Қулмай бўладими, ахир – қулба нурай бошлагач, уни ишхонага айлантириб қўйган эдик бизлар!” Киндик қони тўкилган жой Ватан ҳисобланади. Кампир болаларининг киндигини шу ерга қўмган.

У ўглини шу ердан урушга қузатган. Кампир учун бу қулба илик хотиралар, аччиқ армонлар ва ўқинчлар маскани эди. Қулба – Ватан рамзи бўлса, кампир – ўзбек миллатининг тимсоли. Ғужбоғ қишлоғи

– мажбуран, зўрма-зўраки равишда тузилган социалистик тузум тасвири. Зеро, ғужбоғликлар тўп-тўп бўлиб яшашар эди. Ёзувчи шартли маънода шахс деб атаган киши уларни бирлаштиради. Назаримизда, собиқ Иттифоқдаги 15 миллат ва уларнинг ягона СССР бўлиб бирлашиши ушбу рамзларда берилган. Қари момо айтган бехосият жойга ғужбоғликлар кўчирилади. Сунъий шароит, юзаки муносабатлар кишлоқ аҳлининг аҳволини кундан-кунга ёмонлаштирди. Ёзувчи шундай бир аччиқ ҳақиқатни айтишга журъат этган. Инкилоб бўлди, тузум ўзгарди, хонликлар тузумидаги Ўрта Осиё тўғридан-тўғри социалистик тузумга ўтди. Аммо оддий халқ аҳволи эски ҳамом, эски тослигича қолаверди. Ёзувчи “Миллат тақдирида туб бурилиш ясай оладиган шахслар туғилдими, ўзбек шундай фарзандларни етиштири олдимиди?” деган ҳақли саволни қўяди. Зеро, буюк эврилишлар аклли одамлар томонидан қилинади, деган бадний-фалсафий ҳақиқат бу эссенинг мазмун ва моҳиятини ташкил этади. Социалистик тузум даврида ўзбек деган миллатнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, маънавий ҳаётида ўзгаришлар бўлдимиди, бу эврилишлар натижасида миллат аҳволи ижобий томонга ўзгардимиди, деган хулоса чиқаради. 60-70-80-йилларда ҳамон ўзбек деган миллатнинг ҳаёти ўша-ўша кетмон, пахта эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, Ғужбоғ кишлоғи то қайта қуриш давригача еттита раис томонидан бошқарилади. Назаримизда, эсседа етти ракамнинг ишлатилиши ҳам бежиз эмас. Шарқда етти раками билан боғлиқ магик ва мифологик қарашлар мавжуд. Етти раками хосиятли мўъжизакор хусусиятга эга. Гиппократнинг таълимотида, еттинчи ракам буюк ўзгаришлардан дарак берар эмиш. Ғ.Ҳотам Шарқ халқларидаги мана шундай мифологик қарашларни ўрганиб, шу маънода шартли еттита раис образини яратган. Ёзувчи айнан еттинчи раисдан кейин миллатлар тақдирида, хусусан, ўзбеклар ҳаётида эврилишлар бўлишига башорат қилади. Энди раислар фаолиятига назар ташлаймиз. Шахс даврида ҳаёт бирмунча жонланади. Клуб, магазин, ошхона, ҳаммом қурилади. Чорвачиликка эътибор қаратилади. Аммо шахсдан кейин тарих сахнасига чиққан раис II кишлоқ ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш қилмайди. Эсседа унинг маънавий бузук одамлиги эл орасида юрган гап-сўзлар орқали сезилади: “...кундузлари ўғримушук каби искаланар, кечаси бошига рўмол ўраб, бева-бечораларникига зир қатнар экан...” Унинг даврида қўшиб ёзишлар, қоғозларда ошириб-тошириб планларни бажариш касаллиги авж олади. Режасиз ишлар қилинади, ҳатто тошлоқ ерларни ҳам ўзлаштириб, пахта ерлари очиш

режалаштирилади. Бу дегани миллион-миллион маблағ, минг-минглаб ишчи кучи ҳавога совурилди, дегани эди. Ёзувчи бу фожиани шундай тасвирлайди: “...раис II маҳв бўлган Наполеон каби мийиғида бир илжайди-да, деди:

– Зиммамиздаги катта ишни биз бошлаб кўйдик, келажак авлод буни давом эттиради!”

Раис II дан кейин раис III ҳокимият тепасига чиқади, улар аёвсиз амал курсиси учун кураш олиб боради. Ёза-ёз, фиску фасод авж олади. Раис IV пихини ёрган хийлагар бўлиб чиқади. У раис II билан тил бириктириб, иш кўради. Эсседда бу бадийий тасвир шундай берилади: “Ўзи шуларнинг аравасига миниб, шуларнинг кўшиғини айтиб... узок кетди”. Раис VII ҳам ўз устозларидан қолишмайди. Ёзувчининг бадийий нияти Ғужбоғ кишлоғига раҳбарлик қилган бирорта раис кишлок ҳаётини кичкинагина бир ислох билан бўлса-да, ўзгартириш киритмаганини кўрсатишдан иборат эди. Эсседда тилга олинган раислар ўз манфаатини халқ манфаатидан устун кўйди. Асарда уларнинг барчасига хос бўлган юлғичлик, маънавий бузуклик, порахўрлик сингари иллатлар тапқид қилинади.

Эссенавис яширин рамзлардан фойдаланади. Чунончи, Тошкент циркидаги психологик этюдлар, гипноз ҳолатининг ғалати намойишини хикоя қилади. Бу намойишда ижрочи ва томошабинлар образи бор. Биз буни шундай талкин қилишимиз мумкин, ҳукмбардор ижрочи Москвадан туриб буйрук берувчи империя, томошабинлар миллат тимсоли. Ҳукмбардор уларни гипноз қилади.

Мана у нима дейди: «Бошларингизни қуйи солинг! Илтимос, мендан бошқага қулок солманг!». Ҳукмбардор ҳукмига сўзсиз бўйсунувчи халқ томошабинлар тимсолида берилган. Чунки собиқ совет даврида халқ шу аҳволга тушган эди. Ёзувчи неча йиллардан бери телевизорда берилаётган «Сеними, шошмай тур!» мультфильмига шундай изоҳ беради: «Қайсики хонадонга бош сукма, шу хол. Аёллар кир чаяди, болабақра куёнчанинг макрига маҳлиё бўлиб, чапак чалади, овсар бўрини калака қилади – 10 йиллардан бери жўн, танбал ҳаёт. Шунга кўниккан булар, юраклардаги ўт сўниб колган гўё». Эпчил куён – ўз сиёсатига маҳлиё этаётган раҳбар, лапашанг бўри – оддий халқ тимсоли дейишимиз мумкин. Эсседда ўзбек миллатининг қора меҳнати ёрқин ҳаётий, бадийий мисолларда шафқатсиз реалистик услубда очилади. Ёзувчи ўз халқига ачиниб, шундай дейди: «Ростини айтсам, мен тушунмайман бу халққа: жонини жабборга бериб, азондан қора кечга довуз кирт-кирт

кетмон чопади, елкаси шўрлаб сув тутади, жазирамада мияси қайнаб пахта теради, қўлига тегадигани эса 25 сўм. Шукр қилади, тагин шукр».

Айниқса, эсседа колхозчи қиз портрети муваффақиятли чиққан: «... йиллар бадалида қўллари қабарибди, юзлари уруш кўрган эркакларникидек тус олибди, бўйи... Раис VII бир мушт уриб ерга қоқиб қўйгандек».

Колхозчи киз тимсолида ўзбек аёлининг фожиасини кўрамыз. Чунки у 31 ёшида шу пайтгача оила курмаган, қачонлардир нозикниҳол киз эди, оғир меҳнат эркаксифат қилиб қўйган, кунига юз килодан ошириб пахта теради. Аммо меҳнатига яраша ҳақ олмайди. Топган пули тирикчилигига етмайди.

Ваҳоланки, инсон (ўзбек) бу дунёга умрини пахтага бағишлаш учун келмаган. Унинг ҳам тиниқ орзулари бор, ширин хаёллари бор. Ҳар иккала эсседа ҳам ёзувчининг ўзи бевосита кўриниб-кўринмай ништирок қилади. Асардаги воқеаларга, образларга ёзувчининг шахсий муносабати очик-ошкора ифода этилади. Эсселарда айнан такрор ўринлар, бир хил бадний тасвирлар, мулоҳазалар қайтарик шаклида қўлланганини кўрамыз. Чунончи, халқ ижоди намуналаридан бўлган куйидаги келин салом иккала асарда ҳам қўлланилган: “Келин келди кўзлари пиёладай... Хуй бале-е!”. Ёки қабр тасвири ҳам шундай ўринлардан ҳисобланади.

Ёзувчи эсседа шундай тўхтама келади: шоир ва ёзувчилар жамият ҳаётида буюк эврилишларга сабабчи бўлади. Шундай давр келади, уларга сўз эркинлиги, ижод эркинлигини инъом этиш керак. Ғаффор Ҳотамов эсселарида фалсафий мушоҳада, воқеаларга, қаҳрамонларга ёзувчининг холисона позициясини, шунингдек, ёлғиз миллат тақдиридан устун турувчи умуминсоний эзгу руҳ ҳукмронлигини кўрамыз. Адибнинг бу типдаги асарлари ўзбек эссечилигида ўзига хос ўринга эга.

(“Ёшлик”, 2002)

Нуриллах Атач эсселарида
маънавий-интеллектуал салоҳият
(турк эссенависии ижоди мисолида)

“Буюк туркча луғат”, “Туркча луғат”ларда *deneme* жанри ҳақида шундай дейилади: *deneme* – ҳар қандай мавзуда янги ва шахсий қарашлар билан безанган бир ифода ичида бериладиган проза жанри¹⁷². Ёки: турли ҳодиса ва тушунчаларнинг субъектив ва шахсий бир нуқтан назардан ишланган, қатъий натижалар бермайдиган адабий жанр (*Fr essay*)¹⁷³. Турк адабиётшунослигида эссенинг француз тилидаги “синов” маъносига монанд “*deneme*” сўзи адабий жанр номи сифатида ифода тошган. Турк эссенавислари орасида Яхё Камол Бейатли, Аҳмед Ҳошим, Бурҳон Фелек, Фалиҳ Рифки Атай, Садри Эрте́м, Меҳмет Қоплон, Нуруллаҳ Атач, Арслан Байир каби кўплаб муаллифлар номи-ни келтириш мумкин.

Машхур турк эссенависии Атачининг “*Denemeler*” мажмуасига киритилган эсселарида турк адабиёти, ёзувчи-шоирлари, адабиётшунослари, адабиёт мухлислари, китобхон ва унинг китобга муносабати, бадиий асардаги самимийлик, халқ шеърлятидаги соддалик каби адабий муаммолар ҳақида мулоҳаза юритилади. Атач эсселарида турк адабиётининг 30-40-50 йиллари ақс этган. Атач “Ишкий шеър истаймиз” эссесида ўз даври шоирлари шеърлятида ёниб турган чўғ йўқлигидан шикоят қилади. Шоирлар кўп, шеърлар кўп. Аммо турк халқи ўз кўнглига яқин, инсон учун Оллоҳ ато этган буюк туйғу “ишқ” ҳақида, ишкий шеър истайдию, аммо ҳеч ўз туйғуларини, кечинмаларини, нозик қалб торларини титратувчи шеър йўқлигидан куйинади. Эғтибор берилса, эссенавис бугунги кун одамининг ўз ташвишлари ва номига ўралиб, ташқарини, атрофини ўраб турган дунёдан узилиб қолаётганлигидан изтироб чекади. Эссенавис замондош дўстини нафақат шоир, ҳикоянавис, романнавис, адабиётшунос олим ҳам шу гирдобга тушиб қолаётганидан огоҳ этади.

Атач “Адабиёт олами” эссесида эса турк адабий жараёнида ҳақиқий “адабиётшунослар борми, улар борми ўзи, агар улар бўлса ҳам чиннакам адабий жараён йўқ” дея мунозара қилади. Эссенависининг “адабий жараён йўқ” дейишида субъективлик бор, яъни у турк адабиётшунослари бир-бирини билмайди, билишни ҳам истамайди, улар фақат

¹⁷² Türkçe sözlük. –Ankara: Türk tarih kurumu, 1998. – S. 552.

¹⁷³ Büyük türkçe sözlük. –Ankara: Ulke yayın Ltd. Sti. 1994 – S. 265.

ўзларини ўйлайди, кўзлари ҳам ўзларига тикилган. Улар нега бир-бири билан алоқа қилмайди, бир-бирларининг ёзаётган нарсалари ҳақида баҳслашмайди? – дея ҳақли эътирозлар билдиради. Атач турк адабиётшунослигида чинакам адабий танқидий жараён йўқлигига сабаб адабиётшунослар ўз касбларига фидоийларча муносабатда бўлмайдилар, деб кўрсатади. Эссенавис муаммоларнинг туб сабабларини ахтарар экан, ҳатто ўзини ҳам аяб ўтирмайди. Атач ҳам шу бир-биринга бепарво, бир-бирининг ёзганларини ўқимайдиган адабиётшунос ёки ижодкорлар яшаётган муҳитда, битта қозонда қайнаётганлигини жуда яхши билади. Шунинг учун эссепавис бу мақолаши ёзишдан мақсад бировларга тош отиш эмас – деб таъкидлайди. “Мен уларга ўхшайманми?” – деб савол беради, ўзига. Эътибор берилса, Атач эсселарининг маънавий-бадиий қиммати ҳам айнан шу нарсада кўринади. У мунозара қилаётган муаммоларнинг турли қирраларини танқид этар экан, бу борада ўз шахсиятига, кўнглига ҳам узоқдан, ташқаридан туриб баҳо беради. Ўзини ҳам танқид қилади ва фикрларига шундай ҳақли хулоса ясайди: “Кўшнимизнинг нуқсонларини айтишга устамиз, аммо яхшироқ қарасак, ўзимизнинг айбимизни ҳам қўшиб айтамыз” (Таржима бизники. М.Қ.)¹⁷⁴.

Атач “Китобга ҳурмат” эссеснда эса кўп мутоала қилувчилардан мисиз ёки оз мутоалаа қилувчилардан мисиз? – дея баҳс бошлайди. Ваҳоланки, Атач бундан салкам ярим аср аввал бошлаган мунозара шу бугунги кунда ҳам турк-ўзбек китобхонлари ўртасида муҳим. Атач эсседа китобнинг буюк қудрати, инсониятга бағишлай оладиган кўзга кўринмас сеҳрли кучи ҳақида мулоҳазалар юритади. Ўртамиёна асар ёзиб, қандайдир йўллар билан китоб нашр эттираётган ёзувчилар ҳақида Атач шундай ҳақли эътироф этади: “Сиз алданиб унинг китобини бир ярим лирага сотиб оласиз: у ўзини алдаб бутун умрини шу китобга бағишлайди. Ким кўпроқ зарар топяпти? Китобхонми? Ёки ўртамиёна ёзувчими?”¹⁷⁵. Атач юқорида тилга олинган эсселаридаги каби бунда ҳам ўртамиёна ижодкорнинг ҳаёти ўзи учун қатта фожеа эканлигидан қайғуради. Демак, эссенавис туркум эсселарида ҳақиқий, ўз касбига фидоий, профессионал ижодкор ёки адабиётшунос тадқиқотчиларни алқайди.

---

¹⁷⁴ Atac N. Edebiyat alemi. Güzel yazılar denemeler. Ankara. Türk Dil Kurumu, 2000 – 60 S.

¹⁷⁵ Atac N. Kitaba hurmet. Güzel yazılar denemeler. Ankara. Türk Dil Kurumu, 2000 – 62 S.

Атач самимийлик ҳақида ҳам эссе ёзар экан, самимийликни ҳам бадиий адабиётга боғлайди. Бугунги турк бадиий адабиётида айнан самимийлик егишмаётганлигидан қайғуради. Эътибор берилса, муаллиф нима ҳақида эссе ёзмасин уларнинг бир учи албатта ижодга, адабиётга бориб тақалади. Демак, Нуриллах Атач эсселарида адабиёт, инсон ва уни ҳаётий муаммолари акс этган. Адиб эсселарида унинг етук маънавий-интеллектуал кифолати самимияти билан бўй кўрсатиб туради. Бинобарин, Атач ўзи чуқур билган нарсалар ҳақида эссе ёзади, улар ҳақида самимий, дўстона мулоҳаза юритади.

Эссе жанри чин маънода ақллар мунозараси, шу маънода Н.Атач эсселари замирида адабиёт ва инсон ҳаёти ҳақидаги юксак маънавий-интеллектуал баҳсини қузатиш мумкин.

1.3. ЭССЕ ВА МАКТУБДА ИЖОДҚОР ФЕНОМЕНИ

Озод Шарафиддинов эсселарида Абдулла Қаҳҳор шахсияти ва бадиияти

Замонавий ўзбек адабиёти тараққиёти, ўзига хос хусусиятлари, бадиий адабиётнинг ҳар хил тур ва жанрларида яратилган ҳар бир янги асарга, даврнинг энг долзарб адабий, илмий муаммолари ҳақида ғоят самимий, патетик, ҳиссий-образли услубда илмий кузатишлар олиб борган таниқли адабиётшунос, публицист, эссенавис ва мохир таржимон Озод Шарафиддиновнинг шарафли ҳаёти ва ижоди ўрганишга арзирли. Шу боис, танқидчи А.Расулов 1980 йилда яратган “Озод Шарафиддинов” адабий портретида “Озод Шарафиддинов танқидчиликка “поэзия йўлакчасидан” кириб келган бўлса-да, бугунги кунда у етук назариячи, мохир портретнавис, танқид масалаларини илмий ёритиб борувчи, ниҳоят, уста таржимон сифатида танилди” – деб ёзганида жуда ҳақ эди¹⁷⁶. У.Норматов эса Озод Шарафиддиновнинг “Ижодни англаш бахти” китоби сўз бошисида олимнинг илмий фаолиятига шундай баҳо берган эди: “Озод Шарафиддинов адабиёт, адабий танқид майдонига ўтган аср 50-йилларининг ўрталарида, мамлакатда мустабид тузум адабий сиёсати қисман юмшаган, эркинлик шабадалари эса бошлаган бир пайтда кириб келди. Ўша кезлари адабий ҳаётда, танқидчилик ривожига янги бир тўлқин бошланди. Озод ака ана шу тўлқиннинг олдинги сафида борди, сўз санъатидаги соғлом кучлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъодларнинг ихтирочиси ва химоячиси сифатида танилди”¹⁷⁷. Дарҳақиқат, юқорида олимларимиз эътироф этганларидек, Озод Шарафиддинов адабий танқидчилик майдонига 50-йилларда кириб келиб, дастлаб шеърят муаммоларига бағишланган “Замон-қалб-поэзия”, “Лирика ҳақида мулоҳазалар” каби тадқиқотларида поэзияни, умуман, адабий жараённи янгича талқин ва тадқиқ этиш йўлидан борди.

Қарийб йигирма йилдан сўнг, яъни 2000 йилда, адабиётшунос А.Расулов О.Шарафиддинов ҳақида янада мукамал “Истеъод ва эътиқод” адабий портретини яратди. Бу эса айни пайтда

---

¹⁷⁶ Расулов А. Озод Шарафиддинов. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 6

¹⁷⁷ Норматов У. Ижод ва шижоат. Сўз боши ўрнида. // Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 5

О.Шарафиддинов шахсияти ва ижодига бўлган улкан эътибор ва меҳр-мухаббатнинг нишонасидир¹⁷⁸.

О.Шарафиддиновнинг 1968 йил чоп этилган “Адабий этюдлар” деб номланган адабий-танқидий мақолалар тўпламига кирган “Биринчи мўъжиза”, “Ўзбек аёлининг тақдири”, “Қалбимизга яқин шоира”, “Шоирнинг йўли”, “Улғайиш” мақолаларида бадиий адабиётнинг буюк кудрати, китобнинг мўъжизакор табиати, ўзбек адабиётининг йирик но-сири А.Қаҳҳор ҳикоячиллиги, ҳассос шоира Зулфия шеърляти, қиска умр кўрган, аммо фалсафий мушоҳадакорликка эга Мамарасул Бобоев ижоди, П.Қодировнинг ижодий фаолляти ҳақидаги жиддий кузатишлари, мулоҳазалари ақс этган мақолалари шу бугунги кунимизда ҳам ўзининг долзарблиги ва илмий қимматини заррача бўлсада йўқотгани йўқ.

Озод Шарафиддиновнинг мақолаларини ўқиганда кишини ўзига оҳангрободек тортадиган, тамомила ром этадиган жиҳат бу унинг услубига хос ғоят самимий ва ҳиссий таъсирчанликдир. Мана у адабиётнинг улуғворлиги ҳақида нима дейди: “Адабиёт – инсон кашф қилган ҳамма мўъжизалар, ҳамма буюк ихтиролар ичида энг буюги, энг улуғвори. У ажойиб булок. У шундай булоқки, унда кўз ёшининг мусаффолиги, қизлар хандасининг кўнғироқдек оҳангдор жаранги, камалак нурларидек ранг-баранг товланиши бор”¹⁷⁹. Бу шунчаки курук, жонсиз ёки жимжимадор сўзлар тизмасидан иборат эмас. Унда олимнинг йиллар давомида тўпланган тажрибасидан келиб чиққан одилона, ҳаққоний баҳоси ва шу билан бирга шоирона қалби, адабиётни чуқур ҳис эта олиш қобилияти ақс этган. Муаллиф “Биринчи мўъжиза” мақоласида қадим замонлардан бери одамлар дунёда етти мўъжиза деб таърифлаган нарсалардан ҳам буюги ва энг биринчи мўъжиза китоб деган хулосага келади. Ҳақиқатан ҳам Озод Шарафиддинов ҳаётида китоб, умуман, адабиёт – хоҳ бадиий, хоҳ илмий-танқидий – умрининг сўнгги нафасигача энг яқин дўсти, маслакдоши, сирдоши, барча мўъжизалар ичидаги энг мўъжизакори, олимнинг юксак кредоси бўлиб қолди. У китобга, адабиётга эътиқод қўйди. Унинг бадиий адабиёт – буюк куч-қудрат, дунёдаги жамки энг супер кашфиётлар ичида зўри – АДАБИЁТ деган фалсафаси барча ижодий меросида манаман деб кўриниб туради.

¹⁷⁸ Расулов А. Истеъдод ва эътиқод. Тошкент: Шарқ нашриёт матбаа концерни, 2000. – 208 б.

¹⁷⁹ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. -

Бинобарин, турк эссенависи Суут Камол Йеткин “Китоб-жоним” эссесида куйидаги иктибосни келтиради: “Тушкун кайфиятга тушган чоғимизда энг биринчи бўлиб китоб бизга ёрдамга келади. Зеро, Атач ўлим тўшагида ётаркан, уни кўришга келган Сабахаддин Теоманга “Танамдаги оғриқларни тўхтовчи энг яхши дори шеър экан. Узуккун шеър ўқийман” демаганмиди?”¹⁸⁰.

Ёки яна бир турк эссенависи Нуруллоҳ Атач дунёда китобдан гўзал нарса йўқлигини эътироф этиб, шундай дейди: “Мана олдингизда икки юз, уч юз саҳифалиқ китоб... Унда нималар ҳақида баҳс юритилишини билмайсиз. Фақат сарлавҳасини кўряпсиз. Муаллифи ҳам номаълум. Ҳеч иккиланмасдан китобни очинг, балки унинг ичидаги аламлар, севинчлар, муҳаббат ёки нафрат сизни кизиктирар. У орқали бир қанча одамлар билан танишасиз. Улар билан бир неча соат ёки бир неча кун бирга яшайсиз, уларнинг сирларини балки ўзингизникидан ҳам яхшироқ ўрганарсиз. ...Азоб чекиб, қийналаётган кунларингизнинг бирида бир асар қаҳрамонининг олдингизга кела олишини ва сиз билан ғойибона дардингизга шерик бўла олишини ҳис эта оласизми? Кўп мутоала қилган, китоблар билан ўтказган соатларини беҳуда вақт сарфламаганлигига ишонган одам умри давомида ҳеч қачон ёлғизланиб қолмайди”¹⁸¹. Булар китобга берилган гўзал таърифлар. Замонлар ва маконлардан қатъий назар буюк салафларимизнинг китобга, адабиётга бўлган мустаҳкам эътиқоди ўзгармас бўлиб қолаверар экан.

Озод ака “Биринчи мўъжиза” мақоласини ёзган пайтида ҳали “эссе” атамаси ўзбек адабиётида истеъмолга кириб улгурмаган эди. Мақолани ўқир эканмиз, том маънода бу мақола эссе жанри талабларига жавоб беришини англадик. Демак, эссе жанри табиатига хос ғоят эркинлик, мулоҳазакорлик, турли адабий, илмий, бадий, маиший, диний муаммолар ҳақида самимий, патетик услубда ёзиш Озод Шарафиддинов илмий фаолиятининг бошланишиданок кўриниш берган экан. Адабиётшунос У.Норматов “Озод Шарафиддинов сўнгги йилларда хотира-эссенавис сифатида танилди. Сўз санъати дарғалари, устоз адиллар, каламкаш дўстлари, шогирдлари, шунингдек илм-маърифат аҳли, жамоат арбоблари ҳақида бири биридан гўзал бадилалар яратди” –

---

¹⁸⁰ Suut Kemal Yetkin. Canim kitob. Güzel yazilar. Denemeler. Ankara: türk dil kurumu, 2000. – S. 128.

¹⁸¹ Nurillah Atac. Kitoba hurmet. Güzel yazilar. Denemeler. Ankara: türk dil kurumu, 2000. – S. 60.

дейди¹⁸². Олим айтганидек, эссе жанри адабиётшунос ижодида сўнгги йилларда, тўғрироғи, мустақилликдан сўнгги давр ижодида бирданига пайдо бўлиб қолмади. Аслида унинг кўринишлари, эссе, бадиъа жанрига хос илмий, бадиий-публицистик, танқидий-биографик характердаги изланишлари 60-70 йиллардаги фаолиятида ҳам бўй кўрсатиб турибди. Шунчаки, юқорида айтиб ўтганимиздек, “эссе” деган термин ўзбек адабиётида ҳали оммалашмаган бир давр эди. Ўзбек адабиётини ку қўйиб турайлик, ҳатто рус адабиётида ҳам 60-70-йилларда адабиётшуносликда эссе ғарб адабиётига хос жанр, бизда бу типдаги асарлар яратилмаган, деган фикрлар мавжуд эди.

Озод Шарафиддиннов “Биринчи мўъжиза” мақоласида М.Горький, Л.Леонов, С.Цвейг, А.Чеховларнинг китоб ҳақидаги афоризмга айланиб улгурган доно фикрларини жамлаб эссе-мақолада ўзига хос баҳс юритади. Ваҳоланки, эссе жанрида айнан мулоҳазакорлик, баҳс-мунозара, турфа парадоксларнинг берилиши ниҳоятда муҳим. Бирок бундан эссе-мақолада шунчаки иқтибослар келтирилиши эссе деган жанрнинг яратилиш учун етарли асос бўлар экан деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Асло, ана шу турли мулоҳазалар, бири бирига ўхшаш ёки қарама-қарши бўлган фикрлар оқимидан ҳам устун ақлли гап айта олган муаллифгина чинакам эссенавис даражасига чиқади.

Мақолада китоб ҳақидаги мулоҳазалар адабиётга бориб тақалади. Шу тарзда эссенавис ўз олдига қўйган мавзу ҳақида ўқимишли эссе-мақола ёзилишига муваффақ бўлади.

Озод Шарафиддинов ўзбек адабиётининг йирик адиблари Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Максуд Шайхзода, Миртемир, Шухрат, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида батафсил ва тинимсиз жиддий тадқиқотлар, мақолалар, этюдлар, портретлар, адабий-танқидий очерклар яратди. Шу изланишлар орасида ўзбек насрининг ривожланишига катта ҳисса қўшган, улкан ҳикоячилик мактабини яратган ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотлари таҳсинга сазовор. Хусусан, олим “Ўзбек аёлининг тақдири” мақоласида Абдулла Қаҳҳорнинг “Бемор”, “Анор”, “Дахшат”, “Хур қиз” (“Ўтмишдан эртақлар” китобидаги боб), “Бошсиз одам”, “Жонфигон”, “Қизлар”, “Мастон”, “Кўк конверт”, “Кампирлар сим қоқди”, “Хотинлар”, “Минг бир жон” каби жами ўн иккита ҳикояда ўзбек аёли образи ва

¹⁸² Норматов У. Ижод ва шижоат. Сўз боши ўрнида. // Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 11.

унинг ўтмишдаги, октябрдан кейинги даврда кечган ҳаёти ва тақдири нечоғлик ақс этганини, ўзбек аёлининг руҳиятидаги ўзгаришларни янгича талқин этади. Бу кузатув таҳлилларни ўқир эканмиз, олимнинг илмий таҳлил услубига хос аналитик, киёсий-типологик методлардан нақадар унумли фойдаланганини кузатамиз. Шу билан бирга олимнинг йиллар давомида тўплаган шахсий тажрибаси, бадиий адабиётни юракдан ҳис этиши, бу борадаги эстетик дунёқарashi, интеллектуал даражаси намоён бўлади. Озод Шарафиддинов А.Қахҳорни ёрқин характер яратувчи адиб сифатида талқин этиб, бу мулоҳазасини ҳикоялар таҳлили мисолида далиллаб беради. Аммо олимнинг мавжуд мафкура, тузум нуқтаи назаридан келиб чиқиб бадиий асарни бироз нотўғри талқин этган ўринлар ҳам йўқ эмас, албатта. Масалан, у “Анор” ҳикоясини таҳлил этар экан, “...Туробжон ва хотинининг фожиаси, бахтсизлигининг сабаби – ижтимоий тенгсизликдир” - деган хулосага келади¹⁸³. Одамзодни ижтимоий жиҳатдан баравар қилиб яшашмоқчи бўлган социалистик жамият, ҳаёлдаги коммунизм ҳам таназулга юз тутди. Ҳеч бир жамиятда фуқаролар ижтимоий жиҳатдан теппа-тенг эмас. Кўринадик, О.Шарафиддинов соцреализм талабларига кўра ҳикояни таҳлил этади.

“Анор” ҳикоясида ёзувчи жамият келтириб чиқарган ижтимоий иллат қашшоқликнинг оқибатлари ҳақида ёзади. Туробжон ночор, камбағалчилик туфайли хотинининг бошқоронғи пайтида егиси келган арзимаган анорни деб ўғрилиққа қўл уради. Ваҳоланки, Туробжон шу пайтгача умрида ўғрилиқ қилмаган, ҳалол ҳаёт кечирган. А.Қахҳор унинг бундай ёмон ишга қўл уриши сабабларини далиллаб беради.

О.Шарафиддинов ўзбек аёлининг ночор ҳаётини ақс эттирган “Бемор”, “Анор”, “Дахшат” ҳикояларидаги аёллар образини, хатти-ҳаракатини киёсий планда таҳлил этади. Унсинни эрксевар, доворак аёл сифатида таърифлайди. Айниқса, шу фикрлар орасида олимнинг куйидаги мулоҳазалари таҳсинга лойик: “Ҳикояда Унсинни ҳалок қилган нарса кўркув, ваҳима, гўристон дахшати эмас, Додхо эканлигига, додхолар дунёси эканига ишора бор. Унсиннинг жасорати беиз қолмайди, у Додхо хонадонининг томирига болта уради, тилсиз кундошларининг қалбида сўниб қолган одамлик хисларини ўт олдиради. Нодирмоҳбегимнинг бу даргоҳдан кетиши додхолар дунёсининг чи-

---

¹⁸³ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. Б. 65.

риклигига ишора”¹⁸⁴. Нимагадир бу тахлилларни ўқиганимизда чет эллик олимлар, жумладан, америкалик олим Эдворд Олвортнинг “Падаркуш” драмаси ҳақидаги кузатишлари ҳаёлимизга келди. Чунки Э.Олворт ҳам драмадаги персонажлар, уларнинг ҳатти-ҳаракати, воқеалар моҳиятидан рамзийликни излайди ва даврга, жамиятга қилинган яширин ишораларни топади. Натижада оригинал илмий хулосалар чиқаради. Айнан шундай нозик олимона кузатув О.Шарафиддинов тадқиқотларидаги бадий асарлар тахлилида яққол кўринади.

Олим мақолада “Ўтмишдан эртақлар” китобидаги “Хур киз” бобида ҳикоя қилинган воқеа тарихий асосга эгаллигини, Савринисо образи реал шахс эканлигини таъкидлаб ўтади. Демак, кўриниб турибдики, О.Шарафиддинов А.Қаҳҳор ижодини тахлил этар экан, бадий асарлардаги воқеалар ва қаҳрамонларнинг тарихий илдизларини, ҳаётий асосларини ҳам жиддий ўрганиб, уни илмга татбиқ этади ва у бу ҳикояда Савринисонинг фожиавий тақдирига унинг отаси сабабчи эмас, балки “жаҳолат, нодонлик, ҳукмрон тартиблар, эски урф-одатлар” деган ҳаққоний хулосага келади.

Агар эътибор берилса, мақолада олим А.Қаҳҳор ҳикояларида ўзбек аёли тақдирини ўрганишда асарларни моҳиятан иккига бўлиб ўрганади. Яъни октябрдан олдинги даврда, ўтмишда ўзбек аёлининг аянчли тақдири ва октябрдан кейинги озодлик йўлини тасвирлашга бағишланган ҳикоялар тарзида таснифий ўрганади. Албатта, олимнинг бу тарзда эски тузум билан янги тузум, ўтмиш билан тўғрироғи, феодал хонлик даври билан шўро даврини зидма-зид қўйиб, алал-оқибат шўро одамнинг бахтли ҳаёт кечираётганлигини бўрттириб кўрсатиш принциpidан ҳам келиб чиққанлиги кундек равшан.

Мақолада “Бошсиз одам” ҳикояси қаҳрамони Нисо буви эскича қарашларга нисбатан исён тариқасида яратилган характерли образ сифатида тадқиқ этилса, худди шунингдек, хотин кишига паст назар билан қараш, эр-хотиннинг тенгҳуқуқлилиги поймол этилган ҳаётий лавҳаларни акс эттирган иккинчи ҳикоя “Жонфиғон” асаридаги Малоҳат образи ҳам тахлил чиғиригидан ўтказилади. Ушбу кузатишлар орасида олимнинг “Умуман, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида кўпинча асосий ғоя имо-ишоралар билан, ёрдамчи образлар воситасида, пунктир чизиклар билан чизилган қўшимча образлар орқали айтилади” – деган

---

¹⁸⁴ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт, 1968. Б. 67.

хулосаси диққатга сазовор¹⁸⁵.

Шунингдек, у “Қизлар” ҳикоясида Кароматхон ва Адолатхон образлари Нурматжон характери орқали очилганлигини таҳлиллар мисолида исботлаб кўрсатади. Ҳикоядаги қизлар образи Малоҳат образи билан таққосланиб иккита ҳикоя ҳақида умумий хулосалар чиқарилади.

О.Шарафиддинов “Мастон” ҳикояси таҳлилида америкалик адиб Жек Лондоннинг “Ҳаётга муҳаббат” асари хотирга келишини таъкидлаб ўтади. Назаримизда, шу иккала ҳикоя қиёсий планда таҳлил этилганида янада илмий оригиналликка эришилган бўларди. Шу тариқа олим А.Қаҳҳорнинг “Бошсиз одам”, “Жонфигон”, “Қизлар”, “Мастон” ҳикояларида ўзбек аёлининг янги қиёфаси яратилганини тадқиқ этади. Бундан ташқари, адибнинг “Кўк конверт”, “Кампирлар сим қоқди”, “Хотинлар” ҳикояларида ўзбек аёлининг улуг ватан уруши йилларидаги фаолиятини акс эттирган асарлар сифатида таҳлил этилади. “Кўк конверт” ҳикояси қаҳрамони Латофатхонни олим “элу юртни химоя қилишга қодир кучли шахс” деб таърифлайди. Бизнингча, Латофатхон олим таъкидлаганидек, “совет даврида шаклланган энг яхши фазилатларини ифодалайди” эмас, у қайси давр ва тузумда яшамасин, шунчаки инсонпарвар, ҳаётсевар инсондир.

Худди шунингдек, танқидчи “Кампирлар сим қоқди” ҳикоясидаги бешта кампир – Назир буви, Тўхта буви, Шаҳодат буви, Розия буви, Ортиқжонлар тимсолида эл-юртнинг тақдири учун чуқур масъулият сезган образлар сифатида ўрганади. О.Шарафиддинов “Хотинлар” ҳикоясида эса тракторчи Собирахон, раис Иброҳимова, ёш қиз Баҳрихон, фаррош Қумринисо, бригадир Рисолат образларини бузуқ Умри образига қарама-қарши қўйиб таҳлил чиғириғидан ўтказди. Демак, олим образлар таҳлилида иккита қаҳрамон характери ва руҳиятини, янада аниқроғи, ўзбек совет бадий адабиёти принциплари асосида яратилган ижобий ва салбий образларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш орқали оригинал илмий таҳлил услубини шакллантиради.

Урушдан кейинги даврда яратилган “Минг бир жон” ҳикоясида, “Оғрик тишлар” комедиясида, “Синчалак” киссасида ўзбек аёлининг тақдири ва характери мукаммал очилганини таъкидлайди олим. Мақолада “Бемор” ҳикоясида акс эттирилган Сотиболдиннинг хотини билан “Минг бир жон” ҳикояси қаҳрамони Мастура таққосланади ва жўяли хулосалар чиқарилади. Кўринадики, адабиётшунос Абдулла

¹⁸⁵ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт, 1968. Б. 71.

Қаҳҳор ҳикоялари, драматик асарлари, киссасидаги қаҳрамонлар ва характерларни қиёсий-типологик йўсинда таҳлил этади.

Олим адибнинг “Синчалак” киссасида Саида, Кифоятхон, Тожи-хон, Меҳри, Ойнисо, Ҳуринисо каби аёллар образини таҳлил этади. Айниқса, шулар орасида Саида образи маънавий гўзал, курашувчан, илғор ўзбек аёли тимсоли эканлигини атрофлича таҳлил этади. Абдулла Қаҳҳорнинг “Оғрик тишлар” комедиясидаги Насиба образи ва унинг тақдири олим таърифлаганидек, “ўзбек аёлининг янги парвозига халақит берувчи кучларни фош этган асар” дир¹⁸⁶.

Яна у А.Қаҳҳорнинг навбатдаги “Аяжонларим” комедияси “аёл-лар ҳаётига, янги оила кураётган ёшлар билан ота-оналар ўртасидаги муносабатларга бағишланган” – дейди¹⁸⁷. Ҳақиқатан ҳам бу комедия ота-оналар ва болалар муносабатига бағишланган янгича қарашларни акс эттирган энгил юмор билан суғорилган асар. Асардаги Бўстон буви, Шакархон, Тўтинисо каби оналар образи уларга хос феъл-атвор, характерли фазилатлар тилга олинади.

Шу тариқа, О.Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳор ижодида ўзбек аёлининг тақдири мавзуси айнан шу масалага дахлдор асарларни жамлаб, таҳлил этади ва айтиш мумкин, олим Абдулла Қаҳҳор ижодида ўзбек аёлининг бадий биографиясини ишлаб чиқади.

Олимнинг 1976 йилда чоп этилган “Истеъдод жилолари” китоби-га Ғафур Ғулом, Комил Яшин, Ойбек, Садриддин Айний, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Ёкубов каби атоқли ўзбек адиблари ва уларнинг ижоди ҳақидаги адабий портретлари жамланган. Ушбу куза-тишлар орасидан Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги “Истеъдод жилолари” ада-бий портретига тўхталиб ўтсак. Озод Шарафиддиновнинг моҳир но-сир Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги навбатдаги тадқиқоти юкорида таҳлил этилган шу мавзудаги мақоладан тамомила фарқ этади. Олим адиб ижодига адабий портрет жанрининг имкониятларидан келиб чиқиб, ниҳоятда эркин, ижодий ёндошади. Адабиётшунос А.Расулов адабий портрет жанрининг назарий белгилари ҳақида гапира туриб шундай дейди: “Адабий портрет жанри танқидчидан, ёзувчи ҳаёти ва ижодига оид материалларни мукамал ўзлаштиришдан ташқари, теран замона-вий назарий билими, давр ва адабиёт тараққиётида бош тамойилларни

¹⁸⁶ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги ба-дий адабиёт, 1968. Б. 85.

¹⁸⁷ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги ба-дий адабиёт, 1968. Б. 85.

нозик англашни, характери яратилаётган санъаткорга нисбатан аниқ муносабатда бўлишни тақозо этади”¹⁸⁸. Танқидчи олим портрет жанри учун юқорида саналган шартлардан ташқари танқидчи билан санъаткор услубидаги муштарақлик тушунчаларидаги яқинлик ҳам жонли портрет яратилишининг муҳим омили, деб жуда тўғри кўрсатадилар. Ҳақиқатан ҳам О.Шарафиддиновнинг А.Қаҳҳор ҳақидаги “Истеъдод жилолари” ва яна “Машхур кишилар ҳаёти” рукни остида нашр этилган “Абдулла Қаҳҳор” эссесида айнан А.Расулов эътироф этган принциплар билан бир қаторда ёзувчи А.Қаҳҳор ва танқидчи О.Шарафиддиновларнинг руҳияти, тушунчалари, дунёқараши пақадар бири бирига яқин, муштарақ эканлигини юрак-юрагимиздан ҳис этдик. О.Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиб-ўзлаштирдигина эмас, адиб қаҳрамонлари, у яратган характерлар ва воқеалар ичига бор вужуди билан шўнғиди. Натижада олимнинг А.Қаҳҳор ҳақидаги портрет ва адабий ўйлари бағоят жонли чикди.

О.Шарафиддинов “Истеъдод жилолари” портретида Абдулла Қаҳҳор ижодий меросига хос бўлган муҳим хусусиятлар хусусида илмий мунозара қилади. Жумладан, адиб асарларига хос замонавийлик, ҳаққонийлик, табиийлик, самимийлик, соддалик масалаларига алоҳида тўхталади. Айнан шу бадий-эстетик принциплар Абдулла Қаҳҳор асарларида муҳим фазилат сифатида кўринишини асарлари таҳлили мисолида далиллаб беради. Айниқса, шу кузатувлар орасида олимнинг Абдулла Қаҳҳорнинг “Анор” ва Америкалик адиб О.Генрининг “Шафтоли” хикоялари ўртасидаги ўхшаш сюжет воқеалари, аммо бадий-ғоявий жиҳатдан мутлақо бири биридан фарқланувчи икки асарнинг қиёсий таҳлиллари борасида билдирган мулоҳазалари ниҳоятда ўринли. Хусусан, олим О.Генри хикоясида инжиқ хотиннинг таннозлиги асосий ғоя сифатида танқид остига олинган бўлса, А.Қаҳҳор хикоясида қашшоқлик, адолатсизлик ижтимоий иллат сифатида муҳим муаммо сифатида олиб чиқилган, деб жиддий фикр билдиради. Ҳақиқатан ҳам ғарблик адиб асарида шафтоли деталлари ва у билан боғлиқ воқеалар ривожиди, инжиқ хотин характери орқали маънавий-ахлоқий муаммо бош ғоя сифатида очиб берилса, А.Қаҳҳор хикоясида янада жиддий муаммо, яъни жамият келтириб чиқарган ижтимоий муаммо қаламга олинган.

Шунингдек, тадқиқотда адибнинг “Ўғри” хикоясига хос соддалик, ихчамлилик, психологик тасвирнинг чуқурлиги ва аниқлиги, де-

¹⁸⁸ Расулов А. Истеъдод ва эътиқод. Тошкент: Шарк, 2000. – Б. 68.

талларнинг ёркинлиги масалалари тахлиллар мисолида кўрсатиб берилади. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари, қисса ва романларига хос бўлган психологик анализ муаммоси ҳақида ҳам олим батафсил изланишлар килган. Бундан ташқари, О.Шарафиддинов адиб ижодидаги яна бир муҳим жиҳат бу – ҳажвиётга, кулгига, сатирага мойил ижодкор эканлигини таъкидлаб, аниқ фактлар воситасида фикрини далиллаб кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор асарларидаги кулги, шунчаки кўнгил очар енгил-елпи кулги эмас, аксинча, “ўқувчини тарбиялаш қуроли” деб таъкидлайди, олим. Қизиғи шундаки, О.Шарафиддинов ички сезимлари билан Абдулла Қаҳҳор асарларидаги кулгининг турфа турларини ҳам ажратиб кўрсатади: “... уларда муайян табассумдан аччик истехзогача, юмшоқ ҳазилдан узиб оладиган киноягача, енгил жилмайишдан ғазабли қаҳқаҳагача бор. Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги амплитудаси бениҳоя кенг”¹⁸⁹. Яна олим адибнинг ижодий ишлаш манераси, асарларнинг ижодий биографияси, хаётий ҳақиқатларнинг бадиий ҳақиқатга айланиш жараёни ҳақида ҳам бугунги адабий жараён ва адабиётшунослигимиз учун ниҳоятда қимматли маълумотлар беради. Масалан, олим Абдулла Қаҳҳорнинг битта асар устида, тўғрироғи кўлёма вариант устида узоқ муддат ишлаш одатини алоҳида таъкидлайди. Жумладан, “Сўнгги нусхалар” пьесасининг ўн бешта вариантини ёзганлигига гувоҳлик беради: “Бир қанча вақтдан кейин Абдулла ака пьесанинг хомаки вариантларини менга берди. Улар ҳозир ҳам менда. Уларни варақлаб чиқсангиз, ҳақиқатан ҳам ҳар қайси сахна қайта-қайта кўчириб ёзилганини, ҳар бир кўринишнинг ўнлаб вариантлари борлигини кўрасиз”¹⁹⁰. Кўринадики, бу факт биринчидан, ижодкорнинг бадиий асар устида нечоғлиқ оғир заҳмат чекишини кўрсатса, иккинчидан бугунги кунда ёзувчиликни эрмак касб даражасига чиқариб, “ҳиёбонда ўқиладиган” газета ва журналлар учун уёқ-буёғига қарамай пайпоқ тўқигандек тинмай ёзаётган хаваскорлар учун кўрга ҳасса тутказгандек гап.

О.Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмиш ҳақидаги асарларнинг гултожи” деб баҳолаган “Дахшат” ҳикоясидаги дастлабки ижодий ғоя, бадиий штрихлар ёзувчининг ёндафтарига битилган қайдлар орқали яратилганлиги ҳақида жуда чиройли ва мулоҳазали,

¹⁸⁹ Шарафиддинов. О. Истеъдод жилолари. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1976. – Б. 131.

¹⁹⁰ Шарафиддинов. О. Истеъдод жилолари. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1976. – Б. 140.

асосли фикрлар билдиради: “Ҳикоя ҳақида Абдулла Қаҳҳор биринчи марта ёндафтарига 1952 йилда қайд қилган. Ўша йили Абдулла Қаҳҳор Фарғонага саёҳат қилади ва ҳар хил суҳбатларда турли ҳикоялар эшитади. Афтидан, улар асосида ёзувчи “Фарғона киссалари” деган умумий ном билан бир цикл ҳикоялар ёзмокчи бўлган. У ривоятлардан бирини “Хоннинг эрмаги” деган сарлавҳа остига шундай қайд қилган: “Шамол. Гўристон. Маймун. Арвоҳ. (Шамол кечаси колхоз меҳмонхонасида 102 яшар чол билан суҳбат, чолнинг ўғли Совет Иттифоқи қаҳрамони) ўлган довиорак – чолнинг акаси. “...”¹⁹¹. Олим Абдулла Қаҳҳор ижодини шунчаки юзаки, енгил ўрганмайди, ёзувчининг ёндафтар қайдларидаги қисқа жумлалар ва қайдларни ўрганиб, уларнинг оддий маиший ҳаёт ходисасидан юксак бадний ходисага эврилиш жараёнларини эринмай, олим шахсига хос сабр-бардош, синчковлик ва совуққонлик, ақл ва етук билим билан жиддий кузатади. Шунингдек, тадқиқот сўнгида у адибнинг тилга муносабати масаласига, адабий тил ва халқ тили имкониятларидан нечоғлик маҳорат билан фойдаланганини ҳам алоҳида таъкидлайди. Қисқаси, адиб услубига хос бўлган табиийлик, маънодорлик, рангдорлик, ички кечинмаларини нозик ҳис эта оладиган қудрат борлиги изчил ўрганилади.

Олим Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик юбилеи муносабати билан бу борадаги кузатув-мулоҳазаларини “Машҳур кишилар ҳаёти” руқни остида чоп этилган “Абдулла Қаҳҳор” эссе-тадқиқотида янада мукаммаллаштириб, тўлдириб берди. Бу асарни ўқиб, XX асрнинг 20-30 йилларига қайтиб қолгандек бўласиз. Даврнинг руҳи, ижодкор биографияси, адибнинг ижодий лабораторияси, ёзувчининг заҳматқошлиги, иродаси ва сабр-бардошини, қизғин ижодий меҳнат кўйнидаги ҳаётини шундоқкина кафтингизда кўриб ва қалбингизда ҳис этиб турсиз. Француз адабиётида мохир портретнавис, эссенавис, мемуарнавис сифатида танилган Андре Моруа Стендаль, Бальзак, Флобер, Франсуа Мориак, Роже Мартин дю Гар, Ромен Роллан, Антуан де Сент Экзюпюрилар ҳақида эссеистик тадқиқотлар яратган¹⁹². Бу асарларни баъзи бир адабиётшунослар мемуарлар сифатида, баъзилари адабий портретлар эссеистик тадқиқот сифатида ўрганишади. Бу гапларнинг барчасида жон бор. Ҳақ айтилган. Таъбир жоиз бўлса, бу типдаги асарларни

¹⁹¹ Шарафиддинов. О. Истеъдод жилolari. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1976. – Б. 141.

¹⁹² Моруа А. Олимпико или жизнь Викторo Гюго. Литературные портреты. – Кишинев: Литература артистикэ, 1983. – С. 480.

эссе характерида яратилган хотиралар дейиш мумкин. А.Моруанинг қаҳрамониға айланган бу машхур кишилар жуда катта иктидор ва истеъдод эгалари бўлиб, уларда нафақат шахсиятлар, давр характери, адабий ҳаёт муаммолари ҳам мужассамлашган. Унинг эссе-тадқиқот услубида қуйидагича илмий-назарий концепциялар яққол кўзга ташланади: эссенавис ўз қаҳрамонининг шахсий ҳаётини батафсил ҳикоя қилишда, (яъни болалигида кечган энг майда факторларни ҳам назардан четда қолдирмай ҳикоя қилиб беради), машхур шахслар ҳаёти ва ижодиётини ёритишда ҳақиқат мезонидан чекинмасликда, ёзувчи шахсиятнинг бадий асардаги кифасини илмийлик билан бадият қонунлари асосида таҳлил қилишида, бадий тўқима воқеаларнинг реал заминини ойдинлаштиришда, ҳар бир ёзувчининг услубини илмий жиҳатдан тадқиқ этишда, ниҳоят, унинг эсселарида афоризм етакчи ўрин тутишида кўринади.

Худди шу Андре Моруа эссе-хотираларига хос бўлган муҳим концепциялар О.Шарафиддиновнинг “Абдулла Қаҳҳор” эссесида ҳам кузатилади. Шубҳасиз, европа адабиётини чуқур мутоала қилган О.Шарафиддинов эссе ва бадияларида қадимий анъанага эга бўлган француз мемуар адабиётининг анъана ва ижодий тажрибаларидан жуда унумли фойдаланди. Бу китоб жами 9 та бобга ажратилган. Булар “Болалик сўқмоқлари”, “Илк изланишлар”, “Иккинчи чўкки”, “Кичик жанрнинг катта олами”, “Қалам ёлқини”, “Адиб сабоқлари”, “Улғайиш йўлида”, “Синчалак”, “Сўнгги саҳифалар” деб аталади. Бундан ташқари яна китобга “адиб ҳаёти солномаси”, “Илова”, “Озгина ўзим ҳақимда” Абдулла Қаҳҳорнинг шахсан ўзи ёзган таржимаи ҳоли ҳам илова этилган. Биринчи саҳифадан олинадиган таассурот бу асарни йиллар давомида илмий тадқиқотчилик билан шуғулланиб келган олим эмас, ижодкор одам ёзгандек. Ҳақиқатан ҳам унда ёзувчи нигоҳи, образли бадий ифода бор. Ҳар сафар шу асарни эслаганимда эссеист тепада туриб Абдулла Қаҳҳор ҳаётини, туғилганидан бошлабқ кўзатиб тургандек тасаввур беради. Ваҳоланки, О.Шарафиддинов ёзувчидан анча кейин дунёга келиб, у билан устоз-шогирд киришишган. Демак, эсседа ўқувчини ишонтира олиш ва воқеалар ривожига китобхонни эргаштира олиш, завкланиб мутоала этишга сафарбарлик руҳи бор, дейиш мумкин. Бир кичик мақола доирасида ушбу ҳажман йирик эссе-тадқиқотга батафсил тўхталишнинг иложи йўқ. Қисқа қилиб айтганда, О.Шарафиддиновнинг бу эссеси Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатида шаклланиш биографияси, адибнинг ижодий устахонаси,

ижодий жараён, ижодкор психологияси каби адабий жараённинг долзарб масалаларига жавоб беради.

О.Шарафиддиновнинг “Ҳаёт билан ҳамнафас” адабий ўйларига жамланган Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ҳасан Пўлат, Султон Жўра, Зулфия, Асқад Мухтор, Иззат Султон, Шукрулло, Пўлат Мўмин, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, О.Матжон, Сулаймон Раҳмон, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим каби турли давр ва бадиий ижод турларининг турфа жанрларида ижод этган ва ижодий фаолиятда давом этиб келаётган шоир-адибларнинг бадиий баркамол асарлари ҳақида мулоҳазаларини баён этади.

Олимнинг “Гўзаллик излаб” адабий-танқидий мақолалар тўпламига асосан, учта йўналишдаги шеърят, наср ва адабий танқидчилик муаммоларига бағишланган мақолалари жамланган.

“Шеърят ҳикматлари” бобида 70-йиллар авлоди Усмон Азим, Ш.Раҳмон, М.Раҳмон, Сулаймон Раҳмон, шеърятдаги ўртағиёначилик ҳақида, афғон шоири Сулаймон Ройиқ, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Матжон, Абдулла Шер лирикаси ҳақидаги етти та мақола жамланган. “Насримиз жилolari” бобидаги туркум мақолаларда Эминжон Усмонов, Фарҳод Мусажонов, ленинградлик ёзувчи И.И.Уксусов, А.Мухтор, Ў.Ҳошимов, Х.Тўхтабоев прозасига, уларнинг ютуқ ва камчиликларига алоҳида тўхталади. “Адабий танқид муаммолари” бобида эса таниқли танқидчиларимиз Иззат Султон, Умарали Норматов, Матёқуб Қўшжонов фаолияти ва танқид муаммоларига бағишланган асарлари хусусидаги олимнинг босиқ ва сокин фикрлари билан танишиш мумкин. Кўриниб турибдики, О.Шарафиддиновнинг бадиий адабиёт, адабий жараён, танқидчилик муаммоларига бағишланган илмий-танқидий мақола ва тадқиқотлари мавзу ва объект жиҳатидан чегара билмайди. Аммо бу – хоҳлаган нарса ҳақида чайналиб, бемаза тадқиқотлар яратган сермаҳсул танқидчи экан-да, деган хулосага олиб келмайди. Аксинча, ушбу кузатув ва мулоҳазалар жуда катта қора меҳнат, кунт билан мутолаа қилиш ва фикрлашдан сўнг яратилган жиддий тадқиқотлар эканлигига ич-ичимиздан амин бўламиз. Олим ўз мақола ва китобларида қайта-қайта таъкидлаганидек, ижод сон жиҳатдан эмас, сифати билан қадрли. Худди шу иктибосни биз О.Шарафиддиновнинг илмий-танқидий, бадиий-публицистик ижодига нисбатан ҳам қўлламоқчимиз. Олим ижодий мероси нафақат сон ва мавзу жиҳатдан катта, балки сифат жиҳатдан ҳам ниҳоятда юқори қийматга эғалигига шубҳа йўқ.

О.Шарафиддиновнинг “Иззатга муносиб отахон ижодкор” (Иззат

Султон ҳақида), “Рафқондан чиккан мунаққид” (Умарали Норматов ҳақида), “Мунаққид сўзининг салмоғи” (Матёқуб Қўшжонов ҳақида) обзор мақолаларида олим услубига хос хиссий-кечинма, мемуар деталлар, асарларига қисқа обзор штрихлар, янада муҳими ўша шахслар билан муаллифнинг ўзаро муомала муносабатлари, суҳбатлари акс этган. Бу типдаги обзор мақолаларда олим кўп ҳам танқидчи адабиётшуносларнинг илмий асарларига чуқур кириб кетмайди, аммо уларнинг нафақат олим, оддий инсоний қиёфалари, яхши фазилатлари билан бир қаторда салбий томонларини ҳам тилга олади.

О.Шарафиддиновнинг 2004 йилда чоп этилган “Ижодни англаш бахти” китобига асосан, мустақиллик йилларида яратилган мақола, эссе, адабий суҳбатлари, этюдлари, эссе-хотиралари, портретлари ва тақризлари киритилган. Китоб шаклан ва мазмунан 6 та бобга ажаратилган. Шулар орасида бизнинг эътиборимизни ўзига қаратган олимнинг эссеистик асарларига тўхталмоқчимиз. “Абдулла Қахҳор ҳақидаги этюдлар” бобига жамланган “Чинорлардан бири”, “Бу уйнинг чироғи ҳамиша ёниқ”, “Қалбида истиклол ёлкини бор эди”, “Бир нутқ тарихи”, “Бир асар муҳокамаси”, “Кибриё опанинг ҳолваси”, “Адабиётимиз фидойиси” эсселари ҳар бири устоз адиб Абдулла Қахҳор ижоди, ҳаёти, оиласи, турмуш ўртоғи Кибриё опа билан кечирган умр лаҳзалари ҳақида қизиқарли, ҳаяжонли ҳаётий воқеаларни ҳикоя қилиб бериши билан ниҳоятда қадрли.

Эссенавис эссе-хотира ва бадиъаларида Абдулла Қахҳор ҳаёти, ижоди, оиласи, чорак аср биргаликда умр кечирган турмуш ўртоғи Кибриё опанинг қандай инсон эканлиги ҳақида жуда батафсил тасаввур беради. О.Шарафиддинов бу эссе-хотиралар орасида “Бир нутқ тарихи”да Абдулла Қахҳорнинг қалтис бир замон ва шароитда ҳам аччиқ ҳақиқатни айта олган диловар адиб ва гўзал нотик сифатидаги характерини очиб берган бўлса, “Кибриё опанинг ҳолваси” эссесига Кибриё опанинг насл-насаби, қандай оилада туғилгани, ота-онаси ким, ўзи ким, савияси, дунёқараши, феъл-атвори, таҳсил йиллари, тақдир тақозоси билан биринчи оиласидан ажралиб, Абдулла Қахҳорга йўлиқиши, оила қуриши, бири бирини хурмат қилиб, меҳр-муҳаббат кўрсатиб, намунали ҳаёт кечирган икки инсон тақдирдан ҳикоя қилади. Энг муҳими, муаллиф бу хотира-ҳикояда адиб Абдулла Қахҳор ижодига урғу бермайди, адибнинг муносиб умр йўлдоши Кибриё опа фазилатлари ҳақида, унинг қандай аёл эканлиги хусусида китобхонга тасаввур беради. Бу икки инсон қурган пойдеворлари мустаҳкам ои-

лада Абдулла Қаҳҳорнинг шарқ эркакларига хос эр – оила бошлиғи, оилани таъминловчи масъул шахс бўлмоғи керак деган ақида, фалсафа, идеал эрлик мақомини эгаллаганлиги, Кибриё опанинг ҳам шарқлик аёлларга хос аёл эркакка бўйсунуши, унинг измидан чиқмаслиги, ҳурмат-эҳтиром кўрсатиши керак деган дунёқараш ва менталитетда ўсган ва ўз хатти-ҳаракати билан буни исбот эта олган оила тимсолини маиший ҳаёт лавҳалари билан ҳикоя қилиб беради. Тўғри, эсседа О.Шарафидинов баъзи ўринларда мавзудан узоқлашиб кетиб, бугунги ёшларга панд-насихат қилиш, ваъзхонлик йўлига тушиб ҳам кетган узундан-узун парчалар ҳам йўқ эмас. Бу бир томондан китобхонни бир оз зериктиргандек, Кибриё опа билан А.Қаҳҳор оиласи, уларнинг ўзаро муомала-муносабатларига доир лавҳаларни тезроқ топиб ўқишга қизиқишини янада оширгандек таассурот қолдиради. Аммо тан олишимиз керак, О.Шарафидинов ҳаётда кўпинча илм билан амал тенг келмайди, ёки илм, ижод одамлари ҳақиқий ҳаётдан узоқ ҳаёлпарастлар деган ақидани ўз мулоҳазалари, шахсий кузатувлари, қолаверса ўз амали билан чилпарчин қилади. Янада муҳимроғи, бугунги кунда арзимаган сабабларга кўра ажралишиб кетаётган, турмушнинг аччик-чучугини тотишда иродаси сусткашлик қилаётган ёшларга сабоқ сифатида бир оила тарихини ва тақдирини ҳаяжонли ҳикоя қилади. Кибриё опанинг пазандалик маҳорати опа пиширган ширин ҳолваси аслида О.Шарафидинов татиб кўрган оддий ҳолвадан ташқари рамзий маънода ширин, тотув, чиройли бир оила рамзидир, деган ҳаёлларга толдиради кишини.

Адабиётшунос У.Норматов жуда тўғри қайд этганларидек, “Озод ака табиатан ижодкор сифатида гўё эссе учун туғилган. Унинг сўнгги йиллардаги жўшқин ижоди, ноёб истеъдоди айни шу жанрда ёрқинроқ ва тўлароқ намоён бўлаётгани тасодифий эмас”¹⁹³. Дарҳақиқат, интернет маълумотларида ҳам эссега “эркин ижод” деб таъриф берилади: “Энг муҳими, эсседа хоҳлаган мавзу ва хоҳлаган услубда ёзиш мумкин. Аммо эсседа муаллиф шахсияти биринчи планда туради, унинг мулоҳазалари, ҳис-туйғулари, олам ва одамга муносабати муҳим. Бу эссе жанрининг энг зарурий шарти. Яна шуни айтиш ўринлики, бу жанрга берилган беқиёс эркинликка қарамасдан, эссе яратиш осон эмас, унда қандайдир оригинал идея, ҳатто анъанавий мавзуда, қандайдир муам-

---

¹⁹³ Норматов. У. Ижод ва шижоат. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 13.

мо ҳақида нотурғун караш бўлиши лозим”¹⁹⁴. Эссе жанрига берилган бу таъриф инъикосини О.Шарафиддиновнинг А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, С.Аҳмад, Зулфия, А.Орипов, Ғайратий, Музайяна Алавия, Сарвар Азимов ва бошқа муаллифлар ҳақида ёзган эссе ва бадиъаларида кузатиш мумкин. Уларда олимнинг ҳар бир шахсият ҳақидаги мулоҳазалари, кечинмалари, хотиралари, муносабати, бир-бирига ўхшамаган рангбаранг эссечилик маҳорати акс этган. Мазмундор бу эсселар услубида баъзан лирик-романтик, баъзан ассоциатив, баъзида эса соф илмий аналитик таҳлил, гоҳида эса публицистик ижодга хос патетика унсурлари ҳам галма-галдан ўрин алмашиб келаверади. Рус эссешунос олими М.Эпштейн “Эссенинг ахлоқона чегараларини англаб ҳам, чегаралаб ҳам бўлмайди” деб айтган эди. Дарҳақиқат, О.Шарафиддинов эссечилигини кузатар эканмиз, олим эътироф этганидек, эссенинг денгиз каби туби чуқур, кирғоғи кўринмас эканлиги англашилади. О.Шарафиддинов илмий меросини ўрганар эканмиз, америкалик адиб Эрнест Хемунгуэйнинг “Бадий асар айсбергга ўхшайди” деган машҳур таърифи ҳаёлимизга бот-бот келмоқда. Олим яратган бой ва сермахсул ижодни океандаги юза қисми сезилар-сезилмас кўриниб турган айсбергга қиёслаш мумкин. Бу ташқи таассурот. Айсбергнинг улкан ва баҳайбат қисми эса океан тубида яширин. Бу улкан айсбергни кашф этиш лозим.

Умуман, олимнинг А.Қаҳҳор ҳақидаги тадқиқотлари қаҳҳоршунослик соҳасида муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақолада О.Шарафиддиновнинг А.Қаҳҳор ҳақидаги илмий мақола, ўйлари, адабий портрет, эссе-хотиралари таҳлил этилди. Унинг XX аср ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўринга эга бўлган Чўлпон, Фитрат, Отажон Хошим, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғ.Ғулом, Миртемир, М.Шайхзода, Зулфия, С.Аҳмад, О.Ёкубов, П.Қодиров, Шухрат, М.Бобоев, Э.Воҳидов, А.Орипов, А.Мухтор, Х.Тўхтабоев, У.Азим, Ў.Ҳошимов, Ш.Раҳмон, А.Шер ва яна бир қанча адиб ижодкорлар ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотлари тор доирадаги мутахассис эмаслигини яққол кўрсатиб турибди. У эпик, лирик, драматик тур ва жанрларда қалам тебратган ҳар бир ижодкор ҳаёти ва ижодини эринмасдан синчиклаб ўрганди. Шунчаки, мақтаб ёки олқишлаб қолмасдан бадий асарларнинг камчилик ва нуқсонларини объектив кўрсатиб берди. Ёки аксинча заиф асарларни ерга уриб, йўқка чиқариш йўлидан бормади, унинг ютуқларини ҳам одилона кўрсатиб берган олим деб биламиз. О.Шарафиддинов ҳаёти

¹⁹⁴ <http://www.librari.novouralsk.ru/recommends-esse.html>

ва фаолиятига бағишланган тадқиқотларда олимга нисбатан матонатли, истеъдодли, эътиқодли, шижоатли истилоҳлари ишлатилган. Булар шак-шубҳасиз, ўзини оклайди. Биз бу истилоҳлар ёнига “донишманд” олим таърифини ҳам қўшган бўлар эдик. Чунки танқидчи олим, домла ўзлари мақолаларида қайта-қайта таъкидлаганларидек, адабиёт тарихини, адабиёт назариясини, замонавий адабиёт, бугунги адабий жараён, ғарб адабиёти, шарқ адабиёти, қардош халқлар адабиёти, буёғи энди, бир эмас, бир нечта хориж тилларини, психология, фалсафа, мантик, герменевтика, интернет тармоғи ва яна аллақанча нарсаларни шунчаки юзаки эмас, чуқур ва тегин билишни тақозо этади. Мана шу тоғ-тоғ билимни сипқорган одамгина ҳақиқий оддий одамлардан фарқланадиган олим бўлиб етишади. О.Шарафиддинов мана шундай юкори савиядаги донишманд олим бўла олди. Ишонамиз, у бугун жисман орамизда бўлмасада, рухан авлодларимиз калбида, ўзи ёзиб қолдирган асарларининг сағрларида, ҳар бир жумласида барҳаёт яшайди!

(“Адабиёт кўзгуси”, 2009)

Мактубларда ёзувчи дунёқарашининг акс этиши

Машҳур немис ёзувчиси И.В.Гетёнинг “Ёш Вертернинг изтироблари” асари бежиз мактуб жанри асосига қурилмаган. Худди шунингдек, Стефан Цвейгнинг “Бир аёл мактуби” қиссаси ва Франц Кафканинг “Отамга хат” эссеси маълум бадий мақсад, бадий шакл имкониятларига кўра айнан мактуб жанрида ёзилган. Ижодкор эпик тур жанрларида мактубдан фойдаланар экан, бунда “хат жанри орқали мурожаат қилишда муаллифнинг руҳий кечинмаларини чин қалбдан зўр куч билан изҳор қилиш имконияти туғилади”¹⁹⁵. Шунинг учун ҳам баъзан ёзувчи эпик асарлар бадий композициясини мактуб асосига курса, баъзида асар таркибида қаҳрамонларнинг бир-бирига ёзишма мактубларини асарга илова қилади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, хат шакли чет эл ва Ғарбий Европа адабиётида алоҳида адабий жанр сифатида кенг тарқалган.

Рус адабиётшуноси Лидия Гинзбург “Борис Пастернак хатлари” деб номланган эссесига мактуб жанрининг аҳамияти ҳақида шундай дейди: “Инсониятнинг мулоқот воситаларидан бири бўлган хат (мактуб) турфа маънога эга. Унда ахборотни жамлаш имконияти, мулоҳазани баён этиш, эмоция, кизиқишларни ифода қилиши мумкин.

...Ёзувчи хатлари ҳам айнан шу вазифаларни бажаради, улар ўзларининг адабий тухфаларини эпистоляр шаклда ифодалаган. (Масалан – Де Севинье хонимнинг мактуби) Ёзувчи хатлари ҳар доим ҳам адабиёт бўла олмайди. Бироқ бундай ҳолатда ёзувчилик муаммолари билан ҳам боғлиқ жиҳатлари мавжуд бўлади”¹⁹⁶. Олима Борис Пастернакнинг Марина Цветаева билан (Рильке – учинчи адресат) 1926 йиллардаги ёзишма хатларни ўттомонлама мактуб роман, ҳақиқий адабиёт даражасига кўтарилган санъат асари, деб баҳолайди.

Қизиғи шундаки, ўттомонлама мактуб ёзишманинг учинчи иштирокчиси Рилькени иккита иштирокчи, Марина Цветаева билан Борис Пастернак ҳар қанча у билан учрашишни исташмасин ҳаётда таассуфки, бир-бирининг дийдорини кўриш истаги амалга ошмай қолган.

Тўғри, немис шоири Райнер Мария Рильке XX аср бошларида,

---

¹⁹⁵ Муҳаммадиев Р. Публицистика жанрлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1965. 58 б.

¹⁹⁶ Гинзбург Л. Письма Бориса Пастернака. Записные книжки. Воспоминания. Эссе. Санкт-Петербург. Искусство-СПб. 2002, - С. 510.

аникроғи, 1902 йилларда Россияга илк маротаба ташриф буюрганида Борис Пастернакнинг отаси Леонид Осипович Пастернак билан учрашади, улар поездда оилавий Петербургга саёхат қилишади. Ўшанда Борис Пастернак 5-6 яшар бола бўлган. Машҳур немис шоири билан бўлажак буюк рус шоирининг илк ва сўнгги учрашуви шу тарика яқунланади. Рильке элликка кирганида, Швейцарияда оғир касаллик туфайли азоб чекиб, сихатгоҳда даволанаётган пайтида, унинг юбилейи муносабати билан Россиядан Б.Пастернак ва М.Цветаевдан табрик мактуби олади. Шу тарика уларнинг хат орқали ёзишма саргузаштлари бошланиб кетади. Улар бир-бирига ёзган мактубларида асосан, Россия, адабиёт, ижодий жараён, шеърият хусусида, оила, муҳаббат ва дўстлик, ўзларининг моддий аҳволи ва яна жуда кўп нарсалар ҳақида мулоқот қилишади. Рус адабиётида уч йирик шоирнинг мактублари йиғилиб, китоб шаклига келтирилган¹⁹⁷.

Мактублар хронологик тартибда жойлаштирилган бўлиб, биринчи хат Леонид Осипович Пастернак (Борис Пастернакнинг отаси)нинг Мария Рилькега 1925 йил 8 июльда, Берлиндан (ўша пайтда Борис Пастернакнинг ота-онаси Берлин шаҳрида яшаган) жўнатирилган. Хат рус тилида ёзилган. Хат Райнер Мария Рилькенинг 50 ёши муносабати билан битилган табрик сўзлари ва ўзини эслатиш билан бошланади. Л.О.Пастернак шоир Россияга ташриф буюрганида ёзувчи Алексей Толстой билан учрашгани, Ясная Полянанинг гўзал гўшалари, улар ўртасида кечган “Игорь солномаси” ҳақидаги суҳбатлар, Швейцария вағонидаги тасодифий ва сўнгги учрашув лаҳзаларини хотирлайди. Бундан ташқари хат ёзувчи Л.О.Пастернак орқаворатдан етиб келган шоирнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитиб, хотини билан роса йиғлаганликларини ҳам ёзади. Бу ёлғон хабар рус халқининг қадим иримларига кўра, Рильке жуда узок умр кўришига башорат, дея яхшиликка йўяди.

Унинг шеъриятини фарзандлари меҳр билан севиб ўқишини, айниқса, катта ўғли Борис Рильке шеъриятини ниҳоятда юқори баҳолашини айтади. Л.О.Пастернак ўғлини Райнернинг “Россиядаги издоши”, “ёш шоир” деб атайди¹⁹⁸. Л.О.Пастернакнинг Рилькега ёзган мактуби Борис Пастернак, Марина Цветаева ўртасидаги машҳур

¹⁹⁷ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – 256 С.

¹⁹⁸ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 45-47.

мактубчилик тарихини бошлаб берди, десак хато бўлмайди. Хуллас, Л.О.Пастернакнинг Рилькега ёзган мактубларида илиқлик ва мусаффо самимият уфуриб турибди.

Борис Пастернакнинг Рилькега ёзилган илк хатини отаси Л.О.Пастернак Берлиндан ўзи жўнатади. Борис Пастернак Рилькега Марина Цветаеванинг Франциядаги манзилени бериб, унга хат ёзишни, китобларидан жўнатишини ўтиниб сўрайди.

Чунки Пастернак Маринанинг нималарни кўпроқ севиши ва ёқтиришини ҳаммадан кўра яхшироқ билган. У дўстини хурсанд қилиш, унинг немис адабиётига, хусусан Рильке шеърисига бўлган кучли муҳаббатини қадрлагани учун шоирнинг унга мактуб ёзишини истайди, улар ўртасидаги дўстона алоқалар ўрнатишни мақсад қилиб кўяди. Маринани Рильке билан таништирув - Пастернакнинг дўстига аталган катта туҳфаси эди.

Шу тариқа Рильке ва Марина Цветаева ўртасидаги илк хат 1926 йил 3 майда немис шоири томонидан ёзилади.

Марина Цветаеванинг мактублари услубини олима Л.Гинзбург “ўта романтик” деб атайди¹⁹⁹. Бундай аташда жон бор, чунки Марина Цветаеванинг шеърисига каби бадиий публицистикаси, бадиғалари, мактубларида романтик жозиба, кўтаринки кайфият, ҳиссий таъсирчан лирик тил бўртиб кўринади.

Шоирнинг 1926 йил, 9 майда, Сен Жиль-сюр-Ви шаҳридан Рилькега ёзган мактуби мана шундай бошланади: “Райнер Мария Рильке! Мен сизга шундай мурожаат қилсам бўладими? Зеро, сиз – шеър даҳосисиз, ваҳоланки, исмингизнинг ўзи - шеър каби жаранглайди. Райнер Мария – бу қандайдир черковча – болаларча - рыцарларча жаранглайди. Сизнинг исмингиз замон билан қофиядош бўла олмайди, - у – ўтмишдан ёки келажакдан – йирок. Истардимки, Сизнинг исмингизни, Сиз ўзингиз танласангиз”²⁰⁰.

Ушбу мактубдан яққол кўриниб турибдики, Марина Цветаева ижодкорлик қобилияти, шоирона нигоҳи билан хат ёзади, шунчаки оддий мактуб ёзмайди, ҳақиқий маънода бадиий ижод этади. Мактуб гарчанд соф публицистика жанри ҳисоблансада, юқорида Маринанинг мактублари бу жанрнинг адабиёт даражасига олиб чиққанлигини

¹⁹⁹ Гинзбург Л. Письма Бориса Пастернака. Записные книжки. Воспоминания. Эссе. Санкт-Петербург. Искусство-СПб. 2002, - С. 515.

²⁰⁰ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 85.

кўрсатади. У мактубларда шоирона бадий тафаккур олами, ўзининг болаларча соф романтик нигоҳи, лирик кечинмали сатрлари билан хат олувчини ҳам бугунги китобхонни ҳам ўзига ром этади.

Борис Пастернакнинг М.Цветаевага йўллаган мактублари, асосан, ижод, шоиранинг поэзияси ва ўзи ҳақида. Бу мактубларда Пастернак руҳиятини мураккаб, нозик кирралари очилади, у Марина Цветаева шеъриятини чин шайдоси бўлибгина қолмай, яқин, юрагидаги жамики дардларини, тирикчилик деб аталган оғир машаққатли ҳаёт тарзини, адабиёт деб аталган масъулиятли санъат юқининг муаммоларини баҳам кўрувчи дўст қиёфасида намоён бўлади. Марина ва Борис ўртасидаги дўстлик шунчаки оддий биродарликдан кўра катта – тоғдек улғувор. Пастернак жуда кўплаб хатларида ёзишича, у Маринани жуда қаттиқ севади. Унинг Москвадан, 1926 йил, 20 апрелда ёзган мактубидан парча: “Мен айна дақиқада сенга бўлган кучли эҳтирослар оламидаман, ёқимсиз гапларни эшитмайман, ўзимнинг тумандек, тушуниксиз оламимдаман. Бу – дунёдаги биринчи, ҳаммасидан - олий муҳаббат. Мен сени шундай севаманки, таърифлашга тил ожиз. Анча олдин ва ҳатто ҳозирга қадар ҳаётимда фақат шундай севишни ҳаёл қилардим”²⁰¹. Таъбир жоиз бўлса, Марина ва Борис Пастернак ўртасидаги муносабат дўстликнинг юксак намунаси, чинакам маънодаги руҳий яқинлик натижасида пайдо бўлган сирдошлик, ҳамдардлик, ҳамкорликдир.

М.Цветаеванинг кизи Ариадна Эфрон 1955 йил, 20 августда Борис Пастернакка ёзган мактубида шундай дейди: “Онам ён дафтар кундаликларида ва коралама дафтарларида сен ҳақингда жуда кўп ёзган. Сенга хат ёзишимдан мақсад, сен билмаган кўп нарсалар ҳақида айтишдир. У бутун умр сени жуда узоқ – севди! Фақат дадамни ва сени кўнгли қолмасдан қаттиқ севди”²⁰².

Марина Цветаева ва Борис Пастернак бир-бирларини руҳан қаттиқ севиб қолишса-да, ҳаётда улар ҳеч қачон бир бор учрашишга ҳам улгурмаган. Уларни юракларининг туб-тубидаги кўзга кўринмас мустаҳкам ришта боғлаб турган.

Марина Цветаева Борис Пастернакка ёзган мактубларида уни кўпинча руҳан қўллаб-қувватлаб туради, ҳаёт қийинчиликларини бартараф этишда, энг муҳими унинг руҳиятидаги ёлғизлик касалини енгишда некбин кайфият улашади.

²⁰¹ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 74.

²⁰² Выступление. Книга Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 25.

Улар янги дostonларини М.Цветаева “Крысолов” дostonини, Пастернак “Лейтенант Шмидт” дostonининг биринчи кисмини бир-бирига почта оркали жўнатади. Шу тарика улар ўртасида адабий мулоқот ва баҳслар, субъектив таҳлиллар бошланиб кетади. Жумладан, Б.Пастернакнинг кўпчилик мактубларида “Крысолов”, “Паймона поэмаси” ҳақидаги мулоҳазалари, таассуротлар баёни билан танишиш мумкин. У бир хатида шундай ёзади: “Тихоновга “Крысолов” жуда ёқди. Сўнгра мен унга «Паймона» поэмасини бердим. У Ахматовадан кейин бу илк жиддий ва юқори пардали поэзия, – деди”²⁰³. Кўринадики, Б.Пастернак чет мамлакатларда эмигрант бўлиб умр кечираётган дўсти Маринанинг ижодини рус дўстлари орасида тарғиб этади, уларнинг фикрларини мактуб оркали шоирага билдириб туради.

Мария Рильке ўз мактубларида кўпинча у учун мўъжиза ва эртақ шаҳри Россия ҳақида ёзади. Ҳатто шоир оиласи билан Россияга кўчиб келиб шу ерда яшашни ҳам режалаштиради. Аммо кутилмаганда, унинг режалари ўзгариб, Европага йўл олади. Рильке учун Россия – тушлардаги ва эртақлардаги мўъжизавий мамлакат эди.

Дунёнинг учта нуқтасида умр кечираётган учта шоирни жуда катта дўстлик ва муҳаббат, шеърятга, ижодга бўлган ташналик, руҳиятидаги шоирона эҳтирос ришталари боғлаб туради. Марина Цветаева немис ва француз тилларини аъло даражада билар эди. Ҳатто унинг мактубдаги Б.Пастернак йўллаган анкета саволларига жавобидан кўриниб турибдики, у она тили – рус тилида қай даражада фикрлаб шеър ёзган бўлса, немис ва француз тилларида ҳам болалигидан бемалол иншо ёзган. Унинг сеvimли мамлақати қадимий Эллада ва Германия, сеvimли адабиёти Гейне, Гёте, Гёльдерлин бўлган. Рус замонавий шоирларидан Борис Пастернак ижодини юқори баҳолаган. Замонавий ёзувчилардан Рильке, Р.Роллан ва Пастернакни севиб ўқишини ёзади. Унинг севган нарсалари мусиқа, табиат, шеърят ва ёлғизлик²⁰⁴.

Юқорида айтилганидек, Марина Цветаева немис адабиётини жуда севиб ўқийди, назаримизда, унинг мактубларига хос лирик-романтик услуб И.В.Гётенинг таъсирида юзага келгандек. Шубҳасиз, Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари” романига хос услуб Марина Цветаева ижодида, хусусан, Рильке ва Пастернакка ёзган мактубларида бор бўй басти билан кўриниш бериб турибди.

²⁰³ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 175.

²⁰⁴ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 70-72.

Рус адабиётшунослигида “учовозли мактуб роман” “Учбурчак мактубчилик” деб ном олган мактуботчиликда Мария Рильке, Марина Цветаева, Борис Пастернакнинг ўзига хос бадиий-эстетик олами, дунёкараши, бадиий тафаккури ёрқин очилади. Улар адабиёт, ҳаёт, жамият, инсоният, хусусан, шеърят ҳақида ўзларининг аниқ хулосалари ва фалсафий фикрига эга. Шу жиҳатдан қаралганда, ёзувчи мактубларини синчковлик билан ўрганиш ижодкорнинг поэтик оламини кашф этиш, унинг ижодхонасига теранроқ назар ташлашга имконият яратишини сезиш мумкин.

Мария Рильке 1926 йил Париж наشريётида чоп этилган ўзининг илк француз тилида битилган “Боғлар” шеърый тўпламини Маринага дастхати ва унга атаб ёзилган французча шеър билан почта оркали Мюзодан жўнатди. М.Цветаева Рилькега жавоб хати ёзади. Унда Гётеннинг машҳур “бегона тилда зўр асар яратиш мумкин эмас” деган иборасини инкор этади. Марина шоир одам учун она тили йўқ, деб ҳисоблайди. Шоир француз тилида ҳам ижод этиши мумкин, аммо бу билан у француз шоири бўлиб қолмайди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрларидан аёнки, Марина учун шеърят жуда кенг уммон у миллат, макон ва замон чегараларидан ҳам катта. У Рилькенинг ўзга бир тил, яъни француз тилида битган шеърларини юкори баҳолаб, “Райнер, ҳар бир мисрада сенинг овозингни, ҳиссиётингни туйяпман, қисқаси ҳар бир шеърый қаторинг мўйловдор Райнер бўлиб жаранглайди, сен - дахосан. Ҳар бир сўзингда. Ҳар бир бўғинингда”²⁰⁵.

Рильке француз тилида чоп этилган шеърый китобидан сўнг вафот этади. Бу машъум хабар айниқса, Маринанинг руҳиятига каттик таъсир этади. У Рилькенинг қариндош-уруғларига таъзия билдириб, немис тилида узундан-узун хат ёзади. Демак, мактуб жанри Марина Цветаева ижодида муҳим ўрин тутган. Шу тариқа Рильке образи Цветаева ижодига кириб келди, унинг вафотига бағишлаб “Сенинг ўлиминг” очеркини ёзган бўлса, вақт ўтиб, 1930 йиллар бошида “Шоир ва замон”, “Виждонга йўғрилган санъат”, “Ҳозирги Россия эпоси ва лирикаси” эсселарини яратади.

Рильке ижодидаги янгилик, яъни француз тилидаги шеърый тўплам Маринанинг ижодий фаолиятида ҳам кескин бурилиш ясади. У энди рус шоирларининг шеърларини француз тилига таржима қилади, ўзининг “Яша” поэмаси, “Флоренция кечалари” лирик про-

²⁰⁵ Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 163.

заси, автобиографик характерда яратилган “Отам ва унинг музейи” хикояларини рус тилидан француз тилига ўгиради. Ҳатто Цветаева баъзи бир асарларини тўғридан-тўғри француз тилида яратади: чунончи, “Амазонкага хат”, “Шарлоттенбург”, “Мундир”, “Лаврадан гулчамбар” каби автобиографик миниатюра-хикояларини санаш мумкин. 1970 йилда бу асарлар А.С.Эфрон (М.Цветаеванинг кизи) томонидан рус тилига таржима қилиниб, “Звезда” журналида эълон қилинади. Булардан ташқари, М.Цветаева Пушкин ва Лермонтов шеърларидан намуналарни рус тилидан француз тилига таржима қилади. У Рильке шеърятини немис тилидан рус тилига ўгиради. Марина Рильке прозасини рус тилига ўгиришни режалаштиради, аммо унинг бу эзгу орзуси амалга ошмай қолади.

“Амазонкага хат” автобиографик хикоясининг мактуб жанри асосига қурилганлиги биринчидан, Марина Цветаеванинг бу адабий ва публицистик жанрдан унумли фойдаланганлигини кўрсатса, иккинчи томондан Марина бадий-ижодий услубида ўз кечинмаларини, рухий аҳволини, кайфиятини, ҳаёт манзараларини, эмоциясини, симпатия ва антипатиясини хат жанри воситасида ифодалаш унга доимо қулай бўлганлигини кўрсатади. Мактуб жанри Марина Цветаевага бадий ижодда беҳад эркинликлар берди. Ҳақиқатан ҳам мактублар у хоҳ адабий, хоҳ публицистик шаклда бўлсин, унда КАЙФИЯТЛАР, КЕЧИНМАЛАР, ҲАЁТ ва ҚАЛБ МАНЗАРАСИ шишадек тиник ва шаффоф ҳолда тажассум этади. Қолаверса, бизга қоронғи бўлган ижодкор биографияси ҳақидаги фактлар мактубларда ойдинлашади.

Райнер Мария Рильке, Марина Цветаева, Борис Пастернак ўртасидаги ёзишмалар ижодий жараён, ижодий таъсирланиш, ҳамкорлик, муайян бадий асарларнинг яратилиш лаҳзалари, ижодкор шахснинг рухий ҳолати, ижодий иқлим тўлқинларидан хабардор этиб турибди.

Болалигимда энди кўз очиб, биқирлаб оқаётган тиник, ўнлаб кичкина, митти булоқчаларни завқ билан томоша қилишни яхши кўрардим. Назаримда, учта шоир ўртасидаги ёзишмалар, ижод булоқчаларига ўхшайди. Шубҳасиз, шоирларнинг мактублари уларнинг ижодий булоқча кўзларини катта қилиб очиб юборди. Мактублардаги рухий-маънавий таъсир натижасида ўнлаб эмас, эхтимол юзлаб булоқчаларнинг кўзи очилди. Рильке Марина Цветаевага бағишлаб, ўлими олдидан машҳур “Элегия”сини яратди. Ёзишмалар шоирларнинг очилмаган адабий қирраларини очиб берди. Энг муҳими, мактуб-

ларда шоирнинг икки хил қиёфаси адабий ва инсоний шахсияти гавдаланади. Биз уни нафакат ижодкор сифатида балки оддий одамларга ўхшаган мураккаб қалб қийноғи, изтироблар, турмуш икир-чикирлари гирдобиди тўлғонаётган инсон сифатида кўрамиз.

Маълумотларга караганда, Марина Цветаева Борис Пастернакка юзга яқин хат ёзган, улардан атиги 3 тасининг оригинал нусхаси, 18 тасининг ксерокопиялари сақланиб қолган. Кўпчилик хатлар Марина Цветаеванинг кундалик дафтаридаги қораламалар туфайли қайтадан тикланган. У ўзининг фожиаги ўлимидан олдин таржималари билан 1941 йил СССР халқлар адабиёти редакциясига келганида, редактор А.П.Рябинга пакет ичида Рилькеннинг Маринага йўлланган 7 та мактуби, автографлари қўйилган китоблари ва расмлари, Борис Пастернакнинг 11 та хатини ишониб топширади. А.П.Рябин вақти-соати келиб Марина Цветаева омонат қолдирган мактубларни Пастернак авлодларига топширади²⁰⁶.

Шоира васият қилиб кетганидек, учта буюк шоир ўртасидаги ёзишмалар – эпистоляр адабиётнинг ёрқин намуналари роппа-росса эллик йилдан кейин дунё юзини кўрди. Бир пайтлари Марина Цветаева ўз ижоди ҳақида “Яна юз йилдан кейин одамлар гўёки, узоқ йиллар сақланган бебаҳо винога узундан-узун навбатда турганидек, менинг китобларимни сотиб олиб, ўқиб, уни қадрлашига ишонаман”, деган эди. Шоиранинг ўз ижодига берган бу ҳақли баҳосини мактубларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

1952 йил, 29 ноябрда Анна Ахматова қасалхонада даволанаётган Борис Пастернакка ёзган мактубини шундай яқунлайди: “Сиз – эписторляр услубнинг моҳир устасисиз – мен ҳеч кимга, ҳеч қачон хат ёзмаганман, шунинг учун мени айбга буюрманг. Сизнинг Анна Ахматовангиз”²⁰⁷. Кўринадикки, Анна Ахматова Б.Пастернакни эпистоляр адабиётнинг моҳир устаси деб атар экан, у бунда шоирнинг М.Цветаева, унинг ўғай синглиси О.Фрейденберг, Рильке ва бошқа адресатларга ёзган мактубларини кўзда тутганлиги шубҳасиздир. Улар шунчаки оддий хат эмас, санъат даражасига кўтарилган бадиият намуналаридир. Ҳақиқатан ҳам Борис Пастернак эпистоляр публицистикасида жуда кўплаб ижодкор шахсларга жўнатилган хатлар мавжуд.

---

²⁰⁶ Выступление. Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева. Письма 1926 года. Москва: Книга. 1990. – С. 35.

²⁰⁷ Ахматова А. Сочинения. В 2 томах. Том 2. Москва: Правда, 1990. – С. 226.

Жумладан, М.Цветаева ва Рилькедан ташқари, унинг М.Горький, Н.Тихонов, В.Шаламов, О.М.Фрейденберг адресига ёзилган мактубларини кўрсатишимиз мумкин. Айни пайтда Б.Пастернак мактубларини тадқиқ этган олима Л.Гинзбург “Пастернакнинг мактуботчилик мероси бу жанрнинг турли хил типлари, услубини намойиш этади, унинг турли хил адресатларга ёзган мактублари Пастернакнинг уларга нисбатан муносабатини кўрсатади. Уларда психологик ўзини ўзи англаш, севги ва оила, жамият билан муносабат, изтироблар ифодаланган. Аммо энг муҳим мавзу – ижод”²⁰⁸ – деганида мутлак ҳақ эди.

Борис Пастернак мактублари орасида Марина Цветаева ва Ольга Фрейденбергга йўлланган хатлар муҳаббат, севги мавзуси билан алоқадор. Шулардан Цветаева номи билан боғлиқ масалада Пастернак Марина ижодини ўзидан анча устун қўйган, “Мен ҳеч қачон сендек бўла олмайман” – деган мазмундаги сатрлар унинг хатларида учрайди. Ёки М.Цветаева Пастернакка жўнатган суратида у бу аёл қалбидаги эркакларга хос шиддат ва жасоратни кўради. Шу боис мактубларидан бирида “Мен сенинг суратингдаги киёфангда мислсиз улуғворликни кўрмоқдаман” – деб ёзади. О.Фрейденберг илмий ҳаётда кўзга кўринган истеъдодли зиёли бўлгани учун ҳам Пастернак уни ўзига энг муносиб “интеллектуал партнер” сифатида танлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Европанинг таниқли шоирлари Райнер Мария Рильке, Борис Пастернак, Марина Цветаеваларнинг “учлик мактуб романи” бугунги кунда ҳам ўзининг қадр-қимматини заррача йўқотмади, аксинча, уларнинг ҳақиқий баҳосини белгилаш онлари эндигина етиб келди, десак янглишмаймиз. Колаверса, уларнинг бошқа шоирлар ва адибларга, яқин кишиларига ёзган мактублари нафақат, рус мемуар адабиётининг, балки жаҳон мемуар адабиётининг гултожи бўлиб қолишига аминмиз.

(Жаҳон адабиёти, 2009)

---

²⁰⁸ Гинзбург Л. Письма Бориса Пастернака. Записные книжки. Воспоминания. Эссе. Санкт-Петербург. Искусство-СПБ. 2002, - С. 518.

РАЗРАБОТОННУЮ И ОБОСНОВАННУЮ КАРТИНУ ЭССЕ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ*

По сей день не закончена в литературоведении дискуссия об эссе. Положительным фактором является то, что Кучкарова Мархабо смело включается в эту дискуссию и дискутирует с учеными, придающими форме «эссе» как философское, литературно-критическое, так и жанровое художественное значение. И верно то, что Кучкарова рассматривает эссе, как некий художественный синтез, но со своими особыми признаками.

Широко и убедительно Кучкарова исследует генезис эссе начиная от западных писателей спускаясь к немногочисленной русской эссеистике и описывая зарождение в 60 х годах прошлого столетия и дальнейшего развития его в узбекской литературе. Отмечая широкие возможности эссе, Кучкарова материалом для анализа цитирует произведения Пиримкула Кадырова, Шукура Холмирзаева, Ибрагима Гафура 70-80 х годов. Но, прежде, чем анализировать их произведения, Кучкарова дает высказывание, мыслей узбекских литературоведов и писателей об эссе, сопоставляя и оценивая их. Указывает Кучкарова на работу об эссе, вышедшую в Каракалпакии на материале каракалпакской прозы. Кучкарова избирает для исследования проблем героя, сюжета и композиции эссе разных видов философского, эстетического, художественного, религиозного, научно-популярного и т.д. Это нужно признать интересным, т.к. анализ этих направлений несомненно даст пусть не законченного, но во многом разработанную и обоснованную картину эссе в узбекской литературе.

М.Кучкарова распределила виды эссе по разным принципам художественного воплощения. К философско-эстетическим она относит произведения-эссе Альбера Камю, Хосе-Ортеги-и-Гассета и Аскада Мухтара. К литературно-критическим - Жорж Оруэлла, Пиримкул Кадырова, Азата Шарафутдинова, Аскада Мухтара, к историко-биографическим – Андре Моруа, Честортона, Ю.Олешу, Эркина Самандарова, к эссе-воспоминаниям добавляет И.Эренбурга, С.Ахмада

---

* Мухтарам устозимиз ф.ф.д., проф. Н.Владимирова бизнинг «Ҳозирги ўзбек адабиётида эссе жанри» номзодлик ишимизга эксперт бўлган эдилар. Шу эксперт хулосасининг қўлёзма варианты ҳамон менда сақланиб турибди. Монография талабига кўра шу хулосани китобда беришга жазм этдик. Оригиналда рус тилида ёзилган, шу алфозда тақдим этмоқдамиз.

и Ш.Холмирзаева и т.д. Мне представляется, однако, что произведения Честортона можно определить как детективные. Кроме того, я бы постреглась вкладами поэта Марину Цветаеву в его позицию отмеченную Кучкаровой, как и поэзию Чулпана. Уж если Кучкарова избрала для исследования прозаической вид эссе, то следует по-видимому придерживаться этого своего определения. Работа интересна и по материалу и по экспериментальным своим попыткам исследования. М.Кучкарова включается в процесс дискуссии, ведущейся ни один десяток лет в мировой литературоведении со своим анализом, доводами, доказательствами и со своим специфическим материалом, и экспериментаторской энергией, и в этом новизна и актуальность ее диссертации. Что касается интересных произведений Ш.Холмирзаева, которые также подвергаются исследованию в позиции эссе-воспоминания, то их анализ еще раз подтверждает экспериментальный характер работы, что следует приветствовать.

*Н.Владимирова,
Доктор филологической наук, профессор
2004 год.*

II БЎЛИМ.

2.1. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИДА БАДИИЙ ПСИХОЛОГИЗМ

Истиқлол даври ҳикоя ва қиссаларида бадий-эстетик янгилиши

Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Собир Ўнар, Абдуқаюм Йўлдош, Саломат Вафо, Назар Эшонқул, Қўчқор Норқобил, Улуғбек Ҳамдам, Зулфия Қуролбой каби ўнлаб ижодкорлар қалам тебратишмоқда. Улар яратган ҳикоялар ҳам услуб, ҳам шакл жиҳатидан бойиб, ўзгариб бормоқда.

Ўзбек ҳикоячилиги икки хил йўналишда ривожланаётганлигини кузатиш мумкин: анъанавий реалистик ва ноанъанавий модернистик. Замонавий ўзбек ёзувчилари ҳикоя жанрини ҳам устоз ўзбек ҳикоянависларининг, шу билан бир қаторда классик жаҳон ҳикоячилиги ижодий тажрибалари билан, рамзий-мажозий образлар ва услуб жиҳатдан ғарб адабиётига хос модернистик шакл ва усуллардан кенг фойдаланишиб, ҳикоячиликда янгича бадий-эстетик янгилишлар яшамоқда. Уларда қаҳрамон руҳиятига янада чуқур кириш, бадий психологизмнинг янгича тасвирий воситалари бўлган адабий галлюцинация, иллюзия сингари тасвирлар, янгича рамзий-психологик тимсоллар яратиш, ҳатто ёзувчи фантазияси билан яратилган бадий-романтик тўқима образлар талқини ҳам учрайди.

Бугунги ҳикоянависларимизнинг бадий тафаккури янгича эврилишларга эга бўлиб, янги йўналишдаги тадқиқотларга арзийди. Шўро даври ўзбек адабиётида бадий асарлар “Ҳаётни реал акс эттириш” – шиори остида ҳаётини воқеалардан нусха кўчириш остида юзлаб роман-қисса-ҳикоялар яратилди. Шунингдек, адабиётшунослар ҳам нусха кўчириш асносида яратилган бадий асарлардан асосан, реал ҳаёт, шўро мафкураси ғояларини, идеал қаҳрамон образини излаш билан овора бўлди. Бироқ, ҳақиқий адабиёт реал ҳаётдан шунчаки нусха кўчиришдан иборат эмас. Унда ёзувчининг юксак бадий тафаккури, романтик ҳаёлот, оригинал бадий тўқимаси, бадий-эстетик идеали, муаллиф дунёқараши акс этмоғи лозим.

Шу маънода, сўнгги ўн йиллик ўзбек ҳикоячилигида Х.Дўстмуҳаммаднинг «Беозор қушнинг қарғиши» ҳикоялар тўплами, Собир Ўнарнинг «Чамбилбелнинг ойдаласи» (қисса ва ҳикоялар тўплами),

Назар Эшонкулнинг “Ялпиз хиди” (қисса ва ҳикоялар тўплами), А.Йўлдошнинг «Бир тун ва бир умр» (қисса ва ҳикоялар тўплами), Улуғбек Ҳамдамнинг “Узоқдаги Дилнура” (қисса ва ҳикоялар тўплами) номли нашр этилган китоблари эътиборга лойиқ.

Ўзбек ҳикоянавислари орасида Х.Дўстмуҳаммад ўзининг оригинал услуби, ғарб ва шарқ прозасининг юксак идеаллари ва бадиий синтезини ифода этган «Кўз қорачиғидаги уй», “Махзуна”, “Жажман”, “Ибн Муғанний”, “Жимжитхонага йўл”, “Жим ўтирган одам”, «Қичкирик» каби 30 га яқин ҳикоялари билан кенг адабий жамоатчиликка танилди. Ёзувчининг кўпчилик ҳикояларида ғайриодатий образ ва воқеалар тасвири етакчилик қилади. Жумладан, “Жажман” ҳикоясида жажман деб номланувчи жинси, тури номаълум махлукнинг бозор аҳли юрагига солган ваҳимаси, шу воқеа билан боғлиқ шов-шувли воқеалар ҳикоянинг асосий сюжетини ташкил этади. Асарда тасвирланган бозор – аслида ҳаёт рамзи, ножинс махлук жажман эса – шайтоний нафс рамзи, Зардушт бобо - имон-этикод рамзи бўлса, Оломон – жоҳиллик рамзи. Хуллас, “Жажман” ҳикоясида Х.Дўстмуҳаммад Заратуштра (зардушт бобо) билан, зардуштийлик фалсафаси билан боғлиқ диний мифологик сюжет ва образдан унумли фойдаланиб, асарда рамзий бадиий образ яратишга муваффақ бўлган. Адибнинг “Жимжитхонага йўл” ҳикояси эса италиялик ёзувчи Дино Буцаттининг “Етти қават” ҳикоясининг эркин таржимасига мазмунан ва шаклан ҳамоҳанг ўз ҳикоясини кетма-кетликда бериш билан яратилган. Адиб Шарқлик Зоҳид Яқин ва Ғарблик Дино Корте исмли ҳикоя қаҳрамонларининг руҳий аҳволини қаватма-қават кўчириш тасвири орқали икки қутб кишининг ҳаёт ва ўлим муаммосига фалсафий-бадиий-эстетик ёндашувини ифодалайди. “Жажман” ҳикоясидаги сингари Х.Дўстмуҳаммад касалхона ва ундаги еттита қаватдаги ҳамширалар исмига рамзий маъноларни юклайди. Ҳикоядан чиқарилаётган асосий мазмун шундан иборатки, Дино Буцатти ғарб кишининг ўлим сари юзланиши - унинг руҳиятини тубанлаштирганлигини, Х.Дўстмуҳаммад эса шарқ кишининг ўлим сари яқинлашиши унинг руҳини янада тетиклаштираётганини кўрсатиб беради. Кўриниб турибдики, Х.Дўстмуҳаммад италиялик ҳикоянавис таъсирида шаклан, мазмунан ўхшаш назира ҳикоя яратар экан, мазкур сюжетга қадим шарқ тасаввуф таълимоти асосида ёндошади. Жумладан, ҳикоя қаҳрамонининг Зоҳид Яқин деб аталишининг ўзи сўфийлик таълимотини ёдга солади. Зеро, тасаввуф адабиётида тарки дунё этган одам Зоҳид деб аталган. Зоҳид бу дунё гўзалликлари, хою-ҳаваслари,

моддий бойлигидан юз ўгириб, факат Оллоҳ ёди билан яшовчи одам ҳисобланади. Шунингдек, ҳар бир каватдаги ҳамширалар исми Шавкия, Мужоҳида, Мушоҳида, Жозибалар шартли рамзий маъноларни ифода-лайди. Шунингдек, ҳикоя рақам билан белгиланган етти қисмдан иборат. Айни пайтда етти жоду рақами билан боғлиқ мифологик қарашлар ҳикоя моҳияти ҳақида ҳали ўзбек олимлари шу пайтгача тадқиқ этмаган янгича, оригинал талқинларга асос беради. Маълумки, Алишер Навоийнинг фалсафий-рамзий-тасаввуфий дostonи “Лисонут-тайр” да ҳам қушлар Семурғ қушни излаб, тасаввуфнинг етти босқичини рамзий маънода ифодаланган етти водийни ошиб ўтиб, ниҳоят асар хотимасида ўттизга қуш ўзлари қолади. (Се мурғ - форсча - 30 қуш дегани). Худди шунингдек, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Жимжитхонага йўл” ҳикоясининг еттичи қисми якунида “Олис Мағриб ва Машриқ шаҳрида бир пайтнинг ўзида икки бемор бандаликни бажо келтиради” – деган жумлалар билан якунланади. (Х.Дўстмуҳаммад. “Жимжитхонага йўл” // Беозор қушнинг қарғиши. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 264). Демак, ҳикояда тасаввуф таълимотидаги сингари мутлақ ҳақиқат – Ҳақ, Оллоҳ деган талқинни юзага келтирмоқда. Ҳақ васлига етишишнинг ягона йўли эса омонат жонини топшириб, ўлимини хурсандлик ва хотиржамлик билан кутиб олиш.

Ёзувчининг “Жим ўтирган одам” ҳикоясида битта илмий институтда қирк йил хизмат этган олим – Қурбоналининг ҳаёти, хусусан, унинг писмиқ характери, яъни кўриб, билиб-туриб, билмаганликка олиш каби жамиятимизда кун кечираётган шахсларга хос лоқайдлик ижтимоий салбий иллати бадий муҳокама этилади. Ҳикоя қахрамони Қурбонали аслида, ҳаётининг биринчи қисмида ботир гапга чечан эди. Аммо ҳаётининг иккинчи қисмида худди отаси каби падари васият этиб кетганидек, тилига кулф солиб жим яшайди. Бинобарин, Қурбоналининг одамови, ажабтовур характерини муаллиф ҳикоя матнида автор баёни воситасида шундай беради: *“Қитмирлигим, писмиқлигим тутганида у ҳеч бир мўминнинг етти ухлаб тушига кирмаган қилиқларни ўйлаб топади. Дейлик, уйдан чиққач, рўпарасидан таниш-билши яқинлашаётганини кўрган заҳоти кўзини чирт юмиб, йўлида давом этаверади. Йўл беи қўлдай маълум – на қоқилади, на суқилади. Бетмабет келган таниш эса ҳайрон саломлашайми-йўқми, дея бир қарорга келгунича Қурбонали бекатга етиб ўлгуради. Қилигидан ўзи мутаассир бўлиб мириқиб ... ичида кулади. Ҳа, бу инсон ичида кулиб, ичида қувониб, ичида хуноб бўлишини, нимаики бўлмасин, барини ичига ютиши санъа-*

тини мукаммал эгаллаган”²⁰⁹. Кўриниб турибдики, адиб Курбонали образи оркали ўтмишда ва хозир ҳам мўмин қобилгина бўлиб, билганини ичига яшириб янаш натижасида манфур қиёфали шахсга айланган миллатнинг битта муҳим салбий қиёфасини очиб беради. Ҳикояда баён этилаётган онаси вафоти билан ўтказилган Илсвоёникидаги (Курбоналининг қўшниси) худойи маърака, таъзияга келган чолларнинг гурунги, бу баҳсга ўзгача талқин берган номаълум шахснинг даярли ҳар куни ҳикоя қаҳрамони олдидан чиқиб, маъракадаги воқеани эслатиш оркали, гўёки, рамзий маънода жамиятда олимлик мақомини олгану, аммо одамийлик мақомига эриша олмаган Курбоналининг фожиавий ҳаёти муҳокама этилади. Курбонали ҳар куни қутилмаганда олдидан чиқиб, маъракадаги воқеани эслатувчи бу кишини “Кимсан” деб атайдди. Бизнингча, ёзувчи бу образга ҳикоя қаҳрамони Курбонали тили ва нигоҳи билан “Кимсан” деб исм берар экан, мазкур ифодада ҳам ҳикоянависнинг муайян бадий мақсади ниш бериб турибди. Назаримизда, Кимсан образи ҳикоянинг бош қаҳрамони Курбоналига, унинг бутун бошли ҳаётига, ҳаётини аъмолига, қирк йиллик илмий фаолиятига “Сен ўзи кимсан?”, “Бу дунёда яшаб, умринг поёнига етганида ўзингга савол бериб кўр-чи, сен нимага интилинг? Нимага эришдинг? Нимани ютқаздинг?” – деган бир қатор залворли саволларни ўртага ташлаётгандек – таассурот уйғотади. Демак, Кимсан ҳикоя сюжетини ва унинг муҳим композицион ғоясини шакллантирувчи аниқ мақсадли, мантукли образ саналади.

Шу боис ҳикояда атай ўйлаб топилган топилдик образ “Кимсан” асар бадий ғоясини очишда очкич ҳисобланади. Кимсанинг луқмали гап-сўзларидан, чунончи “жим ўтирган одам энг хавфли одам” деган ҳукм-хулосасидан сўнг Курбонали оёғи қуйган товукдек типирчилаб, виждони азобда қолади. Курбонали қандай фан соҳаси билан шуғулланган, қандай илмий кашфиёт қилди каби тафсилотларга ёзувчи мутлақо тўхталмайди. Асарда илгари сурилаётган иккита муҳим ғоя ўсимликнинг ўк томири сингари кўриниш бериб турибди. Биринчидан, бу Курбонали ҳаёти мисолида “Олим бўлиш осон, аммо одам бўлиш қийин” деган жайдари бир халқона фалсафа кўрсатиб берилади.

Х.Дўстмуҳаммад ҳикоя қаҳрамонлари исмига (Курбонали, Кимсан, Қуролбой, Тўлаш тараша, Илсвоёй, Одиҳон ювош) ва маъракадаги “илмли киши қандай хусусиятларга эга бўлмоғи лозим” - деган баҳсли

²⁰⁹ Дўстмуҳаммад Х. Жим ўтирган одам. // Беозор қушнинг қарғиши. Тошкент: Шарқ, 2006. - Б. 196.

мунозарага ҳам миллий, ҳам фалсафий-рамзий маъно юклайди. Аслида кичик бир маъракада кечган баҳс, жамият ҳаётига дахлдор бўлиб, жамиятнинг интеллектуал жиҳатдан энг ақллиси, етакчиси ҳисобланган олим шахсининг нақадар тубанлашганини ёзувчи Қурбонали ҳаёти мисолида тафтиш этади.

Энг муҳими, ҳикояда миллатнинг тили қулф бўлиб қолишига сабаб бўлган мустамлака шўро даври, ҳатто ўз дини ва эътиқодини баралла айта олишдан ҳам қўрқадиган халқ фожиаси Қурбонали ва унинг отаси ҳаёти мисолида, институт раҳбари гап-сўзлари орқали бадий тасвирда акс эттирилади. Таъмирталаб бўлиб қолган идоранинг зинаси Қурбоналининг ташаббуси билан цемент қилинади, сўнгра жамиятдаги ижтимоий ўзгаришдан сўнг оддий цемент зиналар томигача мрамрдан қилинади. Мазкур тасвирларда, хусусан, Қурбоналининг идорадоши Одилхоннинг қуйидаги гап-сўзлариданок зиёли шахсининг нақадар қашшоқона ҳаёт кечириётганидан воқиф бўламыз: “– Қурбон ака, - деди кўзини чимириб. Кўзойнагига кўрсаткич бармогини нуқди. Сўнг зоятда махфий янгиликни ошкор қилаётган одамдек, бўзрайиб туриб иштиди: - Зина қолиб, девору томларгача мрамр қопланиб кетдию, саккиз йилдан бери ойнакни бутлолмайман!..”²¹⁰. Жамиятда чиройли, замонавий бинолар қад ростлаши ва улар шубҳасиз, инсониятга хизмат қилиши давлатнинг тараққий этганлигидан нишона. Аммо ишхонадаги мрамр зиналарнинг совуқлиги, ялтироқлиги ва тойғоқлиги сингари инсон ҳис-туйғулари ҳам совуқлашиб, бадбинлашиб, одамовилашиб кетмоғи асло ижобий хусусият эмас. “Жим ўтирган одам” ҳикоясидаги иккинчи ўқ қизиқ - мрамр зиналар қайсидир маънода ҳикояда инсонларга хос “усти ялтироқ, ичи калтироқ” инсонларнинг рамзий тимсоли маъносини бадий ифодалаган.

Замон кундан-кун шиддаткор, янгича ахборот технологияга, янги маълумотларни тез ўзлаштириб, жадал ҳаётга татбиқ эта оладиган уддабурон ёшларга, шахсларга муҳтож. Энди бундай тезкор жамиятда Одилхон ювош сингари шахслар яхши ҳаёт кечиришга кодир эмас. Чунки тузум, жамият ва замона зайли ўзгарди. Ҳикоя қаҳрамони Қурбонали Одилхон ювошнинг қўли калталиги сабабини замонадан эмас, ўзидан кўради: “Кўзойнагинг дарз кетибди-ю, мабодо кўзинг ситилиб оқсаям аравангни ўзинг , ўз қўлинг билан судрайдиган замон келганига қанча бўлди, сўтак! Эпласанг – судра аравангни, кўчани бошингга кўтариб

²¹⁰ Дўстмуҳаммад Х. Жим ўтирган одам. // Беозор қушнинг қарғиши. Тошкент: Шарқ, 2006. - Б. 217.

сурга, эпламасанг – эгамнинг даргоҳи бепоён!..”²¹¹. Қурбоналининг ички монологи орқали ифодаланган фикрларидан аён бўлмоқдаки, у замондан орқада қолиб кетган қоқоқ одам ҳам эмас, у фикрлай олади, баҳолай олади, лекин дилидаги гапини тилига чиқармайди. Унинг энг катта нуқсони шу. Зеро, юкоридаги қахрамон ички монологда у саккиз йилдан бери дарз кетган кўзойнагини янгилай олмаётган касбдошининг шундай юришига эътироз билдириб, “эпласанг – судра аравангни... эпламасанг – эгамнинг даргоҳи бепоён!..” – дея Одил юввошни ўлимга махкум этиб, уни аёвсиз танкид этади.

Бесуяк тили туфайли Қурбоналининг бегуноҳ отаси икки маротаба қамалиб чиққан. Шу боис отаси қалбига чўккан қўрқув ваҳимаси, оғиз ичидаги бир парча этни душман сифатида талкин этиш принципи борабора фарзанд юрагини ҳам забт этади. Гўёки, қўрқув – наслий-ирсий касаллик каби авлоддан-авлодга ўтиб, забонсизлик, тилини ичига ютиб яшаш санъатини эгаллаган қахрамоннинг оилавий шажараси кўз олдимизда гавдаланади. Аслида, Қурбонали оиласига хос бу ирсий касалликка бутун бошли ўзбек миллати ҳам чалинган. Ҳикоядаги коса тагидаги нимкоса ғоялардан бири миллат руҳиятига сингиб кетган индамаслик касалини ёзувчи асарда сўз билан ифодаламаган “сут билан кирган, жон билан чиқар” - халқ мақоли билан изоҳлайди.

Қурбонали эҳтиёткорликка, тилни беҳуда валдиратмасликка шу даражада берилиб кетадики, натижада у одамови, инсоний сифатлардан маҳрум бўлиб қолган аянчли киёфага тушиб қолади. Маҳоратли адиб Қурбонали образини сатирик образ даражасига олиб чиқиб тасвирлайди: “*Бундай дамларда Қурбонали ич-ичидан хохолаб кулади. Кулади-ю, сиртига чиқармайди, шундай шодумон ҳолатида ҳам қовоғи солиқ, сипо, вазмин ва беозор қиёфасига содиқ қолади. Қиёфа қанчалик тўнг бўлса, ҳуда-беҳудага гаплашаверадиган, отамлашаверадиган кимсалар шунча камаяди. Қурбонали елимдек ёпишқоқ таниш-нотанишлардан етти газ нари юради...*”²¹². Мазкур психологик портретда Х.Дўстмуҳаммаднинг қахрамон руҳий ҳолатини маҳорат билан акс эттиришда ҳажвий проза ва сатирик образ яратишда устаси фаранг рус ёзувчилари Гоголь, А.П.Чехов ҳамда таниқли ўзбек адиблари А.Қодирий, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад сингари ҳикоянависларнинг ижодий

²¹¹ Дўстмуҳаммад Х. Жим ўтирган одам. // Беозор қушнинг қарғиши. Тошкент: Шарк, 2006. - Б. 217.

²¹² Дўстмуҳаммад Х. Жим ўтирган одам. // Беозор қушнинг қарғиши. Тошкент: Шарк, 2006. - Б. 194.

тажрибалари унга қўл келганлиги яққол сезилиб турибди.

Қурбонали бесамар ҳаёти натижасида “маҳалланинг сўписи” даражасигагина чиқа олган оддий олим, у бурнининг тагидан нарини кўра олмади. Аслида, олим шахс дунё илмидан, дунё афкор оммаси қизиқаётган муаммолар билан қизиқа олиши, улар билан баҳслашиши, жуда бўлмаганда улар даражасида фикрлай олиши лозим эди. Адиб Қурбоналининг ҳаш-паш дегунча ўтиб кетган бесамара умри мисолида бугунги кун зиёлисини жадалроқ меҳнат қилишга, фақат тор доирада эмас, хориж илмини ҳам лол қолдирадиган даражада ижод этиш даркорлигини уқтираётгандек – ҳиссиёт уйғотади.

Хикояда Кимсан, мрамар зина, телехронитель каби сўзларга урғу бериб борилар экан, шулар орасида Қурбоналининг шахсий кўриқчиси бор, деган гумонларга бориб қолган ҳаммаслақларнинг гап-сўзларидаги иккинчи тағмаъноли сўзни уқиб олишимиз мумкин. Бу аслида бутун умр таъкиб, мустамлака шаронтида яшаган ўзбекнинг ўтмишига ишора. Қахрамон исмининг “Қурбонали” деб аталишида ҳам аниқ бадий-эстетик мақсад кўзланганлиги муқаррар. Зеро, ўзбек асрлар оша миллионлаб қурбонлар бериш эвазига, катта маънавий, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий йўқотишлар ҳисобига яшаб келган. Қурбонали ҳам шуларнинг биттаси.

Асар якунида касалхонадан ярим тан, ярим жон бўлиб қайтиб келган Қурбонали – асрлар давомида жисман ва маънан мажруҳ этилган халқ тимсолини ифодаласа, унинг қўшнисини Тўлаш тарашанинг изсиз йўқолиши - хикоядаги мантиқан тугалланмаган якун ўзбек миллатининг келажакдаги номаълум қисматига ишора дейиш ўринли.

Кузатганимиздек, Х.Дўстмуҳаммад хикоялари қаватма-қават маънога эга, шунга кўра адиб ижодини полифоник бадий тафаккурга эга асарлар сифатида баҳолаш мумкин.

Адабиётшунос Б.Саримсоқов метафора, метафорик образнинг назарий табиати ва хусусияти ҳақида ёзар экан, шундай дейди: “Бадий асардаги кечинма шиддатини ошириш метафорик образга хос. ...Метафора ижодкорнинг у ёки бу нарса, воқеа-ходисага нисбатан ўзининг салбий муносабатини тўғридан-тўғри ифодалаш учун ҳам хизмат этади”²¹³. Х.Дўстмуҳаммаднинг санъатга, ҳақиқий ижодга муносабати “Нусхақашнинг меросхўри” хикоясида жуда ёрқин ифодаланган. Хикоя қахрамони рассом бутун умр портрет жанрида ишлаб, ижодини

²¹³ Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. Тошкент: С.Аҳмедова хусусий нашриёти, 2004. – Б. 46-47.

тирикчилик манбаига айлантиради. Натижада у оддий нусхакашга айланади. Кузатиб турганимиздек, қахрамоннинг исмига айланган “Нусхакаш” сўзи мазкур ҳикоядаги метафорик кўчим тарзида ифода топиб ёзувчининг очиқ-ошқора муносабатини ўзида намоён этиб турибди.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек ҳикоянавислари орасида Собир Ўнар («Тарвуз», «Қора чол», «Ўлмайдиган одам», «Офат», «Умидсизлик», «Бир ўларман чавандоз», «Жинкўчадаги муштипар», «Алағдалик», «Йигитларнинг бири», «Ака-укалар», “Тегирмончининг боласи”) ва Абдуқаюм Йўлдош (“Алвидо гўзаллик”, “Пул жодуси”, “Бир тун ва бир умр”) ҳикояларида асосан, анъанавий реалистик услуб етакчилиги қилиб, уларда маиший, маънавий-ахлоқий, ижтимоий муаммолар устунлик этади. Хусусан, Собир Ўнар ҳикояларида кичик ҳажмнинг катта оммабоп, драматизмларга бой воқеий характери очилади. Шу жиҳатдан у инглиз ҳикоянависи Сомерсет Моэмнинг “Луиза”, “Тиланчи”, “Хонадон” каби ҳикояларидаги сингари бутун бошли инсон ҳаёти ва қисматини битта кичик ҳажмли ҳикояга жойлаштира олганлиги билан унинг ҳикоячилиги маҳорати ўрганишга арзирли. Муҳими, Собир Ўнар ҳикояларида ўзбек миллатини тубанлик сари етаклаётган меҳрсизлик-оқибатсизлик, тубанлашув сингари маънавий-ахлоқий муаммолар асосий планга чиқарилади. У митти ҳажмли ҳикоя жанрида инсонга хос муҳим салбий ёки ижобий хислатни маҳорат билан очиб беради. Чунончи, С. Ўнар “Тарвуз” ҳикоясида маиший ҳаёт лавҳаларини баён этиш орқали, инсоннинг тубанлашувини, ҳақиқий дўстлик, инсонийликдан кўра пул-мол-дунёни афзал кўрувчи Худойкул образининг хатти-харакатлари, руҳияти орқали очиб беради. Ҳикояда тарвуз – психологик рамз воситасини ўтаган. Омондавлат дўстининг уйига тарвуз кўтариб келади, Худойкулнинг пулдор дўстлари келганда дастурхонга тарвуз тортилиши, ахлатхонага тарвуз чиқариб ташланиши барчаси узвий равишда боғланиб, ҳикояда муҳим бадиий ғояни ифодалашга хизмат этган. Назаримизда, Худойкул аслида, ўзининг манфур, ташки жиҳатдан ялтироқ, аммо ичи қалтироқ қиёфаси билан тарвузнинг ташки ҳолатини эсга солади. Тарвуз силлиқ, ялтироқ, олачиפור бўлганидек, Худойкул табиати ҳам жамиятда ҳар қандай ишни пул билан силлиқ битказадиган, ҳислари тўмтоқ, дағал инсоннинг рамзий тимсоли.

Истеъдодли адиб Улуғбек Ҳамдам ҳикояларини услуб жиҳатидан иккига ажратиш мумкин: анъанавий реалистик услубдаги ҳикоялар (“Узоқдаги Дилнура”, “Яхши одамлар”) ва ноанъанавий модернистик

услугдаги ҳикоялар (“Тош”, “Лола”, “Қайтиш”, “Оташ”, “Малол”, «Мусулмон»).

“Лола” ҳикояси қаҳрамони – эзгу ниятли, юрагида ўти бор, истеъдодли, меҳнаткаш инсонларнинг рамзий тимсоли. Биринчи қояга чиқиш жараёнида ҳалок бўлган одамлар - бадниятли, манфур, ишэкмас, ҳийлагар, разил инсонлар рамзи. Ҳикоя қаҳрамони биринчи тик қояни забт этади. Бироқ каранги, олдинда сон-саноксиз яна шундай қоялар пайдо бўлиб қолади. Бизнингча, қоялар – бу ҳаёт машаққатларининг рамзий тимсоли. Забт этилган биринчи қоя – одамзоднинг буюк кашфиётлари, янгилиги, забт этилмаган янги чўққилар – ҳаётнинг бардавомийлигини, янги машаққатлар, чекилажак заҳматлар рамзи бўлса, узоқдаги Лола – илохий рамз. Ҳар ҳолда Лола образини – бирон бир мафкуравий идеал билан боғлаш ногўри талкин бўлади. Бироқ, яна Лола образини олий орзу, олий мақсад, буюк ният, ҳақ васли рамзи сифатида ҳам талкин этиш мумкин. Улуғбек Ҳамдамнинг “Лола” ҳикояси қаҳрамони кўп жиҳатдан А.Камюнинг “Сизиф ҳақида афсона” эссеси қаҳрамони Сизифни эслатади. Демак, Улуғбек Ҳамдам қадим юнон афсонаси ва Альбер Камю янгича нигоҳ билан бойитган “Сизиф ҳақидаги афсона” талкинидан унумли фойдаланиб, ўзбек ҳикоячилигида бир кадам олдинга кетади.

Х.Дўстмуҳаммад “Сўрок” киссасида бош қаҳрамон Бозорнинг адабий галлюцинацияга учраган жараёни ва саргузаштли ҳаётини ифодалаш орқали адиб маънавий-ахлокий, шунингдек, виждонан ҳалол йўл билан ҳаёт кечирини сингари ижтимоий муаммоларга жиддий урғу беради. У учар ликопчалар билан боғлиқ саргузаштлари, сўнгра восвос бўлиб қолиши натижасида бутун кишлоқ ва раҳбар ходимлар юрагига ваҳима солади. Мазкур киссада ўзбек халқ эртаклари анъаналари ва фантастика элементлари ажиб бир тарзда бирикиб кетган. Қолаверса, Х.Дўстмуҳаммад ҳикоя ва киссаларида 60-70-йилларда нашр этилган кўплаб назарий адабиётларда қайд этилган ички монологнинг бадий-ғоявий жиҳатдан монолог-муҳокама, монолог-хотира, монолог-кечинма турларидан ташқари монолог-орзу, монолог-тафтиш, монолог-хаёлий-суҳбат турлари ҳам учрайди. Худди шу ҳолатни биз У.Ҳамдамнинг “Ёлғизлик”, Н.Эшонқулнинг “Момоқўшиқ”, “Тун панжаралари”, “Қора китоб” киссаларида ҳам кузатдик. Зеро, адабиётшунос олимлар ёзувчи ва шоирларимиз яратган бадий адабиёт намуналари структурасини кузатиш ва ўрганиш натижасида адабий тур ва жанрларнинг, асар композицияси, услуб, ёзувчи дунёкараши ва маҳорати

хакида конун-коидалар яратади. Бу назариялар осмондан олиб яратилмайди, балки адиблар яратган гўзал муждалар илмий мулоҳазалар юритишга туртки беради. Демак, адабиётшунослик, бадий асарнинг конуниятлари хакида фикр юритар экан, реал бадий асарлар табиатидан келиб чикиб муайян хулосалар чиқаришга асос беради.

Н.Эшонкул “Момокўшиқ” қиссасида “инсон учун хаётда нима муҳим? Аёл бахти нимада?” – деган бадий-фалсафий муаммони ўртага ташлайди, Муаззамнинг хаёти мисолида бу саволларга жавоб топади. Қиссада марказий қахрамон Шамси Салоҳ: Асарда унинг ҳою-хавасларга, ҳашамларга, машҳурликка ўчлиги нафақат кийинишида, гап-сўзларида, хатти-ҳаракатларида динамик тарзда акс эттирилади. Қиссада, айниқса, Муаззам билан боғлиқ бадий тасвирларда лирик-романтик услуб етакчилик қилади. Тасодифан Муаззамнинг аллаловчи, сеҳрловчи гўзал кўшиғини эшитган тўртга ҳашарчи (Шамси Салоҳ, Исмоил Али ва икки актёр) хақиқий санъат соҳибининг иқтидорига гувоҳ бўлиб қолишади. Муаззамнинг хатти-ҳаракатлари, ташки қиёфасини ёзувчи кўчим турлари метафора, метонимик кўчим воситалари ила ифодалаб, тасвирда янада оригиналликка эришиш мақсадида ўхшатиш, жонлантириш, истиора каби тасвирий воситалардан унумли фойдаланади. Чунончи, адиб Муаззамнинг эркин ва озод кўшиқ куйлашни осмонда учиб юрган кушчага ўхшатади. Аёлнинг сеҳрли овози эса хаёлда тоза, беғубор, самимий болалиқини ёдга солади. Куйидаги бадий тасвирга эътибор қаратсак: “Унинг қизил чит кўйлаги югураётган пайтда ростдан ҳам олислардан келаётган кеманинг алвон елканига ўхшаб, хилпираб кетарди”²¹⁴. Сатрларда Муаззамнинг узун этакли қизил чит кўйлак кийиб югуриши хилпираб келаётган қизил елканли кемага ўхшатилади. Бир қарашида, бу жуда нотабий метафорик кўчим бўлиб кўринади. Лекин иккинчи тарафдан, хақиқатан ҳам узоқдан кузатиш мумкин. Чунончи: “У сарғайиб қолган барглари дув тўкилаётган дарахтлар орасидан юриб борарди. Қуёш аллақачон ботган, уфқда қизил шафақ ёнарди. Оёк остида чуркин новдалар қарс-қурс синар, боғда пахта ва ғубор хиди анқирди.

²¹⁴ Эшонкул Н. Момокўшиқ. / Ялғиз хиди. Тошкент: Шарқ, 2008. Б. 123

...Ҳали кузнинг ярми ҳам ўтмаган бўлса-да, боғ ичида ва боғга туташ майсазорда қарғалар тўда-тўда бўлиб изғиб юришарди ва ҳар-ҳар дамда нимадандир чўчишгандек талвасали қагиллаб қўйишарди. Салоҳнинг юраги бирдан орқага тортиб кетди, қарғалар фақат қабристондагина шундай ваҳимали қагиллашади. У қачонлардир кимнингдир инояти билан экилган гужум дарахтининг тагидан ўтар экан, бўйнига чарс этиб нимадир тушди ва қўйлаги ичига сизиб кета бошлади”²¹⁵. Шамси Салоҳнинг қалби оёқ остида қарс-курс синаётган новдалар каби синиқ, ёйинки барглари дув тўкилган дарахт танаси сингари юраги ҳам бўм-бўш, шип-шийдам. Осмонда тўда-тўда бўлиб қагиллаётган қарғаларнинг талвасали қагиллаши сингари Шамси Салоҳ юраги ҳам қўрқинчли ва ваҳимали. Унинг қалби қуруқ хою-ҳаваслар, ёлгон, жирканч, ноинсоний муносабатлар туфайли қабристонга айланган. Боғдаги ғубор хиди аслида Шамси Салоҳнинг ғаразли, ғуборли ниятларига ишора бераётгандек. Гужум дарахти шоҳида ўтирган қарғанинг Шамси Салоҳ устига нажас ташлаб кетиши ҳам бежиз тасвирланмаган. Рамзий маънода қаҳрамон қарға ахлати билан тақдир томонидан муқофотланади. Бу муқофот Шамси Салоҳнинг Муаззам ҳақидаги ғаразли мақсадлари, режаларига лойиқ ва муносиб тарзда белгиланган. Энди қаҳрамон исмлиридаги бадий-эстетик маъноларга ҳам диққат қаратсак: “Салоҳ” сўзи “Мумтоз адабий асарлар луғати”да арабча “Бирор ишнинг яхши томонга ўзгариши, яхшиланиши”, “тўғри, маъқул” дея изоҳланган²¹⁶. Бизнингча, асар якунида Шамси Салоҳ Муаззам учун ҳақиқий бахт, умуман, инсон ҳис-туйғулари учун тозалик ва самимийликнинг нақадар муҳимлигини англаб етади. Бу мағлубият унга қанчалик оғир ботмасин, оғир қишлоқ шароитида яшаса-да, ўзида яшашга, меҳнат қилишга, қулишга, ўзини бахтли санашга куч топа олаётган Муаззам ва Отакулнинг бахтиёрона, масрурона ҳаётини кузатиб, хатоларини англаб етади. Унинг исмидаги Шамс – офтоб, қуёш маъносини англатади. Афсуски, Шамси Салоҳ ўз исмидаги чуқур маънога зид равишда Муаззам ва Отакул орасига нур, ёруғлик, эзгулик сочиш ўрнига, уларнинг ўртасига совуқчилик туширади. Муаззам – сўзи эса улкан, катта маъноларини англатади. Асар қаҳрамони Муаззам оғир шароитда, ўз истаклари ва хоҳишларидан кечиб бўлса-да, оила, фарзанд бахти учун ўзини фидо этган ўзбек аёлининг рамзий тимсоли.

Н.Эшонқулнинг “Момоқўшиқ” кассаси қаҳрамони Шамси Салоҳ

²¹⁵ Эшонқул Н. Момоқўшиқ. / Ялпиз хиди. Тошкент: Шарқ, 2008, Б. 123

²¹⁶ Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug'ati. Toshkent, Sharq, 2010. B. 362.

нуткида узундан-узун монолог-орзулар учрайди. Х.Дўстмуҳаммаднинг “Сўроқ” кассаси қаҳрамони Бозор нуткида эса монолог-хаёлий-суҳбат кўп учрайди. Нутқ типлари бўйича жиддий изланишлар олиб борган ҳурматли устозимиз Й.Солижонов монологнинг мазкур типини монолог-диалог деб атайди. Бизнингча, бу термин унчалик тўғри ишлатилмаяпти. Сабаби диалог албатта иккита шахс ўртасида кечадиган мулоқот тури. Аммо монолог-хаёлий-суҳбатда реал шахс бўлмайди. Балки қаҳрамон хаёлан маъшуқаси, дўсти, рақиби, онаси ё ким биландир ёки ўз-ўзи билан баҳслашади.

Сўнгги ўн йилликлар ўзбек ҳикоячилиги ва қиссачилиги шакл ва мазмун эътибори билан бадий (бадий услубда, бадий образда, бадий тасвирий воситаларда) ва шунингдек, эстетик янгиланишлар (аксар ўзбек ҳикояларида комиллик, ҳалоллик, маърифатпарварлик – эстетик идеал сифатида намоён бўлмоқда) қилганлигини яққол кузатишимиз мумкин. Хуллас, ҳозирги ўзбек ҳикоя ва қиссачилигига хос бадий-эстетик янгиланишларни илмий асосда ўрганиш, таҳлил этиш бугунги адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб масаладир.

(“Шарқ юлдузи”, 2011)

“Ўзбек бобо” ва “Ҳорғинлик”да бадий шартлилик воситалари

Бадий шартлилик ҳар қандай санъат асарининг жони-кони ҳисобланади. Шу боис тадқиқотчи С.Холмирзаева бадий шартлиликнинг муҳим назарий табиати хусусида сўз юритар экан, шундай хулосага келади: “... санъат асарига жон бағишловчи, унинг ижтимоий-бадий кимматини белгиловчи эстетик қонуният бадий шартлиликдан иборат. Усиз ҳар қандай ижод маҳсули воқеликнинг жонсиз, ўлик қолипдан иборат совуқ бир нарсага айланиб қолади”²¹⁷. Ҳозирги ўзбек насрини кузатиш натижасида ёзувчининг ҳаёт воқелигига ёндошишида уларнинг ҳар бирига хос бадий шартлилик усуллари ва воситалари турфалигига гувоҳ бўламиз. Бадий шартлилик муаммоси бўйича рус ва қардош халқлар адабиётшунослигида махсус илмий тадқиқотлар олиб борган Т.Аскарлов, Т.Мотылева, Ю.Манн, П.Маслеников, В.Дмитриев ва бошқаларнинг илмий изланишлари мавжуд²¹⁸. Мазкур олимларнинг барчаси бадий шартлилик нафақат бадий адабиётда, умуман, санъатнинг барча турларида муҳим эстетик қонуният эканлигини қайд этишган.

Қуйида Ш.Холмирзаевнинг “Ўзбекбобо” ва корейс ижодкори Ли Хо Чулнинг “Ҳорғинлик” ҳикояларидаги бадий шартлилик талабларига кўра истифода этилган жанр имкониятлари, маиший воқелик ва рамзлар, образлар табиатини тадқиқ этишга ҳаракат қиламиз. Эпик турнинг роман, қисса, ҳикоя жанрлари воқеликни насрий баён этиши жиҳатидан бир-бирига ўхшаса-да, аммо муайян хусусиятлари билан бир-биридан фарқ этади. Қуйидаги назарий таърифга эътибор қаратамиз: “Ўзининг жанр хусусиятлари билан қисса, ҳикоя ва роман оралиғидаги ходисадир; ҳикояда қаҳрамон ҳаётидаги биргина воқеа, романда қаҳрамон ҳаётининг мураккаб ижтимоий муносабатлар тизимидаги қатта бир даври, қиссада қаҳрамон ҳаётининг бир босқичи қаламга олинади. Ҳикоянинг диққат марказида воқеа, ромanning

²¹⁷ Холмирзаева С. Ўзбек халқ эпосидаги бадий шартлиликнинг ўзига хос хусусиятлари. Филол.фанлари номз.дисс.. Тошкент: 1990. – Б.9.

²¹⁸ Аскарлов Т. Эстетическая природа художественной условности. Фрунзе: Илим, 1966; Мотылева Т. Иностранная литература и современность. Москва: СП, 1962; Манн Ю. Художественная условность и время. // Новый мир. 1963. №1; Маслеников П. Социалистическая реализм и условность. // Искусство. 1961, №1; Дмитриев В. Реализм и художественная условность. Москва: Советский писатель, 1974.

диккат марказида қаҳрамон воситасида идрок этилаётган олам турса, киссанинг марказида ҳамиша қаҳрамон туради. Яъни роман учун қаҳрамон восита, кисса учун мақсаддир. Шунга кўра киссадаги барча воқеалар қаҳрамон атрофида уюштирилади, унинг сюжети романники сингари кўп тармоқли бўлмайди”²¹⁹. Шукур Холмирзаевнинг “Ўзбек бобо” асарида айнан юқоридаги назарий таърифда белгиланган барча хусусиятлар жамулжам. Қисса қаҳрамони Амиркул полвон атрофида барча воқеалар уюштирилган; унинг аввало меҳнаткашлиги, ватанпарварлиги, миллатпарварлиги, боғбончиликка қўйган чексиз меҳри, шу касбга нисбатан фидойилиги воқеалар жараёнида ойдинлаша боради. Марказий қаҳрамон атрофидаги ўн бешга яқин қаҳрамон Амиркул полвон характери тўла-тўқис очиб беришга хизмат қилган. Ёзувчининг Амиркул образига юклаган аниқ бадиий-эстетик мақсади бор. Ҳатто унинг исми ва лақабига айланган исмлар моҳиятида (Амиркул полвон, Ўзбек бобо, Полвон бобо) бу аниқ-равшан акс этиб турибди. Унга Оллоҳ таоло томонидан ерга меҳр қўйиш, тоғлик бир худудда, куруқшаган она замин бағрини кеча-қундуз тимдалаб, гиёҳ, дарахт ундириш амир этилган. У ўз қисматидан, касбидан асло норози эмас. Келбаги, кенг елкалари, меҳнатдан қотиб кетган катта-катта сўлоқмондай кўллари (ташқи портрет чизгилари) барчаси умумлашиб Полвон бобо тимсолини кўз олдимизда гавдалантиради. Аммо Шукур Холмирзаев киссанинг бирор ўрнида устоз адиблар А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Ойбек сингари қаҳрамон портретини батафсил чизмайди. Факатгина у ербу ердаги майда штрихлар, бошқа қаҳрамонларнинг Амиркул полвон ҳақидаги гап-сўзлари орқали биз бу образнинг девқомат жасадини, ташқи киёфасини тасаввур этамиз. Образ алпқомат инсон сифатида акс эттирилган экан, беҳос ўзбек халқ достони ва халқимизнинг асрлар давомида сайқаллаб яратилган идеал қаҳрамони Алпомиш кўз олдимизда келади. Ш.Холмирзаев «Ўзбек бобо» асарида Амиркул полвон тимсолида ўзбекнинг миллий характери ва дунёкарашини акс эттириб, мазкур яратилган орқали ўзининг идеал образини яратади. Адибнинг ҳикоя жанрига содиқлиги, фидойилиги намунаси ўларок навбатдаги асарини ҳам “ҳикоя” деб атаганлиги шубҳасиз. Асарга иқтибос сифатида танланган “Бир кунинг қолса ҳам, дарахт эк” ҳадиси шариф сатрларидаги дидактик-маърифий маъно асар қаҳрамони Амиркул полвоннинг ҳаётий аъмолига айланган. Салкам 200 саҳифани ташкил этган асар

²¹⁹ Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 380-381.

камтарона «хикоя» деб аталган бўлса-да, воқеаларнинг чўзиқлиги, бош қахрамон Амиркулнинг ҳаётини эътиқоди, меҳнатқаш, ҳалол, самимий, миллатпарвар, ватанпарвар сингари инсоний хислатлари ёрдамчи образлар воситасида (Қисматилло, Розик ўғри, Шокир, Қайом, момо, Сиррибой, Ҳоким, Комилжон, Стрилок, Тиллажон, Эмин оқсоқол, Ҳамдам, Эртон, Абил бобо, Малика) динамик тарзда очиб берилиши жиҳатидан қисса жанри талабларига тўла жавоб беради.

Ш.Холмирсасвнинг «Ўзбекбобо» қиссасини корейлик ижодкор Ли Хо Чулнинг «Ҳорғинлик» хикояси билан қиёс этишга қарор қилдик.

Ли Хо Чул 1932 йили ҳозирги Шимолий Корейнинг Вейсон шаҳрида таваллуд топган. У 1955 йилда «Уйдан йироқда» хикояси билан корей адабиёти майдонида танилди. Ли Хо Чул қарийиб 50 йилдан бери қариндош-уруғларидан узоқда Жанубий Корейда яшаб келади. Ёзувчининг Нобель мукофотида сазовор бўлган машҳур «Шимолликлар ва жанубликлар» романи унинг бошидан кечирган оғир ўтмиши, изтироблари, Шимолий ва Жанубий Корей ўртасидаги зиддиятлар, умуминсоний муаммолар ҳақида хикоя этади. «Ҳорғинлик» хикояси сюжети ҳам айнан шу мавзуда, яъни иккига ажралган Корей халқининг фожеаси ҳақида ёзилган. Аслида бу мотив ёзувчининг биографиясига ҳам тааллуқли.

“Ўзбекбобо” ва “Ҳорғинлик”даги чоллар образи, асарда тутган ўрни жиҳатдан диққатни тортади. Ўзбек бобо кексайиб қолган бўлса ҳам ҳаракатдан тўхтамаган, жайдари бир инсон, бу образнинг миллий характери динамик тарзда очилса, “Ҳорғинлик” хикояси қахрамони истеъфога чиққан банк президенти 70 яшар чол руҳан ҳам жисман чарчоклик остида эзилган инсон - тимсоли. Корейлик ижодкор яратган чол образи интеллектуал жиҳатдан анча юқори савияли, қачонлардир фаол жамоатчи шахс бўлган. Ҳар иккала асарда ҳам оталар фарзандларининг бағрига қайтиб келишини интизорлик билан кутади. Қисса ва хикоя ўртасидаги нозик ўхшаш чизиклар бу бевосита қутиш жараёни билан боғлиқ. Бирок ҳар икки адиб мазкур инсоний туйғуни икки хил планда, икки хил бадиий мақсадда ифода этади. “Ҳорғинлик” хикоясида “қутиш”га ижтимоий-фалсафий урғу берилади. Хикоя ечимини ҳам ижобий ҳал бўлмайди. “Ўзбекбобо”да эса қаровсиз боғ эгаси Шокир кишлокқа қайтиб келиб, Амиркул полвоннинг бағрини тўлдирди.

“Ҳорғинлик” хикояси рамзий-фалсафий асар, шунчаки кўз югуртириб ўқиладиган енгил даражада эмас, унда ёзувчининг жуда катта фалсафий мушоҳадаси ифода топган. “Ҳорғин кайфият” одатда узлук-

сиз жисмоний ва ақлий меҳнатдан сўнг содир бўладиган жараён. Ли Хо Чул бу ҳикояда ҳорғинликнинг яна бир ҳолати кутиш ҳақида фалсафий-рамзий қарашларини бир оила ҳаёти мисолида очиб беради. Кутиш – одамни бир жойга илсиз боғлайдиган, юракни эзадиган, руҳиятимизда безовталик, сабрсизлик, норозилик қайфиятларини уйғотадиган, хуллас одамни асабийлаштирадиган бир жараён.

Ҳикоя қаҳрамонлари оила бошлиғи ота, келини Чонг Ай, кизи Ёнг Хи, ўғли Санго Шик (катта ака), Сўн Жай (шу оилага қабул қилинган катта опаанинг, эрининг қариндоши) ва хизматкор кизини ташкил этади. Насрий асарда вақт ҳам бадний шартлиликнинг муҳим воситаларидан бири саналади. Шу билан “Ҳорғинлик” ҳикоясида бир кунлик воқеалар асос қилиб олинган бўлса, “Ўзбекбобо”да воқеалар хафтани ўз ичига қамраб олади.

“Ҳорғинлик” ҳикояси қаҳрамонлари оила аъзолари билан биргаликда турмушга чиқиб Кореянинг шимолий қисмига кўчиб кетган тўнғич опани кутинилади. Ҳикоянинг бор-йўқ сюжетини шу; аммо ихчам воқеа замнида ёзувчи ижодининг туб илдизи, ижодкор юрагидаги армонлари, корейс миллати тақдири ҳақидаги изтиробли кечинмалари берилган. Кичик лавҳада Корея халқи тарихига доир улкан ижтимоий-сиёсий муаммо рамзий образларда акс эттирилган. Корея тарихидан маълумки, иккинчи жаҳон урушидан кейин бу давлатнинг шимолий қисмининг собиқ СССР, жанубининг эса АКШ ишғол этган. 1950 йил 25 июнида Шимолий Корея армияси Жанубий Кореяга ҳужум қилди, БМТнинг аралашуви билан 1953 йилда яраш битими имзоланди. Унга кўра, Корея давлати иккига бўлинди, Шимолий Корея собиқ СССР билан, Жанубий Корея АКШ тасарруфида қолди.

Миллат тарихидаги шу мудҳиш воқеа асоратлари Ли Хо Чулнинг “Ҳорғинлик” ҳикоясида акс этган. Ҳикоядаги оилага ҳос иккига бўлинмиш, ички тарқоқлик, парокандалик аслида Корея давлатининг иккига ажралиб кетишига ишора. Катта киз Шимолий Кореяда, қолганлар Жанубий Кореяда, дунёдаги империалистик сиёсат туфайли бир оила аъзолари бир-бирини кўришдан, дийдорига тўйишдан маҳрум этилган. Онаизор тўнғич кизини кута-кута оламдан ўтган; оила аъзолари улар қандайдир бир-бирига эътиборсиз, меҳрсиз, ҳар ким ўз дарди билан андармон бўлиб қолган. Ўзаро меҳрсизлик, совуқ муносабат аслида иккига бўлиниб кетган Корея давлатининг тақдири ҳақида қайғурмаётган бефарқ халқ рамзи.

“Ўзбекбобо” қиссасида Қиематилло образини анчайин мураккаб. У

Амиркул бобонинг ўғли Шокирнинг яқин дўсти, касби журналист. Энг ёмони, Қисматилло тўрт мучаси соғлом эркак бўла туриб, ўзгалардан тап тортмасдан сармоя ундириб олишга устаси фаранг бўлиб кетган шахс. Ҳаётий принципи “Юзимнинг қаттиғи, жонимнинг ҳузурини” деган мақол. Қиссада Амиркул бобо ва Қисматилло бир-бирига зид равишда тасвирланади. Амиркул бобо меҳнатни севади, Қисматилло дангаса. Амиркул ориятли, чапани, содда, жайдари, мард, ҳалол бир инсон. Қисматилло эса бунга тескари ориятсиз, алдоқчи, хамелеон, кўз ёши тўкиб бўлса ҳам ўз ишини осон йўл билан битказишга ҳаракат қилади. Дўсти Шокирга тегишли катта боғни Розик ўғрининг маслаҳати билан ўзлаштирмақчи бўлади. Қиссада боғ, боғдаги Амиркул бобо томонидан пайванд этилган нашвоти пиндиги муҳим бадий деталь бўлиб хизмат этади. Амиркул бобо ўғли Шокир шаҳардан қайтиб келгунича, вақтинча боғни Қисматиллога фойдаланиб туришга беради. Турли хил режалар тузган Қисматилло, ваҳоланки, ота-бобосидан қолган ҳовли ва боғини вайронага айлантирган. Ўзганинг боғига “хирмонда йўк, машшоқда йўк” ясовул тулки сингари хўжайинлик қилмоқни хаёл этади. Афсуски, боғдаги қуртлаган теракнинг шамолда қимирлаши, ар-ралаб ташланиши қиссадаги воқеалар оқимини мутлақо бошқа ўзганга буриб юборади. Адиб гўзал боғ ўртасида бежиз қуртлаган дарахт образини киритмаган. Боғ бу – ватан, қурт еб кетган, ичи бўш терак – Қисматилло, Розик ўғри сингари олчоқ кишилар. Улар жамиятда фақат энгил ҳаёт кечиришни ўйлайди. Боғ эгаси Амиркул полвон – ватанпарвар, миллатпарвар ўзбек. Ичи чириб кетган терак кўп жиҳатдан маънавий дунёси бўш, руҳияти носоғлом Қисматилло ва Розик ўғри руҳиятига мос ассоциациялар уйғотади. Тўсатдан кўтарилган кучли шамол – адолат рамзи.

“Ҳорғинлик” ҳикоясида ҳам “Ўзбекбобо” асаридаги рамзий образ мавжуд, бу ўқувчи эътиборини ўзига тортадиган муҳим ҳолат. Асарнинг бошидан охиригача такрорланадиган жуда узоқлардан келаётган “Бум жаранг, данг-бум...” деган мудҳиш, совуқ бир товуш. Қахрамонлар бу товуш каердан келаётганлигига ҳайрон бўлишади, уларнинг айтишича, яқин ўртада темирчи устахонаси ёки темир қуйиш заводи ҳам йўқ, товуш ҳикоя қахрамонларини янада асабийлаштириб, вужудини сескантиради. Ёзувчи Ли Хо Чул бу совуқ товушни ҳикояда бот-бот эслатиб туриш орқали ўз бадий ниятини яширин рамзий образга буркаб берган. Совуқ товуш аслида иккига бўлиниб кетган Корея давлатлари ўртасида истаса-истамаса хоҳлаган бир пайтда уруш

харакатлари бошланиб кетишидан дарак берапти. Ҳикоянинг бир ўрнида «Бум жаранг, данг-бум...» деган товуш қандайдир махлуққа ўхшатилади. Бу махлуқ охир-оқибат бизни ямлаб-ютади, - дейди ҳикоя қаҳрамонларидан бири. Демак, ўхшатилаётган махлуқ образи аслида инсоният кушандаси бўлган қандайдир мудҳиш фалокатнинг (эхтимол уруш, инсоний меҳр-оқибатсизлик, маънавий тубанлашувнинг...) рамзий тимсоли. Ли Хо Чул ўз халқини бирлаштириш ҳақидаги орзусини ҳикояда тасвирланган изтиробли тасвирлар орқали зўр маҳорат билан акс эттирган маҳоратли ёзувчи саналади.

Психологик рамзий образлар қаҳрамонларнинг руҳий дунёсига, тақдирига, қандайдир ижтимоий муаммоларга ишора этиб туради. Худди шунингдек, “Ҳорғинлик” ҳикоясида совук, шовкин-суронли товуш, “Ўзбекбобо” асарида эса чириган терак, кучли шамол, ношвотининг пайвандланган янги тури булар барчаси бадиий шартли образлар ҳисобланади.

“Ўзбек бобо” ва “Ҳорғинлик” асарларида турфа образлар хатти-ҳаракати, дунёқараши, ташқи ва ички руҳий дунёси мутлақо бири-бирини такрорламайди. Ҳар бири ўз қиёфасига эга, ҳар бирининг ўз сўзи, ўз овози бор. Шукур Холмирзаев ҳар бир қаҳрамоннинг гап-сўзларини, хатти-ҳаракатларини, ҳатто мимика ва жестларини ҳам ўзинга мослаб яратган. Мисол тариқасида Қисматилло ва Розик ўғрининг ташқи портрет ва руҳий ҳолатларини акс эттирган баъзи бир парчаларга эътибор берамиз: “Хўш, энди Қисматилло таърифига келсак, у паст бўйли, бурни узун, сочи анча орқага сурилиб кетган, лабидан кулги-табассум аримасди. Ҳозир у анча башанг кийинган, яъни эгнида қоп-қора кастюм-шим, оёғидаги туфлиси ҳам шундоқ лойгарчиликда ялтираб турар, бир қарасанг – қизик бир хушхабарни етказиш учун бу ерда пайдо бўлган каби эди”²²⁰. Бу қаҳрамоннинг ташқи портрет чизгилари ҳақида нисбатан батафсил тасаввур беради. Унинг ялтираб турган туфлиси “сирти ялтироқ, ичи қалтироқ” қаҳрамон характериға бир нозик чизиқ тортади. Ўзаро мулоқатда Амиркул полвоннинг отаси кўрбоши бўлиб ўтганлигидан беҳос хабар топамиз. Қиссада босмачилик ҳаракати, “басмачи” номи билан шаъни булганган ватандошларимиз қисмати, чунончи, шаҳид кетган Полвон бобонинг отаси, уларнинг (дўстларининг ҳам) қабрлари ҳақида жуда батафсил баёнлар, Полвон бобонинг ички ўйлари, хотира монологи орқали қиссанинг ўртароқ

²²⁰ Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 201-202.

саҳифаларида ифода этилади. “Ўзбекбобо” қиссасида бадиий нутқнинг диалог ва полилог турлари етакчилик қилади. Адиб кўпда ички монологларга мурожаат этмайди. Асосан, диалоглар воситасида асардаги ҳар бир қаҳрамоннинг характерини, дунёқарашини, унинг қандай инсонлигини очиб ташлайди. Шукур Холмирзаев бадиий услубида диалоглар етакчилик қилади. Адиб диалоглар устаси.

Катта адабиётшунос олим М.Қўшжонов 1972 йилда ёзган бир мақоласида адиб ижоди ҳақида шундай ҳаққоний мулоҳаза билдиради: “Унинг асарларининг танлаган материали кўпроқ ўзи туғилиб ўсган жойлари – Бойсун тоғлари, Сурхон бўйлари билан боғлиқ. У Бойсун тоғи гўзалликларини, Сурхон кўркамликларини адабиётга олиб кирапти. Фақат табиатни эмас, балки у Бойсун ва Сурхон одамларини, уларнинг ўзига хос характер хусусиятларини, бошқа жойлардан бироз фарқ қиладиган ҳаёт кечирिश йўллари билан адабиётга олиб кирапти”²²¹. Дарҳақиқат, адиб “Ўзбекбобо” қиссасида ҳам ўзбекнинг уруғларини (қўнғирот, кенагас), яшаш тарзини, деҳқончиликка нисбатан уларнинг муносабатини янада синчковлик билан кузатиб, Амиркул Полвон, Абил бобо, Шокир, Қисматилло, Қажом сингари ранг-баранг образ ва характерлар яратади. Қисматилло образи анчайин мураккаб. У бутун умр уруғдошлари қабл ерга меҳр бермайди, бели букилиб, оғир меҳнат қилмаган, бир туп дарахт ўтказмаган. Ҳаётини енгил-елпи йўллар билан пул топишга бағишлаган.

Қиссада Полвон бобога Қисматиллодан ташқари, Розик ўғри образи ҳам зидма-зид тасвирланади. Қаҳрамонлар ўртасидаги контраст тасвирлар Полвон бобонинг инсоний фазилатларини янада ёрқин кўришимиз ва ҳис этишимиз учун асарда етарлича аҳамият қасб этган. Розик ўғри бутун умр Амиркул полвонга адоватли бўлиб келган. Шукур Холмирзаев битта ўринда учта қаҳрамон - Амиркул полвон, Розик ўғри, Қисматиллонинг характерига битта сўз билан аниқ чизги беради. Жумладан, адиб Амиркул полвон билан Қисматиллонинг кўришиш жараёнини эринмасдан энг майда хатти-ҳаракатлар ва гап-сўзларгача тасвирлар экан, ички жиҳатдангина эмас, ташқи жиҳатдан ҳам мутлақо бир-бирига зид икки образ кўз олдимизда намоён бўлади: “Кўришдилар.

- Ё бисмилла, - деб чол қўлларини узатганди, Қисматилло бу

---

²²¹ Қўшжонов М. Доим изланишда. / Шукур Холмирзаев замондошлари хотирасида. Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-маتبха ижодий уйи, 2010. – Б. 14.

кўллари сиртидан ховучига олмоқчи бўлди: эви келмади. Сўнг Полвон бобо унинг дасти панжаларини қафтлари орасида йўқотиб юбориб қисди. Кейин қаттиқроқ қисганди. Қисматилло:

- Э, э! Дод дастингдан, кўрбошининг курсоғи! – деб бақирди. Чол кула-кула унинг кўлини кўйворди. Қисматилло оғриманган бармоқларини силаб-сийпалаб ва кухлаб турди-да, бирдап эврилиб: - Хўш, Полвон бобо, дамлигина юрибсизми? – деди²²². Кузатганимиздек, Қисматилло бўйи пакана, нимжон, бунга қарши Полвон хайбатли. Полвон жиддий, Қисматилло – артист. Ҳатто бу ёзувчининг Қисматилло хатти-ҳаракатларини бадний тасвирда бераётган биргина “эврилиб” сўзида намоён. Чунки эврилиш, ранг-гусини шароитга мослаб ўзгартирадиган жонивор буқаламунга хос хусусият.

Қисматиллонинг овоз оҳангида ўзини минг куйга солиб, ўзгаларда ўзига нисбатан меҳр-шафқат уйғотишга тиришиши жуда табиий, куйма тасвирларда акс эттирилади: “- Иложим қанча Полвон бобо? – Ва туйқус унинг оҳангидан йиғига ўхшаш саслар эшитила бошлади. – Замонни кўриб турибсиз... Замона – зўрники бўлиб кетган. Биз шўрликлар, фақирнинг жойи – панада дегандек, бир четга чиқиб қолдик, бобо-жон. Чикитга чикдик ҳисоб... – ўйланиб ва йўтал тутгандек муштумини тумшуғига тираб томоқ қирди”²²³. Полвон бобо билан суҳбатда Қисматилло имкон қадар гап мавзунини боғга буришга ҳаракат қилади, гурунг тизгинини маҳкам ушлаб, эркак бўла туриб, йиғламсираб гапирди, ўзини ночор, фақир, чиқит деб таърифлайди. Бундай оҳанг эса қиссада фақатгина Қисматилло образига хос индивидуал тасвир саналади. Ҳатто унинг жест тасвирида, ёлғондан йўтал тутгандек, муштумини тумшуғига олиб бориб, томоқ қиришида, Қисматиллонинг асл муддаосини айтишга ҳозирлик кўраётганидан огоҳ бўламиз.

Худди шунингдек, Полвон бобонинг қўлини Розик ўғрининг ташки ва ички портрет чизгиларида яна бир ўзига хос ҳамиятсиз, ориятсиз бир одамни кўрамиз. Қиссада Полвон бобога Қисматиллодан ташқари, Розик ўғри образи ҳам зидма-зид тасвирланади. Қаҳрамонлар ўртасидаги контраст тасвирлар Полвон бобонинг инсоний фазилатларини янада ёрқин кўришимиз ва ҳис этишимиз учун асарда етарлича аҳамият касб этган. Розик ўғри бутун умр Амиркул полвонга адоват-

²²² Холмирозев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 202-203.

²²³ Холмирозев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 203.

ли бўлиб келган. Чунки, у эл орасида Розик “ўғри” деб ном чиқарган бўлса, Амиркул “Полвон бобо”, “Ўзбек бобо” деб атанган. Розик ўғри эл ичида юзи шувут. Полвон бобонинг обрўси баланд, Розик ўғри эса элга шарманда бўлиб, абгор бўлган. У харчанд уринмасин, ўтмишдаги кора доғ унинг хар қандай тавба-газарруларини ювмайди. Амиркул полвон Розик ўғрини эллик йил ўтса ҳамки кечирмайди, кечира олмайди, шунинг учун дилидаги гапини тилида очик айтади: “Амиркул полвоннинг боши ҳам, Қисматилло эса олазарак ҳолда майдончага етишганда, болохонасининг кўча деворига туташ жойидан осмонларни тамоша қилиб турган Розик ўғри бирдан эгилиб қараб:

- Э, кенагас бачча, сенмисан? Салом бердик, - деди-да, хириглаб бақирди: - У одамни кўябер. Барибир мен билан сўрашмайди... Қасам ичганлар-да!

- Ҳа, - деди Амиркул полвон тўнғиллаб. – Ўзинг кимсан-у, сени билан сўрашади одам”²²⁴. Шукур Холмирзаев битта ўринда учта қахрамон - Амиркул полвон, Розик ўғри, Қисматиллонинг характериға хар бирига аниқ чизги беради. Жумладан, Қисматиллонинг олазарак бўлишида, Розик ўғрининг хириглашида, Амиркулнинг тўнғиллашида, боши ҳам бўлишида жуда чуқур маънолар бор.

Розик ўғри қисса саҳифаларида кўпинча девор оша мўралаб турган ҳолатда тасвирланади. Бундай тасвирий меъёр эса табиийки, унинг ўғрилиқ касбига мос хатти-ҳаракатларни ҳаёлимизга келтиради. Амиркул полвон йўлда кета туриб, Розик ўғри билан ўрталарида кечган қиш қунидаги бир воқеани ҳикоя қилиб берар экан, тўсатдан девор бошида пайдо бўлиб қолган қўшнининг қилиғини адиб жуда маромида унинг характериға мослаб тасвирлайди: “-Мен-а? Қочиб юрибман экан-да? – Полвон бобо ҳам, Қисматилло ҳам ҳайрат-ла қараниб, шундоқ ёнларидаги девор бошида Розик ўғрининг кузалмаган соқолли юзи ва саллали калласини кўришди. У қийшайиб, гижинглаб турарди гўё”²²⁵. “Кузалмаган соқолли юз” бсихтиёр қахрамоннинг бетартиблигидан, қаровсизлигидан дарак беради. “Қийшанглаб, гижинглаб” туриши эса қахрамоннинг ёшига номуносиб хатти-ҳаракатини кўрсатади. Розик ўғри бутун умр Амиркул полвоннинг эл орасида баланд обрўси соясида ўзини чилпарчин бўлган, бадном бўлган одамдек хис этади. Ўзининг беобрўлигини ўзгадан

²²⁴ Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 218.

²²⁵ Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 222.

кўради. Шунинг учун улар бир-бирини хушламайди. Бу ҳатто уларнинг очик-ойдин гап-сўзларида ҳам акс этади. Жумладан, Эмин оксоқолга Розик ўғри шундай дейди: “Амиркул полвон билан Қисматилло дарвозадан кириб кетишгач, Розик ўғри улар изидан кўз узмай:

- Барибир ёқмайди менга шу одам, - деди.

- Ҳой, нима ёмонлик қилган-а, сизга шу одам? – бирдан кучаниб сўради Эмин оксоқол. – Ўз ишини қилиб юрган бўлса, бировнинг бурнини конатмаган бўлса, менга ўхшаб...

- Ай, чипуха; - деб қўл силтади Розик чол.

- Менга қаранг, балки унга ҳасад қиларсиз?, А? Ўйлаб жавоб беринг-чи? Тепамизда Худо бор-а?

Розик ўғри беихтиёр булутли осмонга қараб қолди-да:

- Эҳтимол, эҳтимол, - деди. – Шунинг учун унинг уйига тушган эдим, дейман...”²²⁶. Кузатиб турганимиздек, Розик ўғри ичиқора, ҳасадгўй одам. У Амиркул полвонни, унинг обрў-эътиборини, бахтини, салобатини кўра олмайди. Ш.Холмирзаев айниқса, Розик ўғрининг уйи эшигини жуда батафсил тасвирлайди: “Розик ўғри дарвоза дегани (бундай жойда эса очик майдон тарафга) очилиши лозим бўлгани холда, анову тор кўчага қараган баланд деворидан пастаккина... эшик очган, бир табақали, тунука қопланган эшикнинг тепасида сим ҳалка бор, ана шу тортилса, айвонида кўнғирок, яъни ичига тош солинган консерва банкиси шиқирлар эди. Табиий, банкадаги тошчаларни шамол шиқирлатган чоғда ҳам собиқ ўғри липиллаб ташқарига чиқар ва бирикки бор йўталиб қўйиб, эшигидан хабар оларди”²²⁷. Баланд девордан очилган пастак эшик – юраги тор, паст феълли уй соҳибига ишора беради. Ҳатто эшик тепасига ўрнатилган сим ҳалка, айвондаги қўлбола кўнғирок ҳам Розик ўғри характерини янада индивидуаллаштиради. Адиб Розик ўғрининг ташқи портретини шу ўринда батафсил чизади: “О, у жуда сезгир эди. Ёши етмишдан ошиб кетибдики, лоф бўлсаям, кулоғи ер остида қимирлаган илоннинг шарпасини эшита олар, кўзи уккининг кўзларидек ўтқир эди.

Қолаверса, бу чолнинг саҳт-сумбати, юриш-туриши ҳам кишида кулги уйғотарди. Бўй деганидан Худо берган, аммо... энидан қисган ва шунинг хисобига бўйи чўзилиб кетгандек эди. Афт-башарасини ҳамма

²²⁶ Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 224-225.

²²⁷ Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 241.

вакт жингалак соқол босиб ётар ва бу соқол ҳеч қачон ўсмайдигандек ҳам қисқармайдигандек эди. Бунинг устига, унинг қошлари ҳам ўсиқ, ҳатто қулоғидан ҳам жун чиқиб кетган эди”²²⁸. Адиб Розик ўғрининг ташки портретига оид муҳим белгиларни кўзининг улки сингари ўткирлиги, ориқ-қилтириқлиги, афтини жингалак соқол босиб ётиши, ҳатто қулоғидан ҳам жун чиқиб туришини тасвирлар экан, бу бадний тасвирларда салбий қаҳрамонга хос ҳажвий бўёқлар қуюқлашади.

Шукур Холмирзаев қаҳрамонларнинг ички монологини ўз тилидан жуда қиска беради-да, асосан, уларнинг ички ўй-кечинмаларини муаллиф баёнида беради. Хусусан, биз Розик ўғрига тегишли қуйидаги монологни кўздан кечирамиз: “... Розик чол тўнқалардаги тўшакчаларни олиб (булар яна керак бўлади), айвонига қайтиб борди. Устун ёнида бир нафас серрайиб тургач, аста жилиб қаршисидаги девор томон йўналди. Лойхонада ўсган каваксимон сассикбуталарни оралаб ўтиб, Полвоннинг боғига девордан мўралади. Кўзларига илк тушгани – қийғос гилослар остидаги қизғиш-қизғиш шип-шийдам нов-ниҳоллар бўлди.

- Ҳа, булар – хурмо... - деб пичирлади ўзича. – Кўп экан. Бари пайванд қилинган... ёввойи хурмога. Ана энди пул бўлади бу... Пухта чол. – Кейин ҳовуз томонга қаради. Уйнинг пешайвони ҳам кўриниб турарди. – Ётипти ҳозир, - деб пичирлади яна. – Ўлган бўлсайди, ҳозир у ер одамга тўлиб кетган бўларди. Йнғи-сиғи...

Шунда ғолибо, Полвон бобони ўлган... йўқ, ҳовлидан изи қуриган, деб хаёл қилдию назарида, бу боғ – бу олам кенгайиб кетгандек туюлди. Ҳам кенг – ҳайҳотдек, ҳамда соқинлик мавжуд... Ҳе, Розик чолнинг қўнглини ҳамма вақт хира-ғаш қилиб турарди шу боғда полвоннинг борлиги. Тагин, уни эслаб-ўйланиб қолса, ич-ичида ботиний хижолат ҳисси ғимирлаб қоларди. Ахир, унинг уйига тушганию қучоғидан чиқиб кетганини Полвон унутолармиди...” Мазкур монолог яна давомийликка эга. Деярли, бир саҳифадан ошиқ. Розик ўғрига тегишли мазкур монолог тузилишига кўра иккига бўлинади: ташки, ҳам ички. Ички монологда қаҳрамоннинг Полвонга нисбатан хусумати ойдинлашиб, тубан ўй-фикрлар унинг асл киёфасини очиб ташлайди.

Ҳар икки асарда оилавий-маиший воқелик адиблар учун бадий шартли рамз воситасини ўтаган. Истеъдодли ижодкорлар бадий шартлилик усуллари ёрдамида, аниқроғи бир оила тимсолида ватан ва миллат ҳақида қуқур мулоҳазаларини маҳорат билан акс эттиришган.

²²⁸ Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо. Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 241.

“Озодлик” ва “Фиеста” асарларида пейзаж рамзи

Адабиётшуносликда инсон ва табиат тасвири муаммосини ўрганиш доимо долзарб масала бўлиб келган. Зеро, “ёзувчи ўз ғоявий ниятини фақат қаҳрамонларнинг ҳагги-ҳаракатлари билан эмас, балки уларни ўраб турган табиат манзараларини тасвирлаш орқали ҳам амалга оширади. Пейзаж тасвири орқали ўқувчига таъсир этишни, ундаги гўзаллик туйғуларини тарбиялашни ҳам кўзда тутати”²²⁹. Қолаверса, пейзаж тасвирига бадний-ғоявий жиҳатдан ёндашилганда асар қаҳрамонлари билан пейзаж тасвири ўртасида ажратиб бўлмас диалектик алоқа мавжудлигини катта-кичик тадқиқотчиларимиз мумтоз ва замонавий бадний асарлар тадқиқи мисолида кузатишган²³⁰.

Шукур Холмирозевнинг “Озодлик” ҳикояси ҳамда америка ёзувчиси Эрнест Хемингуэйнинг “Фиеста” романини кузатганда қаҳрамон руҳиятига мутаносиб равишда пейзаж тасвирининг нақадар уйғун, вобаста ифода этилганини кўриш мумкин. Бу жиҳатдан иккала асар ўртасида баъзи бир нозик ўхшашликлар кўзга ташланади. Асар сюжети, воқеалар тасвири, қаҳрамонларнинг дарди-дунёси, кўнгил изтиробларининг табиат кўйида, у билан уйғун тарзда ифодаланганлиги ижодкорларнинг ўзига ҳослигини ойдинлаштиради. Жумладан, ҳар икки асарда ҳам воқеалар тасвири ов жараёнида (қалиқ ови – “Озодлик”да, балиқ ови – “Фиеста”да) баён этилиши, гўзал табиат манзараларининг чизилиши жиҳатдан асарлар услуби ниҳоятда бир-бирига яқин ва ҳамоҳанг. Ҳар икки асарда ҳам дўстлар давраси, уларнинг дўстона самимий гурунги ҳикоя этилади. Чунончи, “Фиеста”да Жейк Барнс, Майкл Кембэл, Билл Гортон, Роберт Кон, Брет Эшли ва бошқа образлар, “Озодлик”да эса Мансур, Шотўра, Шоберди муаллим, Абулқосим, Ўтбосар сингари қаҳрамонлар иштирок этади. “Фиеста” асари қаҳрамонлари биринчи жаҳон урушининг жабрланувчилари, “завол топган авлод” вакиллари Испаниянинг миллий байрами Фиеста байрамини нишонлашиб, сўнгра балиқ овига боришади. “Озодлик”да эса дастлаб қалиқ овига келган Шотўра, Шоберди муаллим, қоровул

²²⁹ Султонова М. Пейзаж санъати. Тошкент: Фан, 1983. – Б. 9.

²³⁰ Набиев Ф. Пейзаж ва маънавий санъатлар. Адабий мерос, 1977; Малехова А.Н. Заметки о поэтике пейзажа в поэме “Лисон-ат-тайр”, Вестник Ленинградского университета, 1977, №2; Султонова М. Пейзаж санъати. Тошкент: Фан, 1983. – 88 б;

чолларнинг ваҳшийларча ов жараёнига гувоҳ бўлиб қолган Мансур, ҳикоянинг иккинчи қисмида Мансур, Эшқувват, Ўтбосар, Шотўра, Шоберди, қоровул чол, Абулқосимлар Қизил жарга какликлар ҳаётини яқиндан таниш ва билиш учун келишади. Аслида, ов, табиат кўйнига саёҳат Э.Хемингуэй ва Шукур Холмирзаевнинг асардаги бадий ниятини ошириш учун бир восита холос. Демак, ҳар икки адиб асарда пейзаж тасвирига эркин муносабатда бўлиб, табиат манзараларини, хусусан, ов лавҳаларини ўз истакларига кўра бўйсундиришган.

“Фиеста” қахрамонларининг ҳаётни бемаъни уруш туфайли издан чиққан. Улар кўнгилни кўтариш учун қаҳвахона ва ресторанларда бемақсад дайдиб, кўнгилхушлик қилишади. Ёзувчи уруш асоратларидан сўнг оғир тушқун кайфиятдаги ёшларнинг бетартиб ва бемаъно ҳаётини тасвирлайди.

“Озодлик” қахрамонлари эса гарчанд қонли уруш азобларини бошидан кечирмаган бўлсалар-да, улар етмиш йиллик эртақнамо ҳаётга ишониб, эътиқодлари чилпарчин бўлган. Улар ҳам “Фиеста” қахрамонлари сингари ўз қайғу-аламларини май билан ювмоқчи бўлишади. Назаримизда, бош қахрамонлар тақдири, оғир кечмишида ҳам бироз бўлса-да ўхшашлик кўзга ташланади. Жейк Барнс – журналист, уруш туфайли жисмоний носоғлом эркак бўлиб қолган. Мансур эса жисмонан соғлом ва бақувват бўлса-да, маънавий-руҳий оғир жароҳат олган. Чунки Мансур ноҳақ тухмат туфайли ўн йил озодликдан маҳрум бўлиб, камок муддатини ўтаб келган. Унинг пешонасига “одам ўлдириб камалган” деган адолатсиз тамға босилган ва ҳикоя давомида дўстлари унга бу мудҳиш кўргиликни тез-тез эслатиб туришади.

“Озодлик” ҳикоясида рамзий психологик тимсоллар мавжуд. Жумладан, Хоин бека лақабли Мансурнинг каклиги – ўзбек миллатининг тимсоли, қафас – тутқунлик, инсон эркига раҳна солувчи рамз. “Хоин бека” деб аталишида иккинчи рамзий маъно ўз миллати қадриятларидан, анъаналаридан кечиб, ўзга халқ эътиқодига бош қўшган баъзи хиёнаткор кишилар тақдири назарда тутилган. Хоин бека ўз дўстларига сотқинлик қилиб, хуш овозда сайраб, дўстларига тузук кўйиши ўз миллатининг тутқунлигига сабабчи бўлган баъзи кимсаларнинг рамзий тимсоли. Ўзбек халқи собиқ Шўро тузуми даврида 70 йил эркинликда мутеъларча яшади, Хоинбеканинг яна ўз қафасига қайтиб келиши эркинликда яшаб ўрганиб-кетган манқурт инсон рамзи ҳам саналади. Демак, кўриниб турибдики, Ш.Холмирзаевнинг “Озодлик” ҳикояси ижтимоий-фалсафий рамзий асар. Какликка кўз олайтирган

тулки – ёвуз, йирткич, мустамлакачи миллат тимсоли. Қолаверса, Хоинбека рамзий образи билан тулкининг хатти-харакатларида тор маънода табиатдаги, кенг маънода жамиятдаги ички курашлар жараёнида ўзини химоя қилиши, яшаш учун кураш фалсафаси бўй кўрсатади. Ҳикояда каклик ҳаёти билан ўзбек миллати ҳаёти параллел равишда рамзий-фалсафий таҳлил этилади. Ўз қафасига қайтиб келган Хоинбека аслида, собиқ Шўро даврида боқимандалик кайфиятига тушиб қолган ўзбекнинг рамзий тимсоли. Ўзбекистон 1991 йилда мустақил давлат сифатида эълон этилди. Ёзувчи ҳикояда узок йиллар давомида боқиманда бўлиб, мустақил ҳаёт кечириндан маҳрум бўлиб қолган, мияси занглаган, ишчаплик ва тадбиркорлик, эпчилликни унутган халқнинг оғир қисматидан чуқур қайғуга тушиб, ижтимоий-фалсафий мазмундаги “Озодлик” ҳикоясини яратган. Сунъий шароитда яшаган миллат мустақилликдан сўнг табиий шароитда нечоғли яшаб кета олади, яна бирор бир мустамлакачи мамлакатга ет бўлмасдан умр кечири оладими деган саросимални, таҳдидли фикр ҳикоянинг ўзак-ўзагини ташкил этади. Сунъий шароит – бу қафас, табиий шароит – мустақиллик.

Ҳикояда бир катор ижтимоий, маънавий-ахлоқий, экологик, фалсафий муаммолар ўртага ташланади. Асарда аввало табиатни муҳофаза қилиш муаммоси марказий ўрнда турган асосий муаммо сифатида кўриниш берса-да, ундан ташқари жамият келтириб чиқарган адолатсизлик, боқимандалик, эркисизлик, ҳақ-хуқуқсизлик, ахлоқсизлик, маданиятсизлик, кадрсизланиш каби ижтимоий муаммолар ҳам танқид остига олинади. Истеъдодли ижодкор шахслар доимо ўз замондошларидан илгарилаб юради. Шу маънода, Ш.Холмирзаев ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон тақдиридан чуқур қайғуга тушади. Энди тетапоё бўлаётган давлат, жамият янги тизим, сиёсат, иқтисод йўлини тутиб кета оладими? – деган залворли савол ҳикоянинг тағматнига яширин қилиб берилган. Аммо асардаги кеса тагига яширин нимқосани топиш унчалик қийин эмас. Хуллас, “Озодлик” ҳикоясида озодликка чиққан ўзбекнинг келажак ҳаёти ҳақида теран мулоҳаза ётади. Аслида камалиб чиққан Мансур тақдир хам бежиз асарга бош қаҳрамон сифатида киритилмаган. Ҳикояда айтилишича, баъзи кимсалар бир марта камокхонага тушгач, уларга шундай тутқун ҳаёт ёқиб қолиб, атайлаб, яна қандайдир жинойтларга қўли уриб, ўз уйига айланиб қолган турмахонага қайтиб келаверишади. Мансур эса ўн йил давомида юрагининг туб-тубида озодлик ва эркин ҳаёт кечирин ҳақидаги инсоний орзуси-

ни авайлаб-асрай олган илғор фикрли шахс тимсоли. У қамоқхонадан кайтиб келгач, инсон оёғи етмаган тоғ этагида уй куриб, ўзига бошпана яратади. Оила куради, фарзандли бўлади, сигир, кўй-кўзи, ит-мушук қилади. Бу биринчидан, Мансурнинг меҳнатсеварлигидан далолат берса, иккинчидан, инсон ўларок ҳақиқий ҳаёт кечири олганлигидан дарак бериб турибди. У мустақил ўз оёқларида туриб олади. Қишлоқдошларини уйига чорлаб меҳмон қилади.

Ш.Холмирзаев ҳикояда қаҳрамонлар руҳиятини очишда ташқи портрет деталларидан унумли фойдаланмайди. Ҳикоя давомида қаҳрамоннинг ташқи чизгиларига у ер – бу ерда қисқа изоҳлар бериб кетади. Адиб қаҳрамон руҳияти ва дунёқарашига оид чизгиларни тўғридан-тўғри қаҳрамонларнинг ўзаро полилог-суҳбатида, қилаётган хатти-ҳаракатларида кузатади.

Ш.Холмирзаев ҳикояда “Озодлик” сўзига бот-бот урғу бериб борар экан, овчиларнинг Бўрижардаги, Қизилжардаги ўзаро гурунгини бериш билан этакдаги милтиқ товушлари, какликлар овози ва каклик қанотларининг сасини табиий бир фон сифатида келтирадики, китобхон гўё ўзини асар қаҳрамонлари билан бирга табиат кўйнида ўтиргандек ҳис этади. Жумладан: “Шу пайт олислардан эшитилиб турган шовкину бақириқ-чақириқлар дафъатан яқинлашиб кела бошлади-ю чуриллаган ва шувиллаган товуш – какликлар овози ва қанотларининг саси туман ичидан ўқ каби чикиб, нақ булардан пастроқдаги қор куртуғига учта каклик боши билан санчилиб кўнди”²³¹.

Ҳикояда ҳам киши, ҳам баҳор тасвири берилади. Ёзувчи табиат тасвирини кенг масштабда чизади: “Эрталаб ёмғир севалаб ўтган, баҳор кўрки ила уйғонган, ўсган-яшилланган ва ювилиб – чиройи очилган табиат, яъни, арчазорлару ёнбағирлар, сўқмоқлару йўллар, сойлар ва улар бағридан чикиб келаётган ғуборли тоғлар қучоғини очиб-ёйилиб, буларни қарши олмақда эди”²³². Бизнингча, ҳикоянинг биринчи қисмида каклик овига чиққан уч қаҳрамоннинг (Шоберди, Шотўра, қоровул чол) музлаган қалбини, руҳиятини ёзувчи атай киши фасли билан ҳамоҳанглиқда, атрофга, табиатга, жамиятга тийрак нигоҳ-ла боқаётган қаҳрамонларнинг уйғонган қалбини эса баҳорнинг илк кунлари тасвири билан уйғунликда тасвирлаши бежиз эмас, деб ўйлаймиз.

²³¹ Холмирзаев Ш. Озодлик. Сайланма. 2 жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2005. – Б. 290.

²³² Холмирзаев Ш. Озодлик. Сайланма. 2 жилд. Ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 2005. – Б. 326.

Демак, ҳикояда киш ва баҳор фасли пейзаж воситасигина эмас, балки қахрамонлар руҳиятини ифодаловчи уйғун рамз вазифасини ўтаган.

Умуман, “Озодлик” ҳикоясида каклик психологик тимсоли асарнинг ғоявий-эстетик йўналишини белгилаган. Ҳар иккала асар қахрамонлари “завол топган авлод” вакиллари ҳисобланади. Шахсан ўзи жанг майдонларида бўлган ва бемаъни уруш оқибатларини чуқур ҳис этган Эрнест Хемингуэй ҳатто асарини “Завол топган авлод” деб атамоқчи ҳам бўлган. Аммо ёзувчи романи “Қуёш барибир чиқаверади. Флеста” деб атаб, романига замондоши Гетруд Стайнингнинг сўзларини эпиграф сифатида киритган.

Э.Хемингуэй ва Ш.Холмирзаев табиат манзараларини асар мазмунига мослаб, ўз бадиий ниятларига кўра акс эттиришади. Зеро, бадиий адабиётда пейзаж манзараларини акс эттириш расомга хос рангларни наздик қалб билан ажрата олиш маҳоратини кўрсатади. Э.Хемингуэй “Флеста” асарида кўпинча тун ва тун рангларига тез-тез мурожаат қилади. Адиб учун кундуз кунни кўзга ташланмайдиган энг наздик ҳиссиётлар тунда бўй кўрсатади. Жумладан, роман қахрамони Жейк Барнснинг қуйидаги монологда худди шу ҳолатни кузатишимиз мумкин: “Кундузи ҳис-ҳаяжонсиз юриш оппа-осон, тундагиси бутунлай бошқа гап экан”²³³. Шунингдек асарда ўрмон, дарё, балиқ ови сингари пейзаж тасвирлари кучли лиризм билан суғорилганлигини яққол кузатиш мумкин.

Ш.Холмирзаев барча асарларидаги сингари “Озодлик”да ҳам тоғтошлар, арчалар, булоқчалар, курситошлар, тошсупа, осмон ва она замин тасвирини оператор сингари кенг манзарани қисқа планда тасвирлайди. Шунингдек ёзувчи асарда ҳикоя жанри талабларига таскари равишда ихчам ҳажмдан чекинган ҳолда бадиий тасвир ва ифодада чўзиқликка кенг ўрин беради. Лекин шу чўзиқлик замирида адиб “Озодлик” деган фалсафий тушунчани ҳам инсон, ҳам каклик, ҳам от ҳаёти мисолида (культивация қилишга одатланиб, маълум бир масофада айланиб, қийшайиб кетадиган от ҳаёти ва фожиаси қолипловчи ҳикоя сифатида киритилган) фалсафий-рамзий параллел равишда таҳлил этганлигини англаш мумкин. Бизнингча, мазкур ҳикояда Ш.Холмирзаев психологик таҳлилнинг икки сюжетли чизиғидан унумли фойдаланган. Биринчиси, Мансур ва пиёда овчилар (Шотўра, Шоберди, қоровул чол), ҳикоянинг иккинчи қисмида Қизилжардаги жела овида Мансур ва

²³³ Хемингуэй Э. Қуёш барибир чиқаверади. Тошкент: Ёш гвардия, 1984. – Б. 29.

унинг дўстлари Шотўра, Шоберди, қоровул чол, Абулкосим, Ўтбосар, Эшқувват. Иккинчи сюжет чизиғи каклик – Қорақош (Хоин бека) билан боғлиқ воқеалар.

Э.Хемингуэйнинг “Фиеста” асарида Испаниянинг гўзал табиат манзараси тасвир этилган бўлса, Ш.Холмирзаевнинг “Озодлик” хикоясида Сурхондарёнинг Қизилжари, унинг тоғу тошлари, арчалари, шу юрт табиати ва иқлими ёркин бўёқларда чизилган. Пейзаж тасвири бадиий асарда воқеалар рўй бераётган макон ва замоннигина акс эттириб қолмасдан, ҳар бир ижодкорнинг бадиий ғоясини пейзаж воситаси билан янада чуқурлаштирганини англаш мумкин. Асардаги ҳар бир пейзаж тасвири, фасллар, унга хос турли ҳолатлар, мавсумий ўзгаришлар, қаҳрамон ҳолати, кайфияти, кечинмалари ва ҳиссиётларига монанд ифодаланади. Шунингдек табиат манзаралари ва лавҳалари қаҳрамон ички кечинмаларини янада жонлантириб, кучайтириб ифода этувчи восита ҳамдир.

Ш.Холмирзаев ва Э.Хемингуэй табиат ҳодисалари билан боғлиқ ўхшатишлардан унумли фойдаланган ҳолда асарда ижтимоий умуминсоний ғояларни илгари суради. Хуллас, пейзаж яратиш санъати ҳар бир ижодкордан улкан маҳорат ва меҳнат талаб этади.

(“Ёшлик”, 2010)

Улуғбек Ҳамдам прозасида руҳият талқини

Адабиётимиз тарихини кузатадиган бўлсак, ўтган асрда Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Ойбек каби истеъдод соҳиблари ҳам шоир, ҳам носир, ҳам драматург, ҳам таржимон сифатида ўзларининг адабий шахсиятларини намоён этишган. Бугун биз билан ҳамнафас яшаётган Улуғбек Ҳамдамов ҳам олим, шоир, романнавис, ҳикоянавис, таржимон сифатида адабий жамсатчиликка яхши маълум. Ҳақиқатан ҳам у Фитрат, Чўлпон, Ойбек каби етуқ зиёлиларимизнинг муносиб издоши.

Улуғбек Ҳамдамовнинг «Узоқдаги Дилнура» номли қисса, ҳикоя ва шеърлари жамланган янги китоби нашр этилди. (Узоқдаги Дилнура. Тошкент: Академнашр, 2010, 232 бет). Мазкур тўпламга адибнинг «Ёлғизлик» қиссаси, «Тош», «Узоқдаги Дилнура», «Лола», «Қайтиш», «Оташ», «Яхши одамлар» ҳикоялари ҳамда «Қирқ ёшнинг таваллоси» сарлавҳаси остидаги янги шеърлари тартиб берилган. Адабиётшунос Б.Каримов китобнинг кириш сўзида муаллифни турли жанр ва услубда ижод этаётган ижодкор сифатида қайд этиб шундай дейди: «Улуғбек адабий-танкидий мақолалари, шеърӣ туркумлари, насрий асарлари билан адабий жамоатчилик эътиборини тортди. Ижодкорнинг кўнгил хазинаси турли жанр ва услубдаги асарлар шаклида майдонга чиқади ҳамда муаллифнинг адабий шахсиятини намоён этади»²³⁴. Мазкур тўпламга киритилган илк асар – «Ёлғизлик» қиссаси Б.Каримов, Қ.Йўлдошев, Р.Раҳмат каби олим, тадқиқотчилар таъкидлаганидек, ноанъанавий услубда битилган.

Адабиётшунос Қ.Йўлдошев ҳам қиссанинг моҳияти ҳақида жуда жўяли фикрлар билдириб: «Ёлғизлик» қиссасида эса айнан тартибсизлик, бўлганда ҳам, воқеликдаги эмас, инсон ҳаёлотидаги, кечинмаларидаги тартибсизликнинг ўзи тасвирга олинган: Билъакс, ўй-хаёлларнинг тартибсиз ва ноизчил оқимини беришнинг ўзига бадий мақсад деб, қарайди. Маълумки, ҳаёлотда изчиллик, мунтазамлик бўлмайди. Шунинг учун одам ҳаёли эмас, ҳаёл одамни етаклаб юради» - дейди²³⁵.

Тўпламдаги муқаддимада Б.Каримов Қ.Йўлдошев фикрларига ҳамоҳанг тарзда шундай эътироф этади: «Ёлғизлик» муайян бир кизик

---

²³⁴ Карим Б. Улуғбекнинг дил изҳори. // Узоқдаги Дилнура. Т.: Академнашр, 2010. – Б. 3.

²³⁵ Йўлдошев Қ. Дардчил гуйғу ва безовта руҳ. // Ёниқ сўз. Тошкент: янги аср авлоди, 2006, - Б. 511.

воқеа-ҳодисанинг бадиий талқинига бағишланган эмас, унда анъанавий образлар, тасвирлар, манзаралар, диалоглар йўқ: у – монолог қисса. Шу маънода «Ёлғизлик» инсон руҳиятидаги жўшқин ва тушқун, ўйчан ва ўйсиз кайфиятлар, исмсиз изтироблар маҳсули сифатида пайдо бўлган»²³⁶. Шунингдек Раҳимжон Раҳмат ҳам «Ёлғизлик» қиссасига ёзган сўнгсўзида ёзувчи мазкур асарида «инсон қалбининг ҳамишалик безовта, таҳликали қисмини тасвирлашга уринган» - деб тўғри таъкидлайди²³⁷.

Қисқаси Қ.Йўлдошев, Б.Каримов каби олимларимизнинг «Ёлғизлик» қиссаси матнидан келиб чиқиб билдирган барча фикрлари ўринли. Қисса ҳақида уларнинг фикрларига қўшимча сифатида баъзи мулоҳазаларимизни билдиришимиз мумкин. Бу қисса аввало, элитар адабиёт намунаси. Уни ҳар қандай китобхон ўқиб, ҳазм қила олмайди. Бундан «Ёлғизлик» тор доирадаги филологлар учунгина тушунарли бўлган асар деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. «Ёлғизлик» қиссаси биз ўқиб кўниккан анъанавий романтик ёки реалистик услубда яратилган асарлардан тубдан фарқ қилади. «Ёлғизлик»да муайян бир сюжет чизиғи, муайян одамлар тақдирини, биз севиб ўқийдиган «диалог»лар ҳам йўқ. Унда ёлғиз кўнгил кечинмалари акс этган. Қисса биз тил билан ифодалаб бера олмайдиган онг остидаги, хотираларимиз пучмоқларидаги яширин майл-истаклар, изтироблар, армонлар, орзуларимизнинг узук-юлуқ тасвирларидан иборат.

«Ёлғизлик» асарининг жанри ҳақида ҳам турлича қарашлар бор. Олимларимиз томонидан у ҳеч бир жанр қилинганга тушмайдиган ғайриодатий асар деб баҳолади. Жумладан, юқорида Б.Каримов «монолог қисса» деса, Қ.Йўлдошев «...миллий насримизда одам ўзгача тушунилган ва унинг психологияси шу йўсинда чуқур тадқиқ этилган дастлабки асар...» деб баҳолайди²³⁸.

Ҳар иккала олим ҳам қиссага хос хусусиятларни жуда тўғри белгилайди. Аммо асарни монолог-қисса, психологик-қисса деб аташ билан унинг жанри тўла акс этмаяпти. Бизнингча, «Ёлғизлик» асарида кундалик, иқрорнома, эссе каби уч жанр унсурлари ажиб тарзда

---

²³⁶ Б.Карим. Улуғбекнинг дил изҳори. // Узоқдаги Дилнура. Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 4.

²³⁷ Раҳмат Р. «Бир ёруғлик излайман ҳамон...» // Ёлғизлик. Тошкент: Қатортол-Қамолот, 1998. – Б. 92.

²³⁸ Йўлдошев Қ. Дардчил туйғу ва безовта руҳ. // Ёник сўз. Тошкент: янги аср авлоди. 2006. –Б. 512.

уйғунлашиб кетган. Бинобарин, қисса даставвал кундалик жанри асосига қурилганлиги билан эътиборни тортади. Шу билан бирга кундалик соҳибининг ич-ичида кечган иқрорлари тафсилотининг берилиши билан иқрорнома жанрини ҳам эсга солади. Учинчи мулоҳазамиз, қиссада қаҳрамоннинг (кундалик эгаси – йигит) ҳаёт, жамият, адабиёт, фалсафа, дин ҳақидаги турфа фикрлар оқими асарни «эссе» дейишимизга асос беради. Ҳар ҳолда, асар жанрини соф кундалик ёки иқрорнома деб атасак ҳам нотўғри бўлади.

Хуллас, асар адабий қонуниятларини кўздан кечириб, «эссе-қисса» деб атаса тўғри бўлади, деган хулосага келдик. Б.Каримов асар композициясини жуда тўғри кузатади: «Қиссанинг композицияси ҳажм жиҳатидан бир-бирига тенг келмайдиган уч қисмдан таркиб топган. Асардаги асосий моҳият иккинчи қисмида намоён бўлади. Биринчи қисм воқеалар тафсилоти, ижодкор йигит дафтардаги кайдларни ўқишга киришув учун муқаддима вазифасини ўтаса, муаллифнинг асл муддаоси рўёбга чиққач, учинчи қисм шу дафтарни ёпиш ҳамда қиссани яқунлаш учун хўлоса вазифасида келади»²³⁹. Олим жуда тўғри эътироф этганидек, қиссанинг иккинчи қисмида унутилган кундалик дафтар муаллиф-қаҳрамон томонидан ўқилади.

Бизнингча, қиссанинг I қисмидаги тасвирлар II қисмидаги тафсилотлар, иқрорлар, тизгинсиз ҳаёл тафтишларига уйқаш келади. Яъни қулflanмаган очик эшик – қаҳрамон қалбини очишга ишора бўлса, уйдаги бесаранжомлик – инсон ҳиссиётлари, ҳаётотидаги тартибсиз ўй-фикрларни ўқишга тайёргарлик кўришга китобхонни огоҳлантиргандек бўлади. “Ёқимли шовуллаётган дарахтзор” – инсоннинг ботинига, ҳис-туйғуларига қулоқ солишга даъват этаётгандек. Таъбир жонз бўлса, У.Ҳамдамов “Ёлғизлик” эссе-қиссасида инсон ботинидаги ва зоҳиридаги “Мен” тўқнаш келган сахналарни юзма-юз туриб таҳлил эта олган дейиш мумкин. Кези келганда, айтиш лозимки, ёзувчининг мазкур қиссадан сўнг яратилган барча бадиий асарлари “Ёлғизлик”нинг фарзандларидир. “Ёлғизлик” томири бақувват, улкан дарахт бўлса, унинг шохларида хил-хил бўлиб пишиб етилган мевалар – “Мувозанат”, “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандар” каби роман ва ўнлаб хикоялар, назм жавоҳирлари бўлиб яралди. Бу фикримизнинг исботи ёзувчининг муҳбир билан бўлган суҳбатида ёрқин акс этган: “... мен яна бир нарсани айтишим керак: мен битта асарни икки хил “изм”да ёзишга уриниб кўрдим. “Мувозанат” уч-тўрт йил аввал нашр қилинган

²³⁹ Карим Б. Улуғбекнинг дил изҳори. Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 3.

“Ёлғизлик” деб номланган дунёни бадий идрок этиш даражасига кўра модернистик руҳдаги қиссамнинг реализмдаги кўриниши холос. Мен “Ёлғизлик”да сувратни “йиғиштириб қўйиб” фақат моҳиятдан баҳс этмокчи бўлганман”²⁴⁰.

“Узоқдаги Дилнура” китобига киритилган “Ўзим билан юзма-юз” қисмида берилган “Ёлғизлик” қиссасидан ташқари, олтига ҳикоя киритилган. Ҳикояларни услуб жиҳатидан иккига ажратиш мумкин: анъанавий реалистик услубдаги ҳикоялар (“Узоқдаги Дилнура”, “Яхши одамлар”) ва ноанъанавий модернистик услубдаги ҳикоялар (“Тош”, “Лола”, “Қайтиш”, “Оташ”).

“Узоқдаги Дилнура”да бошқа ҳикоялардан фарқли равишда ёзувчи қаҳрамон руҳиятини очишда диалогдан унумли фойдаланган. Ҳикоя қаҳрамони Козим олис кишлоқдан шаҳарга келиб, ўз мавқеини тиклаб олган тадбиркор, учар йигитлардан ҳисобланади. Улуғбек Ҳамдамнинг барча насрий асарларида маълум маънода автобиографик деталлар етакчилик қилади, ёзувчининг шахсий ҳаётий тажрибалари, қариндош-уруғлари, дўстлари ҳаёти ва қисматига доир реал воқеалар биринчидан, адибга бадий асар учун хом-ашё вазифасини ўтаса, иккинчидан, бетакрор ва оригинал тақдир эгалари, руҳият талқинларини кашф этишга имкон берган. Хусусан, “Узоқдаги Дилнура” ҳикояси қаҳрамони Юнус амаки образи ёзувчининг тоғаси. Демак, бу образнинг ҳаётий прототипи мавжуд. Адибнинг тоғаси билан боғлиқ болалик хотиралари бадий тўқима ҳақиқатга айлантирилган. Ҳикояда Козим ҳаёти мисолида жуда муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммолар ўртага ташланган.

Козим руҳиятида меҳр-окибат, қон-қариндошлик сингари инсоний ҳислар билан бирга бойлик ва айш-ишратга хирс қўйиш каби бир-бирига зид туйғулар яшайди. Улуғбек Ҳамдам шу пайтгача яратган Юсуф (“Мувозанат”), Акбар (“Исён ва итоат”), Шердил (“Сабо ва Самандар”) каби қаҳрамонлари сингари Козим образини ҳам идеал инсон сифатида тасвирламайди. Аксинча, унинг руҳиятидаги икки хил бир-бирига зид қиёфани очиб беради. Ҳикояда баъзи бир яланғоч-очик сатрлар ҳам учрайди. Хуллас, У.Ҳамдам инсон руҳиятининг сирли, кўп қиррали, кенг оламини бадий талқин этишда ҳам реализм, ҳам модернизм услуби анъаналаридан унумли фойдаланиб, турфа дунёқарашга эга замондошларимизнинг ички руҳий дунёсини кашф этади. Ёзувчи

²⁴⁰ Ҳамдам У. Умумдард тасвирн. / Янгиланиш эҳтиёжи. Тошкент: Фан, 2007. – Б. 184.

жамиятимиздаги турфа хил савиядаги ижтимоий катламларни жуда яқиндан билиши ҳикояда ёрқин сезилиб турибди.

Адиб асарларида қаҳрамон руҳиятини очишда, асосан, қарама-қарши туйғулар коллизияси етакчилик қилади. Натижада руҳий тасвирда ҳар томонлама ишонарли, ёрқин образлар ва характерлар яратилган.

Ёзувчининг “Қайтиш” ҳикояси оммабоп, бироз енгил планда ёзилган “Узоқдаги Дилнура” ҳикоясидан тубдан фарқ этади. Чунки “Узоқдаги Дилнура”да муайян воқеалар, қаҳрамонлар, шунингдек, диалог сингари бадий тасвирий воситалар етакчилик қилган бўлса, “Қайтиш” ҳикояси автор баёни ва қаҳрамоннинг ички монологи асосига қурилган. Ҳатто қаҳрамоннинг исми ҳам номаълум, шунчаки “У” дейилади. Ҳикояга ҳос тасвир услуби “Ёлғизлик” қиссасини эсга солади. “Ёлғизлик”даги ўзини-ўзи тафтиш этиш оҳанги мазкур ҳикояга ҳам бирдек тегишли. Асар қаҳрамони қирқ йил хизмат қилган ишхонасидан кетади. Маълумки, инсон жамиятда севган касби, қундалик фаолияти, оиласи, дўстлари билан тирик. Шу тариқа унинг ҳаёти маълум маънода мазмун касб этади. “Қайтиш” ҳикояси қаҳрамонни олтмиш ёшдан ошган эркак. Хотини вафот этган, бола-чақаси ўз-ўзи билан овора бўлиб кетган. Кўринадики, ёзувчи “нима сабабдан ишдан кетиши” аҳамиятсиз бўлган ёлғиз эркак руҳиятини таҳлил этади. Янада аниқроғи қирқ йил давомида уёқ-буёғига қарамасдан, бош кўтармасдан ишлаган эркакнинг руҳиятини очиб беради. Албатта, қирқ йил давомида инсон ҳеч нарсани ҳис қилмасдан меҳнат қилиши бўрттирилган бўлса-да, бундай тасвирда ёзувчининг аниқ бадий нияти, мақсади борлиги яққол кўзга ташланади. Бизнингча, ёзувчи ҳикояни “Қайтиш” деб номлар экан, мазкур сўзда ҳам қаҳрамон руҳиятига дахлдор рамзий-мажозий маъно акс этган. Яъни “У” қирқ йиллик хизматдан сўнг, ўз кўнгли билан ёлғиз қолади. У қачонлардир куёш тафтини, гуллар ифорини, кушлар чуғур-чуғурини ҳис этар эди. “У” қирқ йиллик машаққатли меҳнат фаолияти давомида ҳис этишдан маҳрум бўлган. Узоқ вақтдан сўнг “ишдан кетган эркак” ҳиссизлик олаmidан яна инсоний ҳисларни қалбида туя билиш ҳолатига қайтади. Йиғлаш, кулиш, нафратланиш, завқ олиш булар инсонга ҳос бўлган инсоний ҳислатлар. Шу маънода, ҳикоя “Қайтиш” деб номланади. Кўриниб турибдики, мазкур ҳикояда бугунги шиддаткор ва тезкор замоннинг фожеаси, ишга қўмилиб қолган замондошимизнинг маънавий трагик ҳолати талқин этилган.

У.Ҳамдам асарларини кузатиш жараёнида унинг қўпчилик асарла-

рида эркаклар рухияти ва характери чукур очилганини англаш мумкин. Яна бир нарсани айтиш лозим, ёзувчи ўзидан йигирма-ўттиз йил олдин илгарилаб юради. Йигирма беш-ўттиз ёш орасида ўттиз беш-кирк яшар эркак (Юсуф “Мувозанат” романи), кирк яшарлигида олтмиш ёшли эркак (“У” – “Қайтиш” ҳикояси), кирк ёшида кирк яшар (Самандар, Шердил “Сабо ва Самандар” романи) ва ҳақозо юздан зиёд эркак ва аёллар образини яратган. Бу тахлит фикр беихтиёр адабиётшунос Ҳ.Умурувнинг қуйидаги жумлаларини эсга туширади: “Адабиётнинг шу вазифаси ва ёзувчилик касбининг шу фазилати туфайли биз қолоқ киши таржимаи холининг илғор киши томонидан (Абдулла Қодирий томонидан Қалвак Маҳзум ва Тошпўлат тажанг «Хотиралари»нинг ёзилиши) ёки аёл ички дунёсининг эркак томонидан ҳар тарафлама, тушунарли ва ёрқин тасвирлаб берилиши (Навоийда Ширин(нинг мактуби), Флоберда Бовари хоним, Толстойда Анна Каренина, Ҳамзада Холисхон саргузаштлари) каби ажойиб ҳодисаларнинг гувоҳи бўламиз”²⁴¹.

Худди шунингдек, У.Ҳамдам бадийий прозасида ҳам кексайиб, мункиллаб қолган ёлғиз кампир (Лариса хола «Исён ва итоат»), меҳнатдан бошқани билмайдиган деҳқон (Турсунбой жонталаш «Исён ва итоат»), севгида куйиб, адо бўлган сўққабош эркак (Отабек - Оташ «Оташ»), тадбиркор учар йигит (Козим «Узоқдаги Дилнура») каби ранг-баранг образларнинг ҳаёти ва қисмати билан дучлашамиз.

«Оташ» ҳикоясида қаламга олинган қаҳрамон тақдири ва унинг ҳаёти билан боғлиқ воқеалар «Қайтиш» ва «Узоқдаги Дилнура» асарларидан ҳам мутлақо ўзгача. Ҳикояда бир қатор бадийий тасвирлар, жумладан, туш, пейзаж, қаҳрамон томонидан чизилган суратлар, телефон каби барча деталлар яхлит ҳолда бирлашиб, асар қаҳрамони Оташ (Отбек)нинг руҳий дунёсини кашф этишга қаратилганини ҳис этиш мумкин. Оташ севгида омадсизликка учраган бахтсиз эркак тимсоли.

Яна асарда муваффақиятли чикқан ўринлардан бири сурат билан боғлиқ тасвирлар дейиш мумкин. Оташ умри давомида рассом бўлиб, икки хил сурат чизади, биттаси дарахт, иккинчиси севгилиси Солянинг сурати. У шу даражада кўп суратлар чизадики, унинг тўрт фаслдаги барча кўринишлари ижодида барқ уради. Бора-бора рассом йигит чизган дарахтларда севгилисининг киёфаси ўзи сезмаган ҳолда чизилаверади.

“Ёлғизлик” эссе-киссасида дарахт ва дарахтзор тасвирига кўп

²⁴¹ Умуров Ҳ. Қаҳрамон маънавий олами ва эпиклик. Тошкент: Фан, 1995. – Б. 3-4.

ўринлар ажаратилган, жумладан: “Ташқарига кўз солдим – дарахтзор. У ҳам ўз ҳаракатига муносиб равишда ёкимли шовулларди”²⁴². “Оташ”да дарахт образи янада баднийлаштирилади: “Сираси, у дарахтни турли кўринишларда чизган эди: ҳамма фасллардаги, ҳамма кўринишлардаги дарахт расмларини солганди. Назарида, дарахт инсон кўнглидаги кераксиз хоё ҳавасларни ташқарига қувиб ҳайдарди. Дунёнинг ўткинчилиги ва умрнинг омонатлиги тўғрисидаги энг гўзал, энг таъсирли кўшиқ дарахтга тегишли эди. Шохларида хоҳ япроқ бўлсин, хоҳ бўлмасин, қатъий назар, тинглай билгич – қалб қулоғи очиқ одамлар учун дарахтлар ҳамма вақт – қишин-ёзин ҳикмат айтдилар, ҳа...”²⁴³. Умуман, дарахт образи У.Ҳамдам ижодида жуда кўп бора мурожаат қилинган рамзий образ. Дарахт ва дарахтзор ёзувчига илҳом берувчи табиат манзараси саналади. Хуллас, «Оташ» ҳикоясида муҳаббат билан нафрат ўртасидаги бир қадам йўл Отабек ҳаёти мисолида ишонарли кўрсатиб берилган.

Адибнинг «Тош» ҳикояси модернизм асар бўлиб, ҳикоя сарлавҳасидан сўнг кўйилган «Ёки ёвузликнинг туғилиши» иловаси асарда илгари сурилмоқчи бўлган ғояни топиш учун қалит вазифасини ўтайди. «Тош», «Оташ», «Лола» ҳикояларидаги кўпчилик фикрлар, аслида «Ёлғизлик» қиссасидан ситилиб чиққан сатрлар дейилса бўлади.

“Лола” ҳикояси “Ёлғизлик” қисса ва ҳикоялар тўпламида дастлаб “Гардкам” номи билан эълон этилган²⁴⁴. Тадқиқотчи Г.Сатторова мазкур асарни “ҳикоя реал воқеалар эмас, ёзувчи субъектив дунёсида кечадиган нореал воқеалар асосига қурилган” – деб тўғри таъкидлайди²⁴⁵. Ҳикояда лола образига бот-бот урғу берилади. Назаримизда, ҳикоянинг “Гардкам” деб аталишида бироз мавҳумлик мавжуд эди. Иккинчи нашрда ҳикоя сарлавҳаси “Лола” деб аталиб, ҳикоя матни бироз таҳрир этилган. Г.Сатторова ҳикоядаги муҳим эстетик идеални шундай таҳлил этади: “Лолани муайян мақсад рамзи деб белгилаш ўринсиз. ... ҳикоя Шарқ фалсафасига хос комплимент тарғиб этади. ... Хуллас, “Гардкам” қаҳрамони интилган идеал моддий эмас, балки илоҳий, руҳоний идеалдир”²⁴⁶.

²⁴² Ҳамдам У. Ёлғизлик. / Узоқдаги Дилнура. Т.: Академнашр, 2010. – Б. 10.

²⁴³ Ҳамдам У. Оташ. / Узоқдаги Дилнура. Т.: Академнашр, 2010. – Б. 136.

²⁴⁴ Гардкам / Ёлғизлик. Тошкент: Катортал-Қамолат, 1998. Б. 101-105.

²⁴⁵ Сатторова Г. Миллий характер ва бадний талқини. Тошкент: Фан, 2007, - Б. 106.

²⁴⁶ Ўша китоб. – Б. 107-108.

Бизнингча, ҳикояни тадқиқотчи мулоҳазаларидан бошқачароқ тарзда ҳам таҳлил этиш мумкин. Аввало ҳикоянинг бадий композициясига эътибор қаратсак, “Лола”да ҳам худди “Тош” ҳикоясидаги каби воқеалар I шахс “мен” тилидан баён этилади. Биринчи сатр “Шундоқ рўбарўмда қоя – киррадор тошли, тик ва баҳайбат. Устида хилпираб турган алвонранг, ваҳшийларча гўзал лолага ҳамма ўзини уради”²⁴⁷. Бенихтиёр бу сатрлар шоир Ойбекнинг “Нафис чайкалади бир туп наъматак, Юксакда шамолнинг беланчагида” шеърини ёдга солади. Мазкур ҳикоядаги қоялар тепасидаги гўзал лола образи Ойбекнинг “Наъматак” шеърдан таъсирланиб яратилган. Аммо У.Ҳамдамнинг лола образи пейзаж тасвири эмас, унда ёзувчининг муайян бадий мақсади, рамзий эстетик идеали акс этган. Ҳикоя кўп жиҳатдан француз ёзувчиси А.Камюнинг “Сизиф ҳақидаги афсона” эссесини эсга туширади. Ҳар иккала асарни ёнма-ён кўйиб таҳлил этиш мумкин.

А.Камю эсселари XX аср бошларидаги француз бадий тафаккурида муҳим ўрин тутди.

Эсседа қаламга олинган Сизиф курашчан ва саботли инсон тимсоли бўлса, харсангтош рамзий маъно касб этади. Сизифнинг иродаси тошдан ҳам мустаҳкам, енгилмас, руҳан худолардан устун чиқади. Бу маънисиз ишни такрор-такрор бажаришига сабаб, харсангтош Сизифнинг шахсий ғам-ташвиши ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у харсангтошдан воз кеча олмайди. Сизиф – бугунги кун кишисининг тимсоли.

Хуллас, Сизиф сингари “Лола” ҳикояси қаҳрамони ҳам янги-янги чўққиларни забт этишдан чарчамайди. Бу эса инсоннинг метин иродасини, маънисиз ҳаётдан маъно топиб яшаётган ақлу заковатини мазкур кичик бир ҳикояда намойиш этиб турибди.

“Яхши одамлар” ҳикояси “Узоқдаги Дилнура” китобига киритилган ҳажм жиҳатидан энг йирик ҳикоя. Асарнинг бош қаҳрамони Иброҳим қаҳратон киш кунда ўғли билан машина эшигини оча олмасдан анчагина кийинчилик ичида қолишади. Иброҳимнинг бора-бора атрофдагиларга ишончи сусайиб, кўзига ҳамма пул ундириш мақсадида унга ёрдамга келаётгандек бўлаверади. Унинг қалбида батамом ёруғлик, яхшиликка умид ўчган пайтида нотаниш Йўловчилар келиб, унга холис хизмат кўрсатишади. Ҳикоя якуни ҳаётда яхши инсонлар борлигига ишонч руҳи билан якун топади.

Улуғбек Ҳамдамовнинг шу кунгача жами ўн иккита китоби нашр этилган. Шулардан саккизтаси бадий асарлар:

²⁴⁷ Лола / Узоқдаги Дилнура. Тошкент: Академнашр, 2010. Б. 123.

1. «Ёлғизлик». Қисса ва ҳикоялар. Тошкент: Қатортол-Жамолат, 1998. 112 бет;

2. «Тангрига элтувчи исён». Шеърлар. Тошкент: Янги аср авлоди, 2001, 100 бет;

3. «Исён ва итоат». Роман. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003, 140 бет;

4. «Мувозанат». Роман. Тошкент: Минҳож, 2004, 200 бет;

5. «Атиргул». Шеърлар. Тошкент: Сапо-стандарт, 2005, 224 бет;

6. «Сени кутдим». Шеърлар. Тошкент: Фан, 2007, 232 бет;

7. «Сабо ва Самандар». Роман. Тошкент: Мухаррир, 2009, 310 бет;

8. «Узоқдаги Дилнура». Қисса, хикоя ва шеърлар. Тошкент: Академнашр, 2010, 232 бет.

Қолаверса, иккитаси илмий монография ва адабий-танқидий мақолалардан ташкил топган:

9. «Бадиий тафаккур тадрижи». Илмий монография ва мақолалар. Тошкент: Янги аср авлоди, 2002, 200 бет;

10. «Янгиланиш эҳтиёжи». Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент: Фан, 2007, 196 бет.

Яна икки китоб таржима асар:

11. Жалолиддин Румий. «Ичиндаги ичиндадур» Турк тилидан Улуғбек Ҳамдам таржимаси. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003, 200 бет.

12. Усмон Турон. Туркий халқлар мафқураси. 1995.

Шулар орасида «Мувозанат» романи ва «Ёлғизлик» киссаси икки қайта нашр этилди. Маълумки, У.Ҳамдамовнинг «Ёлғизлик» китобидан сўнг нашр этилган «Мувозанат» романи жуда катта шов-шувли баҳсларга сабабчи бўлди. Катта адабиётшуносларимиздан М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов, С.Содиқ, Д.Қуронов ва ёзувчи П.Қодиров, Ж.Абдуллахоновлар романга ижобий баҳо беришди. Шунингдек роман И.Ёқубов, З.Пардаева, Ш.Дониёрова, М.Пирназарова каби олим ва тадқиқотчиларимизнинг илмий монография, диссертация ишлари ва кичик мақолалари доирасида тадқиқ этилди. Шу билан бирга асар бадиий савиясининг кемтиклиги, хусусан, асар тилининг ночорлиги ҳақида М.Чориева, Х.Карвонли каби ёш ёзувчи ижодкорлар томонидан танқид этилди.

«Талабалар дунёси» журналида ёш олма З.Мирзаевнинг «Мувозанат»нинг Америкадаги талқини» мақоласи эълон этил-

ди²⁴⁸. Мақоланинг аҳамиятли жиҳати шундаки, унда муаллиф Мичиган университети тадқиқотчиси Рейчел Харэлнинг «Ўтиш даврида ўзбек адабий овозлари. Улугбек Ҳамдамнинг «Мувозанат» романи воқеаси» мақоласи хусусида хабар беради. Муаллиф мақолада америкалик ўзбекшунос олимларнинг ўзбек адабиёти бўйича олиб борган тадқиқотларига хос текшириш методи, хусусан, Р.Харэлнинг «Мувозанат» романи борасидаги фикр-мулоҳазаларини таҳлил чиғириғидан ўтказди. Ҳатто тадқиқотчи ўзи бевосита роман таҳлилига ҳам киришиб кетади. Муҳими, мазкур мақола ҳозирги ўзбек адабиётида баҳсларга сабаб бўлган «Мувозанат»нинг Америкадаги талқини бўлгани боис бугунги адабиётшуносларимизнинг узок бир китъадаги муҳим адабий жараёндан воқиф этади.

“Мувозанат” романида элликка яқин қаҳрамонлар иштирок этади. Америка ёзувчиси Артур Хейлининг “Оқшом хабарлари” романида бош қаҳрамон ва иккинчи даражали образлар деган қолиплар кўзга ташланмайди. Қаҳрамонлар ўзларининг руҳий дунёси, хатти-ҳаракати, шахсий муаммолари билан баравар равишда иштирок этади. Ҳар бирининг эҳтиёжлари атрофлича қаламга олинади. Артур Хейли билан У.Ҳамдам романларида айнан шундай ҳолат кўзга ташланади.

Иқтисод фанида “эҳтиёжлар чексизлиги” деган атама бор. Мундоқ дўппини бошдан олиб, ўйлаб кўрадиган бўлсак, инсон эҳтиёжи шу даражада кенги, унга нафақат моддий, балки маънавий, руҳий эҳтиёжлар ҳам киради. Севиш ва севилиш, дўстлашиш ёки энг оддий мисол, сувга ташналик ҳам битта эҳтиёж саналади. Қайсики, бирининг талаби қондирилмас экан, ўша жараён инсоннинг ботини ёки зохирини инқирозга олиб келади. “Мувозанат” асаридаги Юсуф, Саид, Миразим, Захро, Амир сингари қаҳрамонлар жамиятда, ўз шахсий ҳаётида, ботиний ва зоҳирий оламида ўзи билан ўзи курашади. Қайсидир бири иделлашмаган севгиси учун, баъзиси маънавий-руҳий эҳтиёж учун курашади. Ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, ҳаётда маълум бир вазни сақлаб қолишга қаратилган инсон руҳияти мувозанатни сақлаб қололмай, қарсиллаб синади. Ҳатто асарнинг энг иқтидорли, ақлли, ҳаётга, жамиятга, атрофдаги инсонларга холис назар билан қаровчи Юсуфда ҳам худди шу ҳолат юз беради.

Асарда 90-йиллардан кейинги ўзбек миллатининг чекка-чекка қишлоқларидаги, шунингдек, тигиз ва сершовқин шаҳар ҳаёти, бу икки

²⁴⁸ Мирзаева З. «Мувозанат»нинг Америкадаги талқини // Талабалар дунёси. 2009. №10. – Б. 10-12.

хил оламда кечаётган инсоннинг изтироблари, дарду алами қаламга олинади. Айниқса, ночорлик, қўли қалталиқ, инсонни нақадар майиб-мажруҳ, забунсиз қилиб қўйиши ёрқин ва жонли лавҳаларда ишонарли ҳикоя қилинган. Асарда иккита қаҳрамоннинг рухий фожеаси, шу фожеага элтган сабаблар, воқеалар тизимининг драматизми юқори пафос билан ифодаланган. Биринчиси, Юсуфнинг ҳаёти, айниқса, ўғлининг ўлими китобхонни ларзага солади. Иккинчиси, Амирнинг ҳаёти. Унинг рафиқаси Гулшоданинг ўлими олдидан ўғлига қилган насиҳатлари ниҳоятда таъсирли чиққан. Ҳаётнинг бешафқат кўчаларида юракда нафрат ва шафқатсизлик, совуққонлик уруғларининг униб-ўсиши “Мувозанат” романининг қаҳрамонлари руҳияти тадқиқи мисолида яна бир бор тахлилдан ўтади. Муаллиф асарда биз энг олий туйғулар деб инонган, гоҳида унга саждалар қилган, эмранган Муҳаббат, Дўстлик, Биргалиқ туйғулар ҳам нақадар омонат эканлиги фош этилади. Хусусан, бу Юсуф, Миразим, Саиднинг ўзаро дўстона муносабатларида исботланади. Асарда ҳатто дўстлик ҳам вақт ўтиши билан ўз самимиятини йўқотади, деган фалсафа илғари сурилади. Чунончи, асар қаҳрамони Юсуф ўз дўстларига ишонган эди. Аммо дўстлари унга вафо қилишмайди. Рафиқаси билан не умидларда бир ёстиққа бош қўйган эди, лекин мақсадлар, интилишлар, эҳтиёжлар бошқа-бошқа бўлгани учун улар ажралишади. Натижада Юсуф иккинчи бор мувозанатини йўқотади. У ўзининг фанини, касбини севар эди. Бирок замона зайли, моддий қийинчиликлар туфайли ўз ишини ташлаб, фирмага ишга қиради. Бирок асар охирида яна аудиторияга қайтади. Унинг мақсади, ота-онаси, акасига ёрдам бериш эди. Акаси Амирнинг замонга мослашишига кўмаклашмоқ истайди. Лекин бу унинг қўлидан келмайди. Юсуф тиришиб-тирмашиб ўз мувозанатини сақлашга ҳаракат қилади. Аммо акаси Амир жамият билан ҳамнафас яшай олмайди. Юсуф фавқулодда сақлаб турган мувозанат асар охирида синади: “Юсуфнинг ичида нимадир қарсиллаб синди”, – дейди. Демак, Юсуфнинг ичида қарсиллаб синган нарса рамзий маънода инсон ботинидаги, уни ҳаётда тутиб турган иродаси, мувозанати эди.

Назаримизда, ёзувчи замонавий ўзбек образини иделлаштиришга ҳаракат қилган. Унинг Миразим, Саид сингари “қўли узун” қаҳрамонлари Америка, Франция давлатларига саёҳат қиладилар. Айниқса, франциялик Матильда билан боғлиқ воқеалар зўрма-зўраки киритилганлиги сезилиб қолган. Шу ўринда ёзувчи замонавий ўзбекнинг имкониятларини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Асарда оилавий фожиалар кўзга ташланади. Юсуф билан Ойгул, Миразим билан Заҳро, Саид билан Манзура, Амир билан Гулшодаларнинг, эпизодик образлар Эргаш билан Латофатларнинг оилавий, шахсий фожеалари кўрсатилади. Ўйлаб кўрилса, уларнинг ҳар бири ўзича бахтсиз. Эр-хотин ўртасидаги муносабатлар ич-ичидан емирилиб кетган. Оила – жамиятнинг муҳим бўлаги. У бахтсиз, сарсон-саргардон экан, азобу укубатлари адоқсиз экан, бунга ким айбдор деган ҳақли савол туғилади. Тўғри, одатда, сабаблар ва оқибатлар мавжуд жамиятдан изланади. Бу мантиқан тўғри ҳам. Асарда мустабид тузумнинг аянчли оқибатлари қурбони бўлган оилалар фожиаси кўрсатилади.

Бизнингча, Юсуфнинг орзу, интилишлари билан тоғ рамзий моҳият касб этади. Чунки, унинг кўзлари доимо Улуғтоққа қадалган. Асарда фожиавий тақдирлардан ташқари табиат тасвирлари ҳам қаҳрамонлар руҳиятига мутаносиб равишда акс эттирилган.

Романдаги барча воқеаларни ҳаракатга келтирувчи образнинг Юсуф деб аталиши ҳам бежиз эмас, албатта. Чунки Шарк адабиётида Ёқубнинг хуснда ва ақлу камолотда етук еттинчи ўғли Юсуф. Адиб бу қадим анъанани назарда тутган ҳолда ўз қаҳрамонига Юсуф деб ном беради. Бундан ташқари, романда 90-йиллардан кейинги ўзбек халқининг эврилишлар давридаги тушқун кайфияти жуда ёрқин деталларда очилган. Чунончи, чойхона тасвири ёки бильярд ўйини муваффақиятли чиккан ўринлардан. Умумий бир хулосага келадиган бўлсак, “Мувозанат” романи айрим жузъий камчиликларга қарамаздан, мустақиллик даври ўзбек романчилигининг шоҳ асари бўлиб қолишига ишонамиз.

Асар “Туриши керак... Туриши керак...” деган мантикий давомийликка эга жумла билан яқунланади. Бу эса Юсуфнинг янги курашларга чоғланаётганидан дарак бериб турибди. Асарнинг бу тарзда оптимистик руҳ билан тугалланиши эса китобхон кўнглига таскин беради.

Хулоса шуки, Улуғбек Ҳамдам насрий асарларида ёзувчининг илк асари “Ёлғизлик”да бошланган йигит руҳиятини чуқур талқин этиш тизими унинг роман ва ҳикояларида ҳам изчилликда давом этди. Зеро, “руҳий таҳлил қонуний бадий ҳодиса бўлиб (Чернишевский) ижодий маҳоратнинг камолати даражасини, унинг таъсир доирасини белгиловчи сифат белгисидир”²⁴⁹.

Яқинда ойнаи жаҳонда денгиз тубидаги ҳаёт тўғрисида илмий-маърифий кўрсатув берилди. Оксаншунос тадқиқотчиларнинг аниқла-

²⁴⁹ Умутов Х. Қаҳрамон маънавий олами ва эпиклик. Тошкент: Фан, 1995. – Б. 3.

шича, уммон ва денгиз тубида маржонлар йиғилиб-йиғилиб сув остида улкан маржон қояларини пайдо қиларкан. Кучли тўфонлар чоғида маржон қоялар ҳар томонга сочилиб кетар экан. Аммо тўфон тингач, маржонлар яна қайтадан йиғилиб-йиғилиб яна олдингидек ҳайбатли маржон қояларни пайдо этаркан. Истеъдодли шахсларни ҳам ўша океан тубидаги маржон қояларга ўхшатиш мумкин. Лекин ҳар қандай давр тўфонлари ҳақиқий истеъдодга йўғрилган бу “маржон қоялар”ни қулата олмайди. Маълум бир муддат тўзғитиб юборилиши мумкин, аммо улар маржон қоялар сингари, албатта, тўфон тингач, яна улкан ва буюк истеъдодларини кўз-кўз этиб намоён бўлишаверади!

Галлюцинация – психологик таҳлил кўриниши

“Галлюцинация” аслида тиббиёт атамаси бўлиб, у руҳий касаллик тури ҳисобланади. Интернет маълумотларига кўра илк бор бу термин 1938 йилда фанда қўлланиб бошланган. Ҳаётидаги кучли изтироб, дард-алам туфайли беморда галлюцинация ҳолати юзага келиб, унинг руҳияти издан чиқади. Медицинага доир адабиётларда қайд этилишича, мазкур касаллик беморларда турлича ҳолатларда зухур бўлади. Жумладан, эшитиш, кўриш, таъм билиш орқали галлюцинацияга учраш мумкин.

“Галлюцинация” адабий термин сифатида, эса ўзбек адабиётшунослигида асосан, 70-йилларда Н.Шодиев, Ҳ.Умутов, сўнгра Й.Солижонов ишларида қайд этилиб, у ҳақда назарий фикрлар билдирилиб ва адабий асарлар таҳлилида шундай қаҳрамонларга мисоллар кўрсатиб берилган. Олимлар томонидан мазкур касалликка чалинган, халқ таъбири билан айтганда, “восвос бўлиб қолган” кишилар образи ХХ аср ўзбек бадиий адабиёти намуналарида, изласак – хоҳлаганча топилади. Демак, “галлюцинация” руҳий таҳлил воситаси шундай хулоса чиқаришимизга имкон бермоқдаки, мазкур адабий ҳодиса ўзбек адабиётида азалдан мавжуд эди, аммо назарий термин сифатида бироз кечроқ истеъмолда ишлатила бошланди.

У.Ҳамдамнинг «Оташ» ҳикоясида қирқ ёш остонасида турган ёлғиз эркак руҳияти чуқур тадқиқ этилади. Ҳикоя қаҳрамони асл исми Отабек, лақаби Оташ, касби рассомчилик. Асарнинг «Оташ» деб аталишида икки хил маъно англашилади: зоҳирий маъно – ҳикоя шунчаки қаҳрамон исмининг қисқартирилган шакли, яъни иккинчи исми; ботиний маъно эса ҳикоя қаҳрамонининг йиллар давомида бир аёл ишиқда олов бўлиб ёниб адо бўлган, унинг оташли муҳаббати нафратга айланган аччиқ қисматиға ишора бериб турибди. Ёзувчи буюк ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг ақл, хусн, ошиқликда идеал образ даражасига кўтарилган Отабек исмини мазкур ҳикоя қаҳрамони исми сифатида танлайди. Бу айни пайтда ёзувчининг муайян бадиий изланишлари, ижодий таъсирланишидан дарак бериб турибди. У.Ҳамдам яратган Отабек (Оташ) жамиятда нормал ҳаёт кечири олмаган руҳий касал бир одам. Ёзувчи мазкур ҳикояда Оташ образи воситасида соф психологик бир ҳодисани жуда атрофлича ёритиб беришга муваффақ бўлган. Бу Оташнинг хатти-ҳаракатларида кўриниш бериб турган ўта драматик,

хагто трагик рухий изтироблари, фожиали ҳаёти мисолида галлюцинация ҳодисасининг кўрсатиб берилишида намоён бўлган. Тадқиқотчи Н.Шодиев кишиларнинг галлюцинация касалига чалиниш сабаблари хусусида мулоҳаза юритиб шундай дейди: «Маълум бир ижтимоий, маиший сабаблар, оғир шароит ва мураккаб вазиятлар туфайли кишилар ана шу рухий хасталикка йўлиқишади. Баъзилари табиатан шу мажрухликка мойил бўлса, айримлари иложсизликдан, мукаррар фожиасини ҳис этган ҳолда бошқа илинжнинг йўқлигига ишонгач, умидсизликдан шу оғир касалга мубтало бўлишади»²⁵⁰. Оташнинг психологиясида бу ҳол кўриниш бериб, унинг севгилисига бўлган муҳаббати нафратга айланади. Севгилиси қиёфаси, дарахт суврати, дарахт тана-сида ҳам севгилисининг қиёфаси муҳрланган бутун умри давомида чизган барча суратларни ёкиб юбориб, ўзи олов ичида ҳалок бўлади. Қаҳрамон психологиясидаги галлюцинатив ҳис, хатти-ҳаракатлар ва гаплар барча-барчаси Оташ образини индивидуаллаштириб, мукаммал образ яратилишига асос бўлган. Галлюцинация Оташ рухий дунёсининг мантикий ҳолати бўлиб, у воситасида ёзувчи қаҳрамон тақдирини психологик жиҳатдан ишонарли яқунлаган. Ҳикояда бир қатор бадиий тасвирлар, жумладан, туш, пейзаж, қаҳрамон томонидан чизилган суратлар, телефон каби барча деталлар яхлит ҳолда бирлашиб, асар қаҳрамони Оташ (Отабек)нинг рухий дунёсини кашф этишга қаратилган.

Яна асарда муваффақиятли чиққан ўринлардан бири сурат билан боғлиқ тасвирлар дейиш мумкин. Оташ умри давомида рассом бўлиб, икки хил сурат чизади, биттаси дарахт, иккинчиси севгилиси Солянининг сурати. У шу даражада кўп суратлар чизадик, унинг тўрт фаслдаги барча кўринишлари ижодида барқ уради. Бора-бора рассом йигит чизган дарахтларда севгилисининг қиёфаси ўзи сезмаган ҳолда чизилаверади.

Галлюцинация ҳолатига тушиб қолган шахс баъзида бу оғир рухий ҳолатдан чиқиб кета олмай ўз жонига, ёки ўзганин жонига қасд этиши мумкин. Юқорида кузатганимиздек, У.Ҳамдамнинг Отабек (“Оташ”), шунингдек Х.Дўстмуҳаммаднинг Гулшод (“Ҳай-й Гулшод, Гулиш!.. ёхуд қуйиқишлоқча қотиллик”) образи ўз жонига суиқасд уюштиради. А.Йўлдошнинг Нозима (“Отчопар ёхуд ўн учинчи уй”), Х.Дўстмуҳаммаднинг Гулгун (“Ҳай-й Гулшод, Гулиш!.. ёхуд қуйиқишлоқча қотиллик”) образлари Акбар ва Қоровой жонига

²⁵⁰ Шодиев Н. Руҳият рассоми. Тошкент: Фан, 1977. –Б. 41.

суикасд килишади. Иккинчи ҳолатда эса қахрамон руҳий мувозанатдан чикиб кетиб, телба бўлиб қолади. Мисол тарикасида А.Йўлдош киссаларидаги Нозима, Осие опа (“Отчопар ёхуд ўн учинчи уй”), Муниса (“Тимсоҳнинг кўз ёшлари”), Самад (“Юлдуз йўли”) образларини санашимиз мумкин.

Галлюцинацияга учраган учинчи бир ҳолатда қахрамон шундай руҳий изтиробдан чикиб кетиб, соғлом инсон сингари ҳаёт кечира бошлайди. Бундай образни биз Х.Дўстмуҳаммаднинг “Сўрок” киссаси қахрамони Бозор ҳаётида кузатдик. Бозор доимо изма-из таъқиб этиб юрувчи “Холис” сайёрасидан келган ўзга сайёраликлар уни сўрок этишидан виждони қийнала-қийнала, тўхтовсиз сўроқлар туфайли бутун қишлоқ аҳли ва раҳбар ходимлар юрагига ваҳима солади. Мазкур киссада ўзбек халқ эртаклари анъаналари ва фантастика элементлари ажиб бир тарзда бирикиб кетган. Чунончи, киссада адиб “Бозор йўл юрса ҳам мўл юрди, қадам ташлаши тобора оғирлашаётганига қарамай кетаверди” тарзида халқ эртақларига хос тасвирини қўллайди.

Галлюцинацияга учраган қахрамон тунда қўркувдан дағ-дағ титраб, рафикаси Шабнамнинг пинжига тикилиб ётади, ўзини гўёки унинг химоясидаги чақалоқдек ҳис этади. Ҳатто бир кун тунда қаттиқ изтиробдан сўнг унинг боши кичрайиб қолади. Биз буни Бозор билан Шабнамнинг ўзаро мулоқатидан биламиз: “- Вой ўлмасам! – деб хайкириб юборди Шабнам ва аввал бир, кейинидан икки қўллаб эрининг бошини, чакқаларини пайпаслай кетди. Қўрқишни ҳам, таажжубланишни ҳам билмай гапирди: - Бошингизга нима қилди?! Вой тавба!.. Бошингиз-чи, Бозор ака, кичкина боланикидай бўлиб қолибди!.. Ўзингиз сезмадингизми?!”

Бозор қалтирайверди. Хотинининг гапидан ортиқ ажабланмади”²⁵¹. Кўриниб турибдики, Х.Дўстмуҳаммад бадий тасвирда норел ҳодисаларни қўллаш орқали асарнинг эстетик таъсир кучини янада оширади. Қолаверса, адиб ҳар бир ҳикоя ва киссаларида янгича бадий топилмаларни намоёниш этади. Галлюцинацияга учраган қахрамон овози ёш боланинг овозидек чийиллаб қолади.

Хулоса шуки, “Сўрок” киссаси қахрамони Бозорнинг восвос бўлиб қолиши, яъни галлюцинациядан унумли фойдаланган Х.Дўстмуҳаммад асарда ўз олдига қўйган бадий мақсадига муваффақиятли эришади. “Инсон аввало ўз виждони олдида тоза бўлмоғи даркор. Ҳалол меҳнат

²⁵¹ Дўстмуҳаммад Х. Сўрок. / Жажман. Қиссалар ва ҳикоялар. Тошкент: Шарқ, 1995. Б. 74.

виждоннинг тинч туришига имкон яратади” – деган бадиний фалсафа киссанинг ўзак-ўзагини ташкил этади.

Галлюцинациянинг яна бир турида тиббиёт нуқтаи назаридан қаралганда, бемор кўз ўнгида худди ўзига ўхшаш образни кўради. Бу фанда “эгизак образ” дейилади. Биз мазкур ҳолатга У.Ҳамдамнинг “Тош” ҳикояси қаҳрамонини мисол келтиришимиз мумкин.

«Тош» ҳикоясида воқеалар I шахс “мен” тилидан баён этилади. Таъбир жоиз бўлса, мазкур ҳикоя қаҳрамонини муаллиф-қаҳрамон дейиш мумкин. Асарда бир қарашда жуда арзимас бир воқеа баён этилаётгандек таассурот уйғотади. Муаллиф-қаҳрамон оғир тушқунликда чоғида бироз кайфиятини яхшилаш мақсадида кўчага чиқади. Олдидан ўтиб кетаётган гўзал жувоннинг хушбичим қадди-қомаги таъсирида унга асир бўлиб, орқасидан соядек эргашиб кетаверади. Аёл балиқ сотиб олмоқчи бўлади, тарози палласига қўйилган тирик балиқ питирлаб, сотувчига унинг вазнини ўлчашига халакит беради. Шу онда сотувчи тарози тоши билан балиқ бошини уриб, ўлдиради. Бу воқеаларга гувоҳ бўлиб турган муаллиф-қаҳрамон кўнгли айниб қайт қилади. Шу ўринда балиққа навбатга турган кишиларнинг ва Аёлнинг унга муносабати баён этилади. Ҳикоянинг бор-йўқ сюжети шу. Аммо сатрлар, фикрлар, аёл ҳақидаги, бадбин ва некбин кайфиятлар ҳақидаги мулоҳазалар оддий эмас, уларда ёзувчининг фалсафий-эстетик дунёкараши мужассам. Ёзувчи акс эттирган гўзал аёл образида, унинг лабларидаги қонга ўхшаш қирмизилиқда, сотувчининг шафқатсизларча балиқ бошини мажақлашида, балиқ сотиб олишига узундан-узун навбатда турган оломон тимсолида, аслида инсоннинг ёвуз кифоаси рамзий маънода ўз ифодасини топган. Муаллиф-қаҳрамон кўнгли айниб қайт қилгач, оломон норози ҳолда тўнғиллайди. Фақат битта қаҳрамоннинг ўзига жуда ўхшаш, аммо кексайиб қолган мўйсафид қусиқ устига тупроқ ташлайди. Одамларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатида ёвузлик нишонларини кўриб кўнгли айниган қаҳрамон ва унга ўхшаш “эгизак образ”нинг қусиқ устига тупроқ ташлаши бу барчаси – қалби фақатгина эзуликка эш инсон қалбидан дарак бериб турибди. Демак, адиб тиббиётда тасдиқ этилган “эгизак образ” яратган. Булар қаҳрамоннинг ёшлиқ ва кексалик давридаги образлари саналади.

Ҳикояда тош образига бот-бот урғу берилади. Жумладан, қаҳрамон юрагидаги тош – тушқун кайфият рамзи, сотувчи қўлидаги тарози тоши – қотиллик рамзи, тушдаги қаҳрамон қўлидаги тош – ёвузлик рамзи маъносини ифодалайди.

Ҳозирги ўзбек насрида инсон руҳиятини кашф этишда адабларимиз турфа хил психологик тасвир воситаларидан, чунончи туш, хотира-хаёл, ички ва ташқи монолог (ички монологнинг бадий-ғоявий жиҳатдан монолог-хотира, монолог-мулоҳаза, монолог-орзу, монолог-хаёлий-суҳбат, монолог-икрор, монолог-тафтиш каби ўнга яқин турлари истифода этилмоқда), диалог, полилог, муаллиф баёни, пейзаж, психологик рамзлар, қаҳрамоннинг мимика ва жестлари, иллюзия, галлюцинация, эгизак образдан кенг фойдаланишмоқдаки, булар барчаси тадқиқотчиларимиздан янгича нигоҳ билан тадқиқ этишни талаб этмоқда.

“Алхимик” фалсафий-рамзий роман

Гарчанд ривожланган техника ва тезкор ахборот воситалари замонида яшайтган бўлсак-да, XXI аср кишиси учун ҳаёт зиддиятларини енгиб ўтиш осон кечмаяпти. У тинмай ўқиши, изланиши, ўзига зарур шарт-шароитни яратиши керак. Иктисодий қийинчиликлар, маънавий-рухий эҳтиёжлар инсониятни керагидан ортиқ даражада ҳолдан тойдирмоқда. Сир эмас, ҳаётдан нолиб, яшашдан чарчаганлар орамизда сон мингта. Мана шундай даврда бразилиялик ёзувчи Пауло Коэльонинг “Алхимик” асари ўзбек тилига таржима қилинди. (Мутаржим О.Шарафиддинов). Таржимон навбатдаги хайрли иши билан халқимизнинг кемтик бўлиб турган рухий эҳтиёжини қондирди. Чунки “Алхимик” романи ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, фалсафий-рамзий роман бўлиб, асар киши қалбида яшашга иштиёқ уйғотади. Савдоси юришмай қолган тадбиркорлар, ҳосили кўнгилдагидек бўлмаган деҳқонлар ҳам асарни ўқиб, навбатдаги курашга чоғланади.

Романда оддий чўпон йигит Сантьягонинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Сантьягонинг ўз тақдири изидан қўркмасдан сафарга чиқиши, сафар чоғида учраган турли қийинчиликларни енгиб ўтиб, барибир ўз мақсади, яъни Миср эҳромига кўмилган катта хазинани топиши рамзий маънони англатади. Ёзувчи бу эртақнамо саргузашт орқали инсониятни ўзининг нузли келажаги, тақдирини ўзи яратишини қизикарли бадиий тимсол ва воқеаларда мужассам этган. Ҳақиқатан ҳам инсон дунёга келгач, у болалик даврида фақатгина яхши ниятлар қилади. Қўл билан ушлаб бўлмас, кўз билан ўлчаб бўлмас улкан-улкан орзулар қилади. Аммо ҳаётга илк бор мустақил кадам қўйганидан кейин болаликда қилинган тилақлар ушалмаган орзуга айланади. Ҳаракат қилиб курашганлар эса ҳаётнинг қайсидир бир палласида жиддий бир хатоликка йўл қўяди-да, шу билан оламжаҳон қилинган меҳнат ва вақт ҳайф бўлиб, аччиқ қисмат захрини чекишга маҳкум бўладилар ва орзу-ниятлари сароб бўлиб кўринади. Пауло Коэльонинг “Алхимик” асари орзу, мақсад, инсон пешонасига битилган ёзук, ҳар бир шахсга тегишли бўлган ўз ҳаёт йўлидаги ижобий ва салбий аломатлар ҳақида ҳикоя қилади. Адиб бу асарни яратишда ўзидан олдин ўтган буюк ёзувчилар (Хемингуэй, Борхес, Блейк...)ларнинг ҳаёт ва унинг моҳияти хусусидаги тўхтамларга таянади. Шунингдек, “Инжил” ва “Қуръони карим”нинг ғояларига асосланади. Муқаддимада берилган “Бокираи Пок ва чақалоқ Исо” ривоятидаги муқаддас китобдаги сураларни тузук

билмаса-да, ўзидаги ягона ҳунари – илгирлигини намойиш эта олган йигит образи жуда катта рамзий маъно ташийтиди. Инсон қайсидир бир ҳунарни жон-дили билан эгаллаши керак. Чунки маҳорат билан эгалланган ҳунар, албатта, ҳар қандай мушкул шароитдан инсонни эсон-омон олиб чиқиб кетиши бу ривоятда рамзий маънода ифода этилган. Сантьяго ўз орзуларига етишиш учун охиригача курашган жасоратли инсон. У чўпон бўлиб, қўйларнинг тилини ўрганади, биллурфурушга шогирд тушиб, ўзининг тadbиркорлик зехнини намойиш этади. Миср эҳромларини излаб, қарвон билан саҳрони кечиб ўтиш асносида саҳро билан, туя билан, турли хил жонзотлар билан тиллашишни мукамал эгаллайди. Сантьяго, чўпон ва қўйлар ҳам рамзий тимсоллардир. Сантьягонинг чўпон бўлишдан мақсади – дунёни кезиш эди, у бу мақсадига эришти. Қўйлар эса фақат тиниқ булок сувия ўтлокзорларнигина кўмсайди. Уларнинг қайғуси фақат қорин ташвиши. Сантьяго уларни ўтлок ва сувлокқа бошлаб боради, шу тарика уларнинг мақсади ҳосил бўлади. Қўйлар тимсолида ҳаётда фақатгина сийиш-ичиш, кийиш ва ҳордик чиқаришдан бошқа нарсани ўйламайдиган калтафаҳм кимсалар образи ифодаланган. Испан йигит Сантьягонинг икки маротаба бир хил туш кўриши уни сафарга отлантиради. Романда воқеалар учта давлат ҳудудида кечади: Испаниянинг Андалусия адирларида, Африкада (араб қабилалари орасида) ва Мисрда. Романдаги Сантьягонинг отаси, Биллурфуруш образлари – ёшлиқда жуда кўп орзулар қилган, бироқ вақти (ёшлиқ)да орзулар сари интилмаганини, яъни кечикканлигини тан олган киши образи. Чунки Сантьяго дунёни кезиш учун отланганида у отасининг кўзларида сайёҳатга чиқиш учқунларини кўради. Биллурфуруш тимсолида биз ўз қисматида кўниккан киши образини кўраимиз. У ўзи хоҳлаганида эди, зерикарли ҳаётдан ўзгачароқ яшаши мумкин эди. Унинг қобилиятлари катта ишларга қодир эди, аммо у ҳаракат қилмади, бутун умр ўз қисматида кўникиб яшади. Сантьяго эса улардан фарқли равишда ўз интеллектларини таваккал қилиб синади. Бу тажриба-синов эса унга фақатгина бахт ва омад келтирди.

Асарнинг «Алхимик» деб аталиши ҳам рамзий маъно касб этади. Муқаддима қисмида таъкидлаганидек, ҳақиқий алхимиклар бутун олам қалбини тушунишга қодир, Лисони Умумияни эгаллаган шахслардир. Муаллиф билан устоз алхимик ўртасидаги мулоқотда алхимикларнинг учта тоифаси ҳақида суҳбат бўлади. Агар романдаги образларни шу нуқтаи назардан тоифаларга ажратадиган бўлсак, биринчи тоифадаги алхимикка инглиз алхимик киради. Учинчи тоифага эса турли хил

киёфага кирувчи Алхимик (у Сантьягога сувори киёфасида дуч келади) ва ўзининг саъй ҳаракатлари билан олам қалбини тушунишга эришган Сантьяго киради. «Алхимик» сўзини ёзувчи фақат маъдани олтинга айланттирувчи мутахассисдан ташқари кенг маънода қўллайди. Пауло Коэльо асар муқаддимасида Хемингуэй, Блейк, Борхес сингари адибларни Лисони Умумияни эгаллаган ёзувчилар, дейди. Номлари юқорида зикр этилган адиблар сайёрамизнинг узок бир қитъасида XX асрда туғилиб, яшаб ўтган эса-да, дунёнинг турли нукталарида уларнинг ҳаёт, муҳаббат, меҳнат, уруш ва ўлим хусусидаги асарлари мутоала қилинмоқда. Тили ва динидан қатъий назар, улар яратган асарларда оддий инсон қалби тадқиқ қилинади.

Сантьяго ўз манзилига етишишида Мелхиседек, Биллурфуруш, Алхимика учрайди. Шулар орасида айниқса, Мелхиседек образи диққатга сазовор. Мутаржим бу образга қуйидагича изох беради: Мелхиседек «Инжил»дан олинган ҳазрати Иброҳим замонида яшаган табаррук подшо ва руҳоний образи. Сантьяго сафарга чиқишидан олдин у билан суҳбат куради. Кейинги саргузаштлар давомида у Биллурфуруш киёфасида, Алхимик киёфасида, Мелхиседек ўзи айтганидек, Сантьягога ўз тақдири изидан оғишмай етишиб олишида, турли хил кийинчиликларга учраганида турфа киёфада кўриниш беради. Мелхиседек образи шарқ адабиётидаги Хизр образини эслатади. Халқимиз орасида ҳали ҳозиргача Хизр ва Хизрга йўлиққан давлатманд кишилар ҳақида гаплар юради. Айтишларича, Хизрга йўлиққан кишининг ҳар қандай муроди ҳосил бўлар эмиш, шунинг учун халқ Хизр билан учрашган кишини «худонинг назари тушган одам» дейишади. «Алхимик» романининг қахрамони Сантьяго ҳам насронийлар динидаги Исо пайғамбарнинг тимсоли комил руҳоний Мелхиседекка учраганлиги учун ҳам унинг ҳаётида ҳеч бир қутилмаганда улкан ўзгаришлар юз беради. Мелхиседек – Сантьяғони ҳақиқат йўлига бошловчи пир тимсоли. Сантьяго, авваламбор, оддий инсон, кўйларини сотиб топган пуллари ни Африкада шилиб кетишганида, пулсиз, бошпанасиз қолганида, Алхимик билан қароқчилар қўлига тушганида оддий чўпон бўлиб юрган даврини кўмсайди, Миср эҳромларига ҳеч қачон етиб бора олмаслиги, ҳеч қандай хазинанинг йўқлиги уни тушқунликка туширади. Асарда турли хил миллат вакиллари, хусусан, испан, инглиз, араб қатнашади. Турли касб билан шуғулланувчи кишилар образи тасвирланган: чўпон, биллурфуруш, алхимик, бодрокфуруш, туякаш, сахройи аёл, жангари аскарлар, қароқчилар ва ҳакозо.

Ҳаёт орзу қилиш, қилинажак ишларни ҳаёлан бўлса-да, бажаришдан иборат. Ҳаёл қилиб туриб, амалда ҳаракат қилмаган инсон ўз бахтига эриша олмайди. Орзу қилиш ҳам яшашга интилишнинг муҳим бир хусусияти. Инсон табиатан ўтказган кунларини қайта-қайта хотирлашга мойил. Худди шунингдек Сантьяго ҳам ширин хотиралар кечмишида ўз мақсади сари интилади.

Романда илова қилинган асар ичидаги ҳикоялар: Оскар Уайльднинг Нарцисс ҳақидаги ҳикояси, Бокиран Пок ва чақалоқ Исо ҳақидаги ривоят, Юсуф Алайҳиссалом ҳақидаги ҳикоят, Алхимик Сантьягога ҳикоя қилган икки ўғилнинг отаси ҳақидаги ҳикоятлар берилган. Ҳикоя ичида ҳикоя бериш услуби Шарқ мумтоз адабиётидаги қатор дoston ва масаллардаги қолиплаш анъанасини эслатади.

Романда тилга олинган Урим ва Гуммим ҳикматтоши, умрни узайтирувчи мангулик элексири, комил руҳоний тимсоли Мелхиседек образи ёзувчининг ўзи ўйлаб топган ҳаёлот маҳсули эмас. Фақат уларни ёзувчи ижодий қайта ишлаб, романтика асосига қурилган реалистик асар яратган. Бу асар кўпроқ ёвузликнинг инқироzi, эзгуликнинг ғалабаси ҳақидаги Шарқ эртакларини эслатади. Бирок Пауло Коэльо тақдир ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларига асарнинг илк саҳифаларидан то хотимасигача урғу беради.

Шу ўринда таржимон маҳорати хусусида бир-икки оғиз тўхталиб ўтмоқчи эдик. Мутаржим шамолнинг уч хил турини фарқлайди: Левант шамоли, Сирроко, Самум. Агар мутаржим шамолнинг уч турини шунчаки «шамол» дея таржима қилганида асарнинг оригиналлигига путур етган бўлур эди. Бу таржима асарнинг халқимиз орасида шуҳрат қозонишининг сабабларидан бири руҳий эҳтиёждан ташқари мутаржимнинг маҳорати ҳамдир. Ўзбек тилидаги чиройли сўзларни ўз ўрнида нуктадонлик билан истифода этиши.

Сантьяго шамол билан, куёш билан суҳбатлашади, бу типдаги тасвирий воситалар шарқ мумтоз адабиётига ёт эмас. Мумтоз дostonларимизда гул ва гиёҳлар, жонзотлар билан инсоннинг мулоқотига минглаб мисоллар топиш мумкин. Америка ёзувчиси Хемингуэйнинг машҳур қиссаси «Чол ва денгиз»да ҳам чол Сантьяго ёлғиз ўзи тунда ой, юлдуз, катта марлин балиғи, акулалар ҳужумидан сўнг яримта бўлиб қолган балиғи билан суҳбатлашади. Бундай ғайритабиий тасвирларда инсоннинг ички дардлари намоён бўлади, шунингдек, дунё инсоният елкасига юклаган оғир ҳаёт синовларига, ҳаётнинг турфа эврилишларига қарши одамзоднинг исёнини кўрамыз.

Романнинг хотима қисмида Сантьяго излаган хазиnasi билан она юрти Испанияда, қўйлари билан хордиқ чиқариб, туш кўрган чинор тагида пайдо бўлиб қолади. Романнинг бу тахлит ечимида рамзий маъно бор, албатта.

Асарга мурожаат қиламиз: «Йигитнинг исми Сантьяго эди. У харобага айланган черковга судралиб етиб борганида, анча-мунча коронғи тушиб қолган эди. Омборхонада аввалгидек қора чинор кўкка бўй чўзиб турар, илма-тешиқ гумбазнинг у ер-бу еридан эса юлдузлар кўринади»²⁵². Энди эса асарнинг муқаддима қисмига чекинамиз: «Йигитнинг исми Сантьяго эди. У қўйларини чала вайрона, ташландиқ черковнинг ёнига хайдаб келганида, окшом чўка бошлаган эди. Унинг гумбази кўпдан бери чўкиб, ярми кулаб тушганди. Бир замонлар черковнинг омбори турган жойда шохлари тарвақайлаган чинор ўсиб турипти. Сантьяго шу ерда тунаб қолишга қарор қилди...»²⁵³. Муқаддима билан хотима деярли бир хил тугалланган йигитнинг исми Сантьяголиги, харобага айланган черков, омборхона, у ерда ўсиб турган қари чинор... Рамзларга мурожаат қиламиз: черков – муқаддас жой, чинор – абадий ҳаёт рамзи. Асарнинг бошланиши ва хотимасини ўкиб, ҳатто балки у ухлагану туш кўрган, асар охирида уйғонган, деган хулосага келасан. Бироқ чинор тагида топилган хазина-чи? Саргузаштлар реал юз берди, Сантьяго Миср эҳромларига етиб боргунича дунёнинг гўзаллигини кашф этди. Шу ўринда Шарқ адабиётига бироз чекиниш қилмоқчи эдик. Жумладан, Алишер Навоийнинг фалсафий-тасаввуфий-рамзий достони «Лисонут-тайр»да семурғни излаб чиққан кушлар асар ечимида ўттизта куш ўзлари бўлиб чиқади. Инсон ҳаётда тиришиб-тирмашиб ниманидир излайди, интилади, ишонади, ишонмайди. Аммо одамзод охир-оқибатда ўз қалби билангина қолади. Шунинг учун ҳам Навоийнинг рамзий маънодаги кушлари қанчадан-қанча адирлар, водийлар ошиб алалхусус ўзларини топти. «Алхимик» романида ҳам қахрамон не-не мушкулотларни енгиб, ниҳоят ўз она ватанида пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Адиб бундай ечим орқали қаватма-қават полифоник тафаккурни илгари сурган. У излаб чиққан жамики гўзаллик ва бойлик ўз она ерида экан. Хазина – аслида моддий бойлик эмас, Сантьяго сафар чоғида орттирган ҳаёт ва инсон ҳақидаги қарашлар силсиласидан иборат. Жумладан, у сахройи аёлни севади, сеvgи у кўзлаган мақсадга етиб боришида катта куч бўлди, олам қалбини англаш даражасига етишди.

²⁵² Пауло Коэльо. Алхимик. // Жаҳон адабиёти, 2003, №1, 84-бет.

²⁵³ Ўша асар. 11-бет.

Эҳтимол, инглиз алхимик ҳам Сантьяго сингари оламга теранрок назар ташлаганида эди, у ҳам олам қалбини кашф этган бўлармиди. Сантьяго манзилга етишиш йўлида учратган ҳар бир кишидан нимадир ўрганди, тўғри хулоса чиқара олди. Шунинг учун ҳам у ғолиблик шоҳсупасига, қийналиб бўлса-да, етиб келади. Асар дебочасида берилган Оскар Уайльднинг Нарцисс ҳақидаги ҳикоясига ҳамоҳанг фалсафий ифода-ланган. Юнон фалсафасининг ўзгартирилган, бу вариантида Нарцисс тикилиб ҳалок бўлган сувдан, унинг жамолини сўрашганида Нарцисснинг кўзларида у ўзининг хусни таважжухини кўрган бўлади. Асарда устоз Алхимик бу афсонани ўкиб мутаассир бўлади. Кўриняптики, романдаги барча афсона ва ҳикоятлар, энг муҳими, роман сюжетига сингдирилган асосий мазмун моҳиятан ўз-ўзини англаш, ўзини севиш, ўз тақдири изидан дадил кетишга даъват этади.

Роман ҳажман кичик қисса жанрини эслатса-да, бироқ унда романий идрок ва ифода мужассам. Ҳажман кичик асарни «жажжи роман» дейиш мумкин. Асар ҳақидаги фикрларимизга яқун ясайдиган бўлсак, «Алхимик» романи китобхонда ҳаётсеварлик кайфиятини мустаҳкамлайди. Айниқса, ўзбек китобхонида афсонавий-сеҳрли ажиб бир эртак ўқигандек таассурот уйғотади.

(“Жаҳон адабиёти”, 2003)

Илмда публицистика фан ва санъатдан кейин учинчи ижод тури сифатида эътироф этилган. Публицистиканинг таъсирчанлиги аввало янги фикр, янги факт ҳамда аналитик куввати билан белгиланади²⁵⁴.

Адиб Абдулла Қаҳҳор адабий-танқидий публицистикаси нафақат жанр нуктаи назаридан ранг-баранг, мавзу, образли тафаккур, фактларнинг мантикий, ассоциатив, аналитик таҳлили билан ҳам ажралиб туради. У 20-йиллар охири 30-йиллар бошида ўзбек матбуотида, жумладан, “Муштум”, “Ёрқин турмуш”, “Ўзбек адабиёти ва санъати” журналлари, “Янги йўл”, “Қизил Ўзбекистон” газетасида ўз мақолалари билан иштирок этди.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий публицистик ижоди давр нуктаи назаридан 20-60-йилларни, жами эллик йилни ўз ичига олади.

Биз адибнинг мақолаларини мавзу жиҳатдан қуйидагича таснифий ўргандик:

1. Матбуот ҳақидаги танқидий мақолалари.
2. Ёш ижодкорлар ва тенгдошлари ижодига танқидий муносабат билдирилган мақолалари.
3. Адиб учун адабий мактаб бўлган устоз ижодкорлар ҳақидаги мақолалар.
4. Бадний ижод, ижодий жараён, бадний адабиёт муаммоларига бағишланган мақолалар.
5. Ижтимоий ҳаёт ва маиший турмуш ҳақидаги мақолалари.

Публицист ижодкор Абдулла Қаҳҳорнинг матбуот ҳақидаги танқидий мақолалари сирасига “Ҳозирги сатирамиз устида” (30 август, 1929. “Қизил Ўзбекистон”), “Кулгичилик баҳслари” (5 апрель, 1929. “Қизил Ўзбекистон”), “Муштум тўғрисида” (1969) кабиларни киритиш мумкин. Бу учта мақола “Муштум” журнали саҳифаларида эълон қилинган сатирик, юмористик мақолалар, карикатуралар таҳлилига, журнал савиясига бағишланган. Адиб сатиранинг ижтимоий моҳиятини тушунтириб берар экан, рус тилида чиққан “Чудак”, “Крокодил” журналларидаги “карикатуралар ҳам кулги, ҳам кўпчилик ишидаги ярамас иллатларнинг томирини киркиб ташлашини” таъкидлайди. Публицист-ижодкор ўзбек тилида нашр этиладиган ягона сатирик журнал “Муштум” альбомини таҳлил чиғириғидан ўтказар экан,

²⁵⁴ Тоғаев О. Адиблар ва жанрлар. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. 1976. –Б. 5.

унда эълон қилинган ҳажвий ҳикоя, ҳажвий шеър, карикатура суратларга танқидий муносабат билдиради. Улардаги ноўрин ўхшатишлар, муболағалар, Қаҳҳор таъбири билан айтганда, “палағда гаплар”ни каттиқ танқид остига олади.

Публицистнинг мақолада кўзда тутган асосий мақсади фақат ҳаётгий, адабий фактларни келтириб, уларни танқид этишдан иборат эмас, аксинча жамиятдаги ёки адабий ҳаётдаги ўша кемтикликни қай тарзда тўлдириш ёки тўғри йўлга солиш муаммоси устида бош қотириб, субъектив мулоҳазалари, таклифларини билдиришдир. Худди шу ҳолат Абдулла Қаҳҳор публицистикасига ҳам дахлдор.

Жумладан, адиб “Ҳозирги сатираимиз устида” мақоласида “жиддий адабий асарларда ўқувчининг туйғусини кўзгатишда қанча усталик, қанча кучли ифодалар лозим бўлса, кулги асарлар яратишда ҳам унинг завқли, марокли бўлиши учун ҳунар керак”²⁵⁵ – дейди. Абдулла Қаҳҳор сатирик асарларда кучли кулги уйғотувчи табиий тасвирлар ярата олган маҳоратли адиблар Жек Лондон, Гоголь асарларидан мисоллар келтириб, оригинал ўхшатиш ва муболағаларни ёш ҳажвчи, сатирик ижодкорларга намуна сифатида кўрсатиб беради.

“Кулгичилик баҳслари” мақоласи ҳам публицист-адибнинг “Муштум” журнали тўғрисидаги фикрлари, шу билан бирга Ғафур Ғулومнинг кулгичилик тўғрисидаги мақоласи муносабати билан анчайин баҳсларга сабаб бўлган гап-сўзларга жавоб тариқасида ёзилган. Муҳими, мақолада Абдулла Қаҳҳор баҳслар ҳақида фикр юритиб, мақола сўнггида ўзининг қатъий, жўяли хулосаларини бешта пунктда беради. Шулардан битта хулосага диққатимизни қаратсак: “Русчадан механистик равишда ўрناق олиб бўлмайди. Биз ўз турмушимизга мувофиқ келадиган янгиликлар вужудга келтирмасак бўлмайди...” – дейди²⁵⁶. Демак, публицист рус матбуотидаги “Крокодил”, “Чудак” журналларидаги сатирик асарлар ва карикатуралардан “Муштум” журнали ходимлари ўрناق олишини тарғиб этгани ҳолида, улардан шунчаки механик равишда ўзлаштиришини ёқламайди, ўзбек халқи ижтимоий, маиший турмушига мувофиқ янгиликлар қилиниши даркорлигини уқтиради. Адиб кўчирмачилик асосида яратилаётган сунъий янгиликларга барҳам бермоқчи бўлганлиги ойдинлашади.

²⁵⁵ А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 217-218

²⁵⁶ А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 226.

Абдулла Қаҳҳор умрининг охиригача “Муштум” журналининг энг яхши мухлиси, холис ва шафқатсиз танқидчиси бўлиб қолди. 1961 йилда ёзилган “Муштум тўғрисида” мақоласи фикримизнинг ёрқин далили. Публицист журналининг 1960 йил ва 1961 йилнинг ярмигача нашр этилган сонларни варақлаб, “Муштум”нинг эски мухлиси сифатида унинг савияси ва аҳволи тўғрисида жиддий фикр-мулоҳазаларини билдиради. “Муштум”да босилган материалларнинг кўпчилигида сатирик жозиба етишмаётганлигини алоҳида қуйинчаклик билан таъкидлайди. Бадиий-публицистиканинг фельетон, памфлет сингари ранг-баранг жанрлари журнал саҳифаларида мутлоқа йўқлигидан қайғуради, маъносиз карикатураларни танқид этади. Шунингдек публицист журналининг тил маданиятига риоя қилиш уёқда турсин, ўзи ғариб аҳволда эканлигини эътироф этади. Кўринадики, Абдулла Қаҳҳорнинг бадиий ижодига хос кучли захарханда, фош этувчи сатирик услуби публицистикасига ҳам бирдек тегишли.

Абдулла Қаҳҳорнинг бадиий ижод, ижодий жараён ҳақидаги бадиий адабиёт муаммоларига доир “Илҳом тўла ижод учун” (1959), “Китоб шавқ билан ўқилиши керак” (1968), “Шижоат ҳақида” (1963), “Санъат асарининг қаноти” (1964), “Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага” (1965), “Ижодий фаоллик ва жасорат ҳақида” (1962), “Ёзувчилик бурчим” (1967), “Образ – ижод демақдир” (1961), “Талант” (1956), “Бадиий очерк тўғрисида” (1940) мақолаларини санаш мумкин.

Айниқса, “Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага” мақоласи адабиёт-шунослигимизда энг кам ўрганилган ижодкор шахс, ижодий жараён, ижодкор лабораториясини ўрганишда ниҳоятда қўл келадиган манба. Адиб ўзининг бошидан кечирганларини “вино чуқур ертўлаларда тингани сингари ўтмиш кишининг хотирасида тинади; кишининг ёшлиқда кўрган-кечирганлари кўп йиллик вино сингари тиник ва кучли бўлади” – деб изох берар экан, болалик хотираларининг – ҳаёт воқелигидан бадиий тўқимага айланишини ўз ижодида қай тарзда юз берганлигини бир қанча ҳикоялари, уларнинг ҳаётий асослари, қаҳрамонларнинг ҳаётий прототиплари ҳақида ҳикоя қилиб беради. Жумладан, “Бемор” ҳикоясида тасвир этилган воқеага ўхшаш ҳодиса ёзувчининг ҳаётида тахминан 13-йилда бўлганлигини ҳикоя қилади. Онаси тўлғоқ азобини чекиб ётганида қўшни кампир дояликка келади. Ёзувчи шундай хотирлайди: “Қийналяпти, бечора, – деди кампир ва бир оз жим қолганидан кейин менга ишора қилди. – ўғлингизга айтинг, аясини дуо қилсин, гўдакнинг дуоси ижобат бўлади.

Дадам энгашиб менинг кулоғимга шивирлади.

– Худоё аямга нажот бергин, дегин! Айт!

Дадам жуда ташвишманд эди. Мен бошимни кўтардим. Осмон тўла юлдуз бўлса ҳам, коп-коронғи эди. Юрагимни ваҳима босди. Дадам қистар эди. Йиғламсираб дуо килдим²⁵⁷. Кўринадики, “Бемор” ҳикоясида воқеалар бошқароқ тарзда бўлсада, бироқ Абдулла Қаҳҳорлар хонадонида бўлиб ўтган реал воқеа моҳиятан ҳикоя учун асос бўлган, бундай ҳодиса ўша давр учун оддий бир ҳол эди. Маълумки, ҳикояда кашшоклик, жаҳолатда умр кечираётган ўзбекнинг фожиавий тақдири чуқур драматизм билан очилган. Абдулла Қаҳҳор болалиқдаги ана ўша таассуротлари асосида ҳаётгий фактни қайта ишлаб, гўзал бадийий ҳақиқатга айлантиради.

Қолаверса, мақолада публицист-адиб “Анор”, “Кўр кўзнинг очилиши”, “Адабиёт муаллими”, “Санъаткор”, “Ўжар”, “Жонфигон”, “Бошсиз одам”, “Ўғри”, “Миллатчилар”, “Большевиклар”, “Минг бир жон” каби ўндан зиёд ҳикоялар биографиясини бирма-бир ҳикоя қилиб, ҳаётгий асослари, қаҳрамонларнинг прототиплари ҳақида батафсил маълумотлар беради. Кўринадики, ёзувчиларимизнинг адабий-танқидий, бадийий публицистикасини ўрганиш ижодкор лабораториясига киришга йўл очади. Ёзувчилик сирлари, бадийий асарларнинг яратилиш тарихи, қаҳрамонлар, бадийий асардаги бадийий деталлар ҳақида тасаввур беради. Қисқаси, бу типдаги ёзувчи мақолаларида баддий ҳақиқатларнинг ҳаётгий асослари очилади.

Абдулла Қаҳҳор сатирик образлар, ҳажвий асарларнинг энг мохир устаси сифатида Гоголни ниҳоятда хурмат қилган, уни устоз деб билган. Ҳикоянавислик соҳасида эса адиб ўзига Чеховни устоз деб билиши, унинг таъсирида бир канча ҳикоялар яратганлиги адабиёт аҳлига жуда яхши маълум. Шу боис адиб ҳаяжон ва образли тафаккур билан: “Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда темир йўл гайкаларини бураб олган “Ёвуз ниятли киши” – Денис, иккинчи томонда отқоровул юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўк узганда киприк қоқмаган “баттол ўғри” Бабар! Булар замона дараҳтида етишган бир олманинг икки палласи.

Шундай қилиб, болалигимда зехнимда чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирдим. Шунинг натижаси бўлиб ғам-ғуссага тўла “Ўғри”, “Томошабоғ”,

²⁵⁷ А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 315.

“Бемор”, “Анор” – ўз вақтида ёзилмай қолган ҳикоялар вужудга келди.

Мен ҳикоячилик ҳунарининг алифбесини ҳам шу муборак кўзойнак билан ўқиганман” – дейди²⁵⁸.

“Ҳаёт ҳодисасидан бадийий тўқимага” мақоласида “Миллатчилар” ҳикоясида Чехов таъсирига тушиб, ўзи билмаган ҳолда беихтиёр “Букаламун” ҳикоясидаги Чеховнинг “ити”ни яратганлигини очиқ-ойдин тан олади. Ушбу мақолани ёш ижодкорлар учун, эндигина ижод, адабиёт оламига қадам қўйиб кириб келаётган келажак авлод учун сабоқ бўлгулик чин маънодаги ҳаётий дарслик дейиш мумкин.

Адиб “Ёзувчилик бурчим” мақоласида қахҳорона ёзувчиликка хос фидоий табиатини очиб ташлайди: “Ёзувчининг вазифаси яхши асарлар ёзиш, халқ дилининг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан кўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам қиради.

Мен имкониятим, умрим борича зиммамдаги ёзувчилик бурчини бажаришга ҳаракат қиламан”²⁵⁹. Айтиш мумкин, “адабиётнинг сергак, жасур посбони” бўлишдек муқаддас бурч Абдулла Қахҳорнинг сўнги нафасигача ёзувчилик кредоси бўлиб қолди.

Адиб-публицистнинг “Бадийий очерк тўғрисида”ги мақоласи адабиётшунос, назариётчи олимдан кўра аниқ, батафсил, изчил илмий мулоҳазалар билан ёзилганлиги учун илм аҳлини қойил қолдиради.

Адиб мақолада адабиётшунослигимизда ҳикояни юқори савияли, очеркни эса паст савиядаги “иккинчи сорт” жанр деб қарайдиган олимларнинг маънисиз ўзаро баҳсига қажатқич зарба беради, ҳикоя билан очерк жанрининг ўзига хос фаркли олами ҳақида ниҳоятда эркин, субъектив ва айни пайтда соф илмий мулоҳазалар билан лимо-лим аҳамиятли, илмий қимматга эга бўлган фикрлар билдиради.

“Адабиётда прозанинг ҳам турли тармоқлари – жанрлари бор: ҳикоя, очерк, роман, повесть. Булар ҳам турли йўл билан бир мақсад учун хизмат қилади. Конкрет ҳолларда буларнинг ҳам, бири катта, бири кичик роль ўйнаши мумкин. Шундай бўлгандан кейин: “Ҳикоя аҳамиятли жанрми, очеркми?” деб савол қўйиш ўринли бўладими? Демак, очеркнинг материали, ёзилиши бошқа жанрлардан фарқ қилар экан, бу фарқ уни адабиётда иккинчи даражали жанр дейишга мутлоқ асос бўлмайди. Бундан маълум бўлдики, очерк ҳам адабиётда тўла

²⁵⁸ Ўша аср. –Б. 282.

²⁵⁹ А.Қахҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 426.

хуқуқли жанр. Очеркист-ёзувчидир”²⁶⁰ – дейди, адиб. Шунингдек публицист-ижодкор адабиётшупослигимизда очерк жанрига нисбатан паст назар билан қарашнинг асосий сабабини ўзбек адабиётида яхши очерк яратилмаётганлиги деб, изоҳлайди. Публицистнинг бу фикрини асосли деб ўйлаймиз. Аммо Ғафур Ғулом, Ойбек, Максуд Шайхзода сингари адибларимизнинг 40-йиллардаги бадний-публицистикаси анчайин юкори савияга эга. Бу ўринда А.Қаҳҳорнинг фикрларини, етук очерклар яратилгану, бироқ улар жуда камчиликни ташкил этишини кўшимча қилишимиз мумкин.

“Бадний очерк тўғрисида” мақоласида публицист Абдулла Қаҳҳор очерк ва ҳикоянинг жанрий имкониятларини қиёслайди, аниқ назарий фикрлар билдиради.

Абдулла Қаҳҳорнинг ёш ижодкорлар ва тенгдошлари ижодига танқидий муносабат билдирилган адабий мақолалари сирасига “Тортик” (1948), “Поэзия юксак санъатдир” (1941), “Севиқли шоиримиз” (1953), “Илҳом ва маҳорат самараси” (1965), “Тортик” (1940 Саидахмад Хусанхўжаев. Ҳикоялар тўплами) қабиларни санаш мумкин.

“Тортик” мақоласи “Қизил Ўзбекистон” газетасининг ташаббуси билан майдонга келган китоб, унга киритилган ҳикоя ва очерклар таҳлилига бағишланган. Публицист-адиб ёш ёзувчилар ва журналистлар Ҳаким Назир, Нурмат Мақсудий, Султон Акбарий, Туроб Тўла, Салоҳ Ҳасан, Асқад Мухтор, Ойдин, Наби Восихонов, Шухратларнинг тўпландан ўрин эгаллаган очерк, ҳикояларидаги камчилик ва ютуқларни бирма-бир кўрсатиб беради. Мақоладаги ёзувчининг аналитик таҳлил унсурлари билан бадний образли ҳажвий ифодалари публицистнинг ниҳоятда юкори савиясини кўрсатади. Жумладан, ёшлар ижодини таҳлил этар экан, бир ўринда шундай дейди: “Бу хилдаги ёзувчилар, албатта, узоққа бормайди: ўзидан ўзи араванинг кетидан тушиб қолади. Буни кўриб турибмиз”²⁶¹. Ҳақиқатан ҳам юкорида номлари келтирилган ёзувчи ва журналистлар орасидан саноклисигина адабиётимиз тарихидан ўрин олди, колганлари эса адиб айтганидек, “араванинг кетидан тушиб қолди”. Ўзининг “Олтин зангламас”, “Жаннат кидирганлар” сингари етук асарлари билан адабиётимизда чуқур из қолдирган Шухратнинг “Тортик” тўпламига киритилган

²⁶⁰ А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 248.

²⁶¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 372.

хикояларини Абдулла Қаҳҳор танкидий камчини билан аёвсиз савалайди: “Шухратнинг “Куёви”ини унинг муваффақиятсиз хикояси дейиш керак. Асарнинг олдига қўйган вазифаси аниқ бўлмаганлиги учун ундаги эпизодлар ҳеч нарсага хизмат қилмайди”²⁶². Кўринадики, адиб асарнинг камчиликларини аямасдан очиқ айтиши замирида катта адабиёт учун замин ҳозирлайди. Публицистнинг бу хатти-ҳаракатларида чин маънодаги катта адабиёт учун фидойилик ва жонқуярликни кўриш мумкин. Адиб бу типдаги танкидий мақолалари орқали ёш ижодкорларни яхши ёзишга даъват этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг 1971 йилда нашр этилган “Асарлар” тўпламининг олтинчи тоmidан кисса ва ҳикоялари билан биргаликда мақолалар, очерклар, фельетонлар, суҳбатлар ва қайдлари ўрин эгаллаган. Тўпламга жами 63 та мақола ва суҳбатлар киритилган. 1989 йилда нашр этилган Абдулла Қаҳҳорнинг 5 жилдлик “Асарлар” тўпламининг бешинчи жилди “Ҳақ сўзнинг кучи”га мақолалар, суҳбатлар, қайдлар киритилган. Тўпламдан ўрин олган мақола ва суҳбатлар сони 1971 йилги нашрдан кўра кўпроқ, яъни 78 тани ташкил этади. Албатта, уларни битта кичик мақола доирасида таҳлил этиш мумкин эмас. Ҳар бир мақола ва унда қўйилган муаммо алоҳида бир мақола бўлишга арзийди.

Абдулла Қаҳҳор публицист-ёзувчи сифатида доимо янги фикр айта олди, ҳар бир мақола ва фельетонларида янги-янги фактларни ўртага ташлай олди, энг муҳими уларда юқори савиядаги аналитик таҳлил бўртиб туради.

(“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2009)

---

²⁶² А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. 1971.- Б. 374.

2.2. ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ ХОРИЖДА ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИДАН БИР ЛАВҲА

Фитратшуносликнинг янги қирралари

Ҳаётда шундай инсонлар борки, агар Яратган уларга юз йиллик умр ато этса ҳам улар на ўзларининг ҳаётини эплаб яшай олади ва на бошқаларга фойда келтирадилар. Яна шундай инсонлар борки, улар ўзларининг қисқагина ҳаётлари давомида бутун бошли миллат ҳаётида қуёш бўлиб порлайдилар, халқ тақдири оқимини бошқа ўзанларга буриб юборади. Эллик икки йил умр кўриб, ўзбек миллатининг ижтимоий-сиёсий, адабий, маданий, маънавий-маърифий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк иқтидор эгаларидан бири Абдурауф Фитратдир. Қомусий алломаизмининг турли соҳаларда қилган хизматлари нафақат ўзбек адабиётшунослари, балки дунё олимлари томонидан эътироф этилиб, илмий жиҳатдан ҳамон тадқиқ этилмоқда. Мазкур мақолада ўзбек ва хорижлик фитратшунослар, яъни турк, япон, инглиз, немис олимлари тадқиқотини бироз бўлса-да қиёсий планда ўрганишга ҳаракат қилдик.

Ўзбек адабиётшунослигида Фитрат шахсияти ва ижодини кенг оммага қайтадан танитиш ишлари, асосан, 80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланди. Бу даврда Э.Каримов, А.Алиев, Б.Қосимов, О.Шарафиддинов, Ш.Турдиев, Н.Каримов каби олимларимиз фитратшунослик соҳасида илк мақола ва рисоаларини эълон этишди.

Хорижда эса бу соҳадаги илмий тадқиқотлар биздан анча олдин, аниқроғи 40-йиллардаёқ бошланган эди. Шу йўналишдаги тадқиқотлар 60-йиллардан то шу кунгача давом этиб келмоқда. Жумладан, Фуод Купрулизода («Чиғатой адабиёти», Ислом энциклопедияси III, Истанбул, 1945), Заки Валидий Тўғон («1929-1940 йиллар орасида Туркистондаги вазият», Истанбул, 1940; шу муаллиф «Хотиралар», Истанбул, 1969), Эдворт Оллворт «Ўзбек адабиёти сиёсати», Лондон, 1964), Бенингсен («1920-йилларда Русия мусумонлари миллий ҳаракати ва матбуоти», Париж, 1964), Хейстон Роковский («Русия ва Ўрта Осиёда миллатчилик», Лондон, 1970), Темур Хўжа ўғли («Турк маданий империализми ва миллий уйғониш», 1971), Зиё Кўкалп («Туркчилик, исломчилик, наشريётчилик», Истанбул, 1974), Иброҳим Ёрқин («Туркистоннинг жадидчи, тараққийпарвар, ёзувчи ва шоири Абдурауф Фитрат», Анкара, 1975), Адриан Каратнжжи («Рус Ўрта Осиёсини бирлаштирган ислом

эмасдир», 1980), Боймирза Ҳайит («Советлар даврида туркчилик ва исломнинг баъзи масалалари», 1987), Энкос Элень Каррер («Ислому ва рус империяси: Ўрта Осиёда ислохот ва иккилоб», Лондон, 1988), Мехмет Сарой («Отатурк ва турк дунёси», Истанбул, 1988) ва бошқалар.

Ўзбек адабиётшунослигида сўнгги 20 йил давомида Фитрат ҳаёти ва ижодий мероси турли жihatлардан тадқиқотчиларимиз томонидан ўрганилди. Биз бу тадқиқотларни фан йўналишларига кўра қуйидагича таснифладик:

1. Адабиётшунослик нуқтаи назаридан (И.Ғаниев «Абдурауф Фитратнинг тарихий фожеа яратиш маҳорати» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1992; Ҳ.Болтабоев «XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси» докторлик диссертацияси, Тошкент, 1996; И.Ғаниев «Фитрат драмалари поэтикаси» докторлик диссертацияси, Тошкент, 1998; Г.Раҳимова «Абдурауф Фитрат ва жаҳид адабиёти» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1994; Н.Давурбаева «Фитрат драмаларида миллий озодлик ғоясининг талқини» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1999; У.Жўрақулов «Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 2003);

2. Педагогика нуқтаи назаридан (Д.Ахатова «Просветительско-педагогического воззрения Фитрата» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1998; Ш.Абдуҷамилова «Фитратнинг оила тарбиясига оид қарашлари» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 2005);

3. Фалсафа нуқтаи назаридан (Ш.Ғаюпова «Общественно-философские воззрения Абдурауф Фитрата» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1996);

4. Ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан (М.Эргашева «Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 2002);

5. Тилшунослик нуқтаи назаридан (М.Қурбонова «Фитрат ва ўзбек тилшунослиги» мавзусидаги номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1997; Ё.Сайидов «Фитрат бадиий асарлари лексикаси» номзодлик диссертацияси, Тошкент, 2001).

Ҳозирги кунга қадар фитратшунослик соҳасида жами 12 та номзодлик ва докторлик диссертациялари химоя этилган. Бундан ташқари бу мавзуда бир қанча рисола ва монографиялар эълон этилди. Шулар орасида проф. Ҳ.Болтабоевнинг «Абдурауф Фитрат» (Тошкент: Ёзувчи, 1996); шу муаллифнинг «Фитрат ва жаҳидчилик» (Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007) китоб-

лари фитратшунослик соҳасидаги жуда жиддий ишлардан саналади. Шунингдек И.Ғаниев, У.Жўракулов, М.Курбоноваларнинг ишлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Хусусан, И.Ғаниевнинг «Фитрат, эътикод ва ижод» (Тошкент, 1994), «Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати» (Тошкент, 1994), «Фитратшунослик» (Бухоро, 1995) каби илмий асарлари ҳам бу соҳадаги жиддий ишлардан.

Маълумки, Фитрат ҳаёти ва ижоди туркиялик фитратшунослар Фуод Купрулзода, Темур Хўжа ўғли, Зиё Кўкалп, Иброҳим Ёркин, Меҳмет Саройлар томонидан жиддий ўрганилган. Шулар орасида Фитрат ҳаёти ва ижоди ҳақида улкан тадқиқот яратган турк олими Юсуф Авжи ишларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур.

Юсуф Авжининг “Фитрат ва унинг асарлари” (Türk dünyasi dizisi: Yusuf Avci. Fitrat ve eserleri. –Ankara: Kültür bakanlığı, 1997, 207 s.) тадқиқоти хусусида ўзбек олимлари, жумладан, ф.ф.н. Т.Қахҳор Евросий Ёзувчилар уюшмасининг Туркиядаги «Қардош қаламлар» журналида чоп этирган мақоласида олим китобига махсус тўхталиб, ўз эътирозлари ва асарнинг ютуқларини кўрсатиб ўтган эди²⁶³. Илмий асар композицияси жуда пишиқ тузилган. Асар икки катта бўлимдан ташкил топган. Биринчи бўлим тўрт бобни ўз ичига олади, яъни: «Фитратнинг ҳаёти», «Сиёсий фаолияти ва жадидчилиги», «Адабий фаолияти», «Илмий фаолияти». Биринчи бўлим “Фитратнинг ҳаёти” деб аталиб, у ўз навбатида олти фаслга ажратилган. Булар: “Оиласи ва болалиги”, “Таълим йиллари ва Истанбулга келиши”, “Бухорога қайтиши”, “Етуқлик даври”, “Расмий фаолияти”, “Вафоти” деб номланган. Иккинчи боб жами уч фаслга ажратилган бўлиб, булар «Жадидчилик ва унинг қисқа тарихи», «Жадидчиликнинг муҳим йўналишлари ва Фитрат», «Фитратнинг жадидчиликда тутган ўрни» деб аталади. Учинчи боб ўз навбатида икки бўлим ва ҳар бир боб жами уч фаслдан ташкил топган. Булардан биринчи бўлим «Фитратнинг адабий жамоатчилик ва матбуот ҳаётидаги ўрни» деб номланиб, айни пайтда у «Хурриятда», «Чигатой гурунгида», «Иштирокиюнда» фаслларига ажратилган. Иккинчи бўлим «Ижодий фаолияти» деб номланиб, у ҳам уч фаслдан иборат бўлиб, булар «Шоирлиги», «Ҳикоянавислиги», «Драматурглиги» деб аталади.

²⁶³ Kahhar T. Özbek yazarı Fitrat'ın Türkiye'de ve Özbekistan'da yayımlanan eserleri konuyula ilgili araştırmalar (1910-2004) // Kardeş kalemler. Nisan. 2009. S. 63-69.

Ниҳоят тўртинчи боб жами беш фаслдан ташкил топган, булар: «Тил соҳасида», «Адабиёт соҳасида», «Тарих соҳасида», «Фалсафа», «Муסיқа» деб номланган.

Иккинчи катта бўлим «Асарларидан намуналар» деб аталиб, унда Фитратнинг шеърларидан, драмаларидан, ҳикояларидан, илмий асарларидан, сиёсий мавзудаги ишларидан, мақолаларидан парчалар турк тилига таржима қилинган. Шунингдек мазкур бўлимда Абдурауф Фитратнинг нашр этилган китоб ва рисоалари, матбуотда нашр этилган бадий, илмий, публицистик, фалсафий ва ҳ.к мавзудаги асарларининг рўйхати илова қилинган. Бундан ташқари, Юсуф Авжи ушбу бўлимга Фитратнинг «Қиёмат» (хаёлий ҳикоя, Тошкент: ЎзССР Давлат нашриёти, 1936 йил), «Наҳв» (Самарқанд-Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927 йил), «Сарф» (Биринчи китоб. Самарқанд-Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927 йил), «Адабиёт қоидалари» (Самарқанд-Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1926 йил), «Энг эски турк адабиёти намуналари» (Самарқанд: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927), «Шарқ сиёсати» (Бухоро, 1992) китобларининг муқоваси фотонусхаларини тақдим этган. Демак, айтилганларнинг ўзиёқ мазкур тадқиқотга олим катта куч-қувват, вақт сафарбар қилганини кўрсатади.

Олим Абдурауф Фитратни «асримизнинг Алишер Навоийси» деб таърифлайди. Хусусан, у тадқиқотнинг “Фитратнинг ҳаёти” бўлими бошланмасида “Абдурауф Фитрат (1886-1938) Туркистоннинг энг бухронли даврида яшаган серқирра шахсдир. XX аср бошларида Туркистоннинг ўрта ва жанубий қисмларида асосан, Бухорода янгилик ва психотат қилишни истаган, сиёсатда, адабиёт ва илмий соҳаларда жуда аҳамиятли ишлар қилган. Фитратнинг турли йўналишдаги ишлари, асарларини тадқиқ этар эканмиз, уни XX асрнинг Алишер Навоийси дейишимизга тўла асос бор. Фитратнинг дунёқараши кенг зиёли эканлигини унинг серқирра ижодий йўналишлардаги фаолиятини санаш орқали кузатиш мумкин. Булар: янгилик тарафдори, тараққийпарвар, сиёсий арбоб, педагог, биринчи ўзбек профессори, журналист, тилшунос, публицист, ҳикоянавис, шоир, драматург, танқидчи, тарихчи, муסיқашунос, фольклор тадқиқотчиси ва бошқалар” – дейди олим²⁶⁴.

Юсуф Авжи тадқиқотнинг биринчи бўлими “Оиласи ва болалиги” фаслида Фитратнинг таваллуд санаси, манзили, оиласи, ота-онаси ҳақида, шунингдек, қариндошлари хотираси ва ўзбек олимларидан

²⁶⁴ Yusuf Avcı. Fitrat ve eserleri. Ankara: Kültür bakanlığı, 1997. – S. 1.

Б.Қосимов, Э.Каримов, Ҳ.Болтабоев, Қ.Шарафиддиновларнинг илмий асарларидаги адиб биографияси хусусидаги маълумотларга таяниб ёритади. Ўзбек фитратшунослигини кузатадиган бўлсак, Абдурауф Фитратнинг оиласи ва болалиги кечган ижтимоий, маънавий муҳит филология фанлари номзоди У.Жўрақуловнинг «Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати» монографик ишида «Фитрат адабий-эстетик қарашларини шакллантирган асослар» фаслида соф илмий тилда наслий, тақлидий, тарбиявий, биологик-ижтимоий факторларнинг бўлажак серқирра ижодкор Фитратга таъсири изчил ўрганилганини кузатиш мумкин²⁶⁵. Албатта, турк фитратшуноси Юсуф Авжи билан ўзбек олими У.Жўрақулов тадқиқотларидаги шу фасллари солиштирадиган бўлсак, турк тадқиқотчисининг ишидаги бирмунча соддалик ва жўнлик кўзга ташланиб қолади. Аммо масалага бошқа томондан назар ташлайдиган бўлсак, яъни Юсуф Авжи Фитрат ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги ўз олдинга қўйган мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб ёндошадиган бўлсак, тадқиқот ўзини оқлайди.

Монографиянинг «Таълим йиллари ва Истанбулга келиши» фасли ниҳоятда кизиқарли материалларга бой бўлиши билан бирга бир қанча мулоҳазаларни ҳаёлга келтиради. Мазкур фаслда Ю.Авжи турк, ўзбек, япон ва америкалик фитратшуносларининг шу соҳада қилган саъй-ҳаракатлари билан ёзилган илмий манбаларнинг битта тадқиқотга жамлаб бера олганлиги билан тадқиқотнинг ахборот аҳамиятини янада оширган.

Олим Фитрат биографиясини тадқиқ этишда унинг қизи Кароматиллахўжаева Севаранинг хотираларини келтиради: «Фитратнинг қизи Севара отасининг муҳтожлик туфайли Истанбул ресторанида ишлаб, қовун олиб, тилим-тилим қилиб солиб пул топанлигини ва буни болаларига мисол қилиб айтганларини ҳикоя этади» – дейди²⁶⁶. Демак, турк фитратшуноси адибнинг Истанбулдаги ҳаётини тасаввур этиш ва ойдинлаштириш мақсадида Фитратнинг қизи хотираларига таянади. Адабиётшунос О.Шарафиддинов ҳам табиий С.Кароматиллахўжаеванинг хотиралари билан таниш, шу боис «Абдурауф Фитрат ва унинг «Ҳинд сайёҳи» асари» илмий мақоласида айнан шу биографик материални шундай беради: «Фитрат Истанбулда анча фақир ҳаёт кечирган – бўш вақтларида бир ошпазнинг хизмати-

²⁶⁵ Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. Тошкент: ЎЗМУ 2003, 16-28 бетлар.

²⁶⁶ Yusuf Avcı. Fitrat ve eserleri. Ankara: Kültür bakanlığı, 1997. – S. 7.

ни қилиб ёхуд шаҳар бозорларида тилимлаб қовун сотиб, тирикчилик қилган. Лекин моддий қийинчиликларга қарамай, билим олишдаги ғайратини бир лаҳза ҳам сусайтирмайди ва баъзи бир асарларини ўз ҳисобидан нашр қилишга муваффақ ҳам бўлади»²⁶⁷. Олимнинг Фитрат ўз асарларини «ўз ҳисобидан» нашр этганлиги ҳақидаги мулоҳазаси бироз ҳаётий мантикка зиддек. Хўш, бу борада турк олими Ю.Авжи қандай фаразни илгари суради: «Оилада Фитратдан бошқа яна икки фарзанд бор: синглиси Маҳбуба ва кичиги Абдурахмон. Абдурахмон 1910-йилларда Когон босмаҳонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлайди. Абдурахмон ишлаб пул топгани учун Истанбулда ўқиётган Фитратга моддий жиҳатдан ёрдам беради»²⁶⁸. Аслида бу иқтибос сўзма-сўз ўзбек олими Э.Каримовдан таржима қилинган. Тадқиқотчи буни манбада кўрсатган. Худди шу сатрлар охириги жумлани ҳисобга олмаганда фитратшунос Б.Қосимовда айнан шундай келтирилган. Тўғриси, Фитратнинг Истанбулдаги ҳаётини тўлароқ ва батафсилроқ тасаввур этиш учун Ю.Авжи тадқиқотининг шу фаслидан кўп янгиликларни, ҳали ўзбек олимлари билмайдиган маълумотларни қутган эдик. Аммо турк фитратшуноси фақат ўзбек олимларининг ишларини такрорлашдан нарига ўтмаган. Наҳотки, ўша даврдаги адабий ҳаётда Фитрат билан шахсан мулоқат ва муносабатда бўлган кишилар бирон хотира ёки қайдларми ёзиб қолдирмаган бўлса? Аммо кўриб турганимиздек, турк олими ҳам Фитратнинг Истанбулдаги ҳаёти ҳақида ўзбек фитратшуносларидан ўтказиб, янги бир маълумот, янги бир материал бера олмаган.

Юқоридаги фикримизга қайтадиган бўлсак, бизнингча ҳам, Фитрат ҳар ҳолда мусофирчиликда яшаб кун кечираётган кезларида укаси Абдурахмондан моддий ёрдам олиб турган бўлиши керак. Аммо кўраяпмизки, турк олими кузатишларида ҳам бу саволларга аниқ жавоб йўқ.

Ҳ.Болтабоевнинг “Фитратнинг Истанбул даврини тавсифловчи манбалар” мақоласи ва япониялик фитратшунос Х.Коматсунинг “Бухорои шариф ва Истанбул: “Мунозара” моҳиятини англаш” тадқиқоти бевосита Фитратнинг Истанбулдаги ҳаёти билан боғлиқ тафсилотларга бойлиги ҳамда илмий янгилиги билан эътиборни тортади. Хусусан, Ҳ.Болтабоев “Истанбулга илм истаб келган Фитрат ва унинг маслакдошлари дастлаб “Ўзбеклар “теккасига кўнгани ҳақида маълумотлар

²⁶⁷ Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. Тошкент: Шарқ, 2004. –Б 100.

²⁶⁸ Yusuf Avcı. Fitrat ve eserleri. Ankara: Kültür bakanlığı, 1997. – S. 4.

бор”- деб хабар беради²⁶⁹. Олим Фитратнинг изларини ахтариб ўзбеклар қўнган Истанбулдаги уч даргоҳни синчиклаб ўрганди: “Фитрат домланинг изларини учинчи – Султонтёпадаги “Ўзбеклар” теккасидан топишга муяссар бўлди” дея, ушбу такянинг барпо этилиши, қурилиши, таъмирланиши, тузилиши ҳақида жуда батафсил маълумотлар беради. Бир қарашда бу маълумотлар ортиқчадек, аҳамиятсиздек туюлди. Аммо Ҳ.Болтабоевнинг Шайх Абдулқодир Кароматуллох Саббоқ Бухорийнинг “Армуғони Саббоқ” хотираномасидан келтирган иқтибоси Фитратнинг Истанбулга сафари, “Воизин” мадрасасида таҳсилни давом эттирганлигини тасдиқлайди. Бу янги манба ўзбек олимлари учун ҳам албатта, янгилик, эътиборни жалб этади. Олим ушбу мақоласида ўн бир пунктда Фитратнинг Истанбулдаги ҳаёти даврида яратилган асарларининг ҳар бирига тавсиф беради. Шунингдек, олим Фитратнинг “Мунозара” асари муаллифнинг ўз ҳисобидан нашр этилганини, китобнинг ички муқовасидаги ёзувлардан аниқлаганлигини қайд этади²⁷⁰. Ҳ.Болтабоев мазкур мақолада фитратшунослар учун муҳим бир фактни келтирган: адибнинг Истанбулда яратилган асарларига қўллаган таҳаллусларини ҳар бир асарга махсус тўхталган жойида қайд этиб кетган. Булар: Бухороли Абду-р-рауф, Фитрати Бухорои, Абду-р-рауф, Абду-р-рауф Фитрати Бухорои. Демак, Фитрат шу тўртта таҳаллус остида ижод этиб, ўз асарларига шулардан биронтасини имзолаб нашр эттирган.

Умуман, мазкур мақола Абдурауф Фитратнинг Истанбулдаги “салкам беш йиллик жўшқин адабий, илмий фаолият тўғрисида” ва шу шаҳарда чоп этилган уч китоби, бир неча мақолалари ҳақида яхлит тасаввур беради²⁷¹.

Токио университетининг профессори Хисао Коматсу Фитратнинг «Мунозара» асари «Бухоро ва Туркистондаги жадидчиларнинг замондошларига мурожаати», «жадидчилик масаласига интеллектуал ёндашувнинг биринчи меваси», «жадидчилик стратегиясини моҳирона ва

---

²⁶⁹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 20.

²⁷⁰ Болтабоев Ҳ. Фитратнинг Истанбул даврини тавсифловчи манбалар. // Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 29.

²⁷¹ Болтабоев Ҳ. Фитратнинг Истанбул даврини тавсифловчи манбалар. // Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 15-33.

қатъий тарзда ёритган» асар дея жуда тўғри баҳолайди²⁷². Олим «Мунозара» асарининг яратилишига асос бўлган ўша даврдаги энг илғор матбуот нашрларидан бўлган «Сирот ул-мустақим» газетасининг уч йиллик фаолияти давомида чоп этилган манбаларни кўздан кечириш натижа-сида мазкур рўзнома билан «Мунозара» асари орасидаги шу пайтгача очилмаган муносабатларини аниқлаштириб беради. Хусусан, мазкур рўзномада ўзининг ижтимоий-сиёсий, публицистик мақолалари билан чиқишлар қилган Муҳаммад Абдух, Рашид Ризо, Олимжон Идрисий, Аҳмад Тожиддин, Ғиёсиддин Ҳасанийларнинг мақолаларидаги илғор ғоялардан ва татар олими Абдурашид Иброҳимнинг «Ислом дунёси» асари мутоаласидан олинган таассуротлар тажассуми «Мунозара»да акс этганини таъкидлаб, асардан уйғун ғояларни топади. Назаримизда, бу йўналишдаги тадқиқотлар Фитрат асарларига ижтимоий, сиёсий, адабий даврнинг таъсири муаммосини очишда қўл келади. Ваҳолапки, бу типдаги тадқиқ ҳали ўзбек фитратшунослари ишида кузатилмаган.

Шунингдек америкалик ўзбекшунос олим Эдворт Оллвортнинг «Замонавий ўзбеклар: XIV асрдан ҳозиргача маданий тарих» китобида Фитрат ҳақидаги қайдлар учрайди²⁷³. Унда олим Марказий Осиё адабиётида азалдан анъана тарзида шаклланиб келган мунозара жанри Фитрат ижодида одатдаги мунозаралардан фарқ этишини алоҳида қайд этиб шундай дейди: “Мунозара”нинг таркиби ва маъноси ақлли юмор ҳамда юкори адабий усул билан эмас, тиник сўз ва мантиқий далиллар билан ишонтиришга ҳаракат қилади²⁷⁴. Шунингдек, Б.Қосимовнинг мазкур асар ҳақидаги таҳлиллари ва фикрлари ҳам Э.Оллворт фикрларига ҳамоҳангдир. Жумладан, олим шундай дейди: “Мунозара” номла-нишидан кўриниб турганидек, икки кишининг баҳси асосига қурилган, жанрига кўра анъанавий мунозаранинг насрий кўриниши, икки киши иштирокидаги ўзига хос драмадир. Мударрис ва фаранги қарашлари бир-биридан ер ва осмон қадар узок. Баҳс мавзуи – даврнинг долзарб муаммоларидан усули жадидага муносабат²⁷⁵.

²⁷² Ҳисао Кўмагсу. Бухорои Шариф ва Истанбул: «Мунозара» моҳиятини англаш. // Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 269-273.

²⁷³ Эдворт Оллворт. “Замонавий ўзбеклар: XIV асрдан ҳозиргача маданий тарих” китобидан Фитрат ҳақидаги қайдлар. // Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 261-263.

²⁷⁴ Юкоридаги манба. -Б. 261.

²⁷⁵ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент: Маънавият, 2002. –Б. 365.

Ҳ.Болтабоев Э.Оллвортнинг Фитрат ҳаёти ва ижоди бўйича қилган тадқиқотларига тўхталиб, улардан “Бухороли Абдурауф Фитратнинг аргументлари” мақоласи ҳақида маълумот берар экан: “Фитратнинг адабиёт ва илм дунёсига кириб келиши, дастлабки асарлари, унинг фаолиятига кучли таъсир этган Истанбул (1909-1914) ва Москва (1923-1924) давридаги фаолиятини қизиқарли баён этади” – дейди²⁷⁶. Фитратнинг Москва ва Истанбул давридаги фаолиятини Б.Қосимов каби олимларимиз ўрганилиши керак бўлган, қоронғу нуқталар деб белгилашган эди. Демак, юқорида Ҳ.Болтабоев эътироф этганидек, Фитрат ҳаётининг бу нуқталари Э.Оллворт томонидан ўрганилган.

Ҳ.Болтабоевнинг Фитрат ва жадидчилик мавзуида ёзган қатор монографиялари, шубҳасиз, фитратшунослик илмини қимматли маълумотлар билан бойитди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, олим адибнинг “Танланган асарлар” (4 жилд)ини (2000-2006), “Адабиёт қондалари” (1995), “Бедил. Бир мажлисда” (1996), “Аруз ҳақида” (1997) каби китобларини наспрага тайёрлаган. Қолаверса, Фитратнинг “Мухтасар ислом тарихи”, “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳининг баёноти” каби асарларини форсийдан ўзбекчага ўтирган.

Яна олим хорижлик фитратшунослар Э.Оллворт (Колумбия университети), Элен Каррер д’ Энкаус (Париж), Хисао Коматсу (Токио университети профессори)ларнинг мақолаларини ҳаммуаллифликда инглиз тилидан ўзбек тилига ўтириб кенг адабий жамоатчиликка тақдим этди. Хуллас, унинг фитратшунослик соҳасида олиб борган тадқиқотлари таҳсинга лойиқ. Ҳ.Болтабоевнинг “Истанбул даврини тавсифловчи манбалар” мақоласининг яратилишига, биригчидан, Туркия сафари, олимнинг у ердаги қўлёзма манбаларни синчиклаб, ўқиб-ўрганишлари; иккинчидан, Э.Оллвортнинг Фитрат ҳақидаги жиддий тадқиқотлари туртки берган десак, асло хато бўлмайди. Хусусан, Э.Оллвортнинг “Бухороли Абдурауф Фитратнинг аргументлари” (1991) мақоласи Ҳ.Болтабоевнинг “Истанбул даврини тавсифловчи манбалар” (1993) мақоласига омил бўлганлигига ишончимиз комил.

Б.Қосимов, О.Шарафиддинов, Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниев ва турк фитратшуноси Ю.Авжининг Фитрат биографияси ва адиб асарлари ҳақидаги илмий кузатишларини чоғиштирадиган бўлсак, ўзбек фитратшунослари мутлақо бир-бирини такрорламаган ҳолда ўз илмий индиви-

²⁷⁶ Болтабоев Ҳ. Фитратнинг Америкалик дўсти. // Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 237.

дуал услубига эгаллиги шундоқ сезилади. Вахоланки, ўрганилаётган объект битта – Фитрат ва унинг асарлари. У ҳақдаги манба, қариндошлари, замондошлари, дўстларининг хотиралари, архив материаллари ва энг асосийси адиб асарлари (Хусусан, унинг биографияси энг кўп ақс этган «Ёпишмаган гажаклар» очиқ хати) битта – ягона. Масалан, Б.Қосимов Фитрат ҳаёти ва ижодини тадқиқ этишда, юқорида саналган манбалардан фойдаланар экан, олим услубига хос аниқлик, теранлик, соф илмий мушоҳада етакчилигини кузатиш мумкин. Энди О.Шарафиддинов мазкур манбалардан фойдаланар экан, адиб ва давр биографиясини батафсил тасаввур этиш учун бадиий-эмоционал нотиклик маҳоратига кўпроқ суянади. Жумладан, юқорида О.Шарафиддиновдан келтирилган иктибосда олим Фитратнинг Туркиядаги ҳаётини ўзлаштирма гап шаклида бериб, ўзининг олимона ва нуқтадонлик салоҳиятини бирлаштириб, мутлақо ўзгача бошқа ўзбек ёки хорижлик фитратшунослардан фаркли равишда материалларни чиройли гулдасталар мисоли ўқувчига тақдим этади.

Ю.Авжи монографияси хусусан, I бўлим комил ишонч билан айтиш мумкинки, филология фанлари доктори, профессор Б.Қосимовнинг Фитрат ҳаёти ва ижоди бўйича тадқиқ этган илмий мақолалардан катта-катта кўчирмалар келтириш билан яратилган.

Б.Қосимов “Аллома адиб” мақоласида Фитрат ҳаёти ва ижодини ойдинлаштиришда С.Айний, Ф.Хўжаев, Н.Муҳтарам кабиларнинг китобларидаги Фитрат ҳақидаги хотиралар ва қайдларга тўхталади. Юсуф Авжи худди шу кишиларнинг Фитрат ҳақидаги хотираларини келтирар экан, Б.Қосимов мақолаларини манба сифатида кўрсатади²⁷⁷. Айтмоқчимизки, тадқиқотчи бирламчи манбадан эмас, иккиламчи манбадан фойдаланади.

Умуман, Ю.Авжи китобининг “Фитратнинг ҳаёти” бўлимида ўзбек фитратшуносларидан О.Шарафиддиновдан (1 та), Э.Каримовдан (8 та), Б.Қосимовдан (32 та), Ҳ.Болтабоевдан (19 та), Б.Валихўжаевдан (5 та, муаллиф Б.Валихўжаев деб тарзида кўллаган) иктибос келтирилган. Кўриниб турибдики, Б.Қосимовдан олинган иктибослар сони бўлимда етакчилик қиляпти. Шунингдек Ю.Авжи турк фитратшуносларидан Темурхўжа ўғлидан (1 та), Иброҳим Ёркиндан (2 та), япон фитратшуноси Комутсудан (2 та), америка фитратшуноси Э.Олвортдан (3 та), татар олими Заки Валидий Тўғондан (3 та) иктибос келтириб, ўз фикрларини далиллаб кетади. Муаллиф китобнинг “Мукаддима” (“Önsöz”) қисмида

²⁷⁷ Yusuf Avcı. Fitrat ve eserleri. Ankara: Kültür bakanlığı, 1997. – S. 8.

шундай дейди: “Туркияда Фитрат ҳақида кўп маълумотлар бўлмагани каби асарлари ҳам йўқ. Бу асарлар ва маълумотларни йиғиш учун бир марта Ўзбекистонга бордим. Материалларнинг асосий қисмини, Фитрат асарларини Германиядан жўнатган Темурхўжа ўғлига, шунингдек ўзбек зиёлилари (Х.Болтабоев, Э.Каримов, А.Алиев, Ш.Турдиев, Б.Тўхлиев, А.Самижон, И.Йўлдошев, Н.Маҳмудовларига) манбалар мавзусида йўл кўрсатган Фарҳод Темирга ташаккур билдираман”²⁷⁸. Ушбу тадқиқотнинг юзага келишида энг катта манба Б.Қосимовнинг илмий кузатувлари бўлишига қарамадан, олимнинг номи мутлақо тилга олинмаган. Б.Қосимов ўзининг “Миллий уйғониш” китобида Фитрат ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши ҳақида гап кетганда Юсуф Авжи ишларини эсидан чиқармаган²⁷⁹.

Тадқиқотнинг I бўлим “Адабий фаолияти” деб номланган III бобнинг “Ҳикоянавислиги” фаслида кизик бир ҳолатга дуч келдик. Хусусан, олим Фитратнинг ҳикоянавис сифатида ўнлаб ҳикоялар ёзганлигини таъкидлаб, (аслида бу таъкид ҳам ўзбек олимлари Б.Қосимов, Б.Назаров, О.Шарафиддиновларда худди шу рақамда учрайди) фақат битта ҳикояси “Қиёмат” ҳаёлий асарига тўхталади. Тадқиқотчи ҳикоянинг бадиий таҳлили борасида ўзининг шахсий фикрларини билдиришдан кўра осонроқ йўлдан кетади. Яъни яна олдинги фаслларда учраганидек, ўзбек олимлари Х.Болтабоев, А.Алиевларнинг фикрларини келтириш билан чекланади. Ю.Авжи тадқиқотининг фойдаланилган адабиётлар рўйхатида адабиётшунос Н.Владимированинг “Қиёматни янгилаш ўқиш талаби” мақоласи келтирилган бўлсада, муаллиф шу ҳикоя таҳлилида олима билан мунозарага киришмайди. Мунозарани бир чеккага кўйиб турайлик, ўзининг шахсий фикрларини билдирмайди. Шу ўринда Т.Қаҳхорнинг Ю.Авжи тадқиқотига хос муҳим қусур сифатида кўрсатган танқиди жуда ўринли. Олим тадқиқотчи Ўзбекистонда 1920-30 йилларда нашр этилган Фитрат асарларини ёки ўша даврда Туркияда чоп этилган асарларни ўқиган-ўқимаганлиги ҳақида бирон маълумот йўқ дейди. Мазкур танқид тадқиқотда кўзга ташланмаётган илмий таҳлиллар етишмовчилигига сабаб бўлса керак, деб ўйлаймиз. Муаллиф ушбу фаслда Фитратнинг “Ҳинд сайёҳи” асарини таҳлилга тортади. Адибнинг мазкур асари ҳикоя эмас, Б.Қосимов²⁸⁰, О.Шарафиддинов²⁸¹

²⁷⁸ Yusuf Avcı. Fitrat ve eserleri. Ankara: Kültür bakanlığı, 1997. – S. X.

²⁷⁹ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент: Маънавият, 2002, Б. 372.

²⁸⁰ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент: Маънавият, 2002, Б.366.

²⁸¹ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. –Б.130.

каби олимларимиз асарнинг жанри ҳақида “йўл очеркини эслатувчи публицистик асар” деб белгилашган. “Сайёҳи хинди” асарини шунчаки “йўл очерки” жанри намунаси сифатида таҳлилга тортилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Аммо тадқиқотнинг II бўлимида Ю.Авжи Фитратнинг нашр этилган асарлари рўйхатини берар экан, “Ҳикоялар” қисмида жами 8 та хикоя номи, нашри ва йилини кўрсатади. Хусусан, “Қиёмат”, “Меърорж”, “Заҳронинг имони”, “Ок мозор”, “Зайд ва Зайнаб”, “Қийшик эшон”, “Қиз қотили”, “Мерган”.

Фитратшунос олим Ҳ.Болтабоевнинг «Фитрат ва жадидчилик» (Тошкент: Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонаси нашриёти, 2007, 286 бет) китобига илова қилинган «Фитрат асарлари кўрсаткичи»даги II. Насрий асарлар қисмида адибнинг жами 7 та хикояси номи, нашри, йили, саҳифалари, сўзбоши муаллифлари, рус тилига таржима нусхаларининг ҳам аниқ библиографияси кўрсатилган. Мазкур иловани Ю.Авжи иловаси билан қиёслайдиган бўлсак, улардаги фарқ ва чалкашликлар кўзга ташланади. Жумладан, юқорида айтиб ўтганимиздек, Ю.Авжи Фитратнинг 8 та хикоясини илова қилса, Ҳ.Болтабоев 7 та хикояни санайди. Ю.Авжи “Қиз қотили” хикоясини 1932 йилда ёзилган, аммо нашр этилмаган деб кўрсатади. Ҳ.Болтабоев эса мазкур хикоянинг 3 та журналда нашр этилганини кўрсатади. Яъни “7. (44) Қиз қотили // Ўзбекистон шўро адабиёти.- 1932. – 1 сон; (Қизлар қотили). Ҳикоя. Ўрта Осиё халқлари адабиёти, 1933. – 2,4 сон; (Убийца девушки) Рассказ. // Советская литература народов Средней Азии. – 1933. - №2,4”²⁸². Ю.Авжи Фитратнинг “Мерган” хикояси номи ни қасрдан олганлиги бизга қоронғи. Шунингдек Ю.Авжи иловасида қолган 6 та хикоянинг нашр этилган йили, журнал сони, саҳифалари ҳам нотўғри кўрсатилган, анчайин чалкашликлар мавжуд. Битта кичик мақола доирасида бу каби камчиликларни бирма-бир кўрсатишнинг имкони йўқ, албатта. Ҳ.Болтабоевнинг мазкур “Фитрат асарлари кўрсаткичи”да 80-90-йиллардаги адиб асарларининг қайта нашрлари ҳам аниқ кўрсатилгани ва мукамаллиги билан энг сўнгги манба сифатида аҳамиятли.

Шу ўринда Ҳ.Болтабоевнинг «Фитрат асарлари кўрсаткичи»ни бошдан-охир кузатиш жараёнида баъзи бир мулоҳазалар туғилди. Жумладан, олим Фитрат каламига мансуб айрим манбаларни америкалик

²⁸² Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номдаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 246.

Ўзбекшунос Э.Оллворт кўрсаткичидан фойдаланиб (шунчаки кўчириб кўйиш йўлидан бормаган; чукур мулоҳаза-мушоҳададан сўнг) қиёслаб кейин кўрсатади. «Мақолалар» қисмида Фитратнинг «18 (79) «Бизнинг чорамиз» // Хуррият – 1917. – 29 август. – 34 сон»²⁸³ мақоласини беради. Ҳ.Болтабоев адибнинг ушбу мақоласи Э.Оллворт кўрсаткичида «Биринчи чорамиз» номи билан берилганлигини изоҳлаган. Демак, кўриниб турибдики, олим ўқилишида нотўғри берилган мақола номи-ни тўғрилаб беради ҳам. Яна шу қисмда «36. (97) Ислоҳат ва Бухоро. – 1917»²⁸⁴ мақоласи номи Э.Оллворт кўрсаткичи бўйича берилган. Шунингдек, «VI. Адабиётшунослик. Алоҳида нашрлар» қисмида Фитратнинг қуйидаги китоблари америкалик ўзбекшунос олим кўрсаткичи бўйича берилган: “6. (142) Энг эски мўғул тили луғати. – (нашр қилинмаган); 8. (144) Ўзбек адабиётига оид қироат китоби. – Т.: Давлат илмий шўроси, 1928. I-II; 10. (146) Қадимги турк адабиёти изланишлари – Самарқанд: 1930; 11. (147) Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк; 12. (148) Ўзбек адабиёти тарихи. Феодализм даври- Т.: 1934; 13. (149) Форс адабиётининг тарихи. – Т.: 1935”²⁸⁵. Шунингдек “VI. Адабиётшунослик. Мақолалар” қисмида ҳам “35. (171) Ажойиб ўрғалик. // Ўрта Осиё адабиёти. – 1933. 21 ноябрь” ушбу мақола кўрсаткичи ҳам Э.Оллворт бўйича берилади.

Юқорида Ҳ.Болтабоевнинг Фитрат асарлари кўрсаткичини мукамал бериш мақсадида америкалик ўзбекшунос олим Э.Оллворт библиографиясидан ҳам истифода этганлигини кузатдик. Бундан шундай хулоса келиб чиқяптики, хорижлик фитратшунослар ўзбек олимларидан бир қадам олдинда кетишяпти. Чунки ҳали ўзбек адабиётшунослари учун номаълум бўлган Фитрат ижодининг баъзи бир қирралари, айрим манбаларни улар аниқлашган. Ваҳоланки, бир қатор ўзбек олимлари таъкидлаганидек, Фитрат ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши дастлаб хорижда бошланди. Аммо бундан Э.Оллвортнинг фитратшунослик соҳасидаги ишлари энг идеал ва энг ишонарли маълумот, деган хулоса келиб чиқмайди. Ўзбек олимлари, табиий ва ҳақли равишда Э.Оллворт, Темурхўжа ўғли, Ю.Авжи, И.Ёрқин, Х.Коматсо каби хорижлик фитратшуносларнинг ишларини танқидий ва холис нуктаи назар билан ўрганишлари даркор.

²⁸³ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 249.

²⁸⁴ Ўша манба. – Б. 249.

²⁸⁵ Ўша манба. – Б. 251.

Ю.Авжи тадқиқотида бизга маъқул бўлган жиҳат жуда кўп манбаларнинг олим томонидан ўзлаштирилганлиги ва уни битта монографик ишда изчилликда ўрганилганлиги бўлса, кониктирмаган томони – олим Фитрат асарларининг таҳлилида фақатгина илмий манбалардан олимларнинг фикрларини иқтибос қилиб келтиришдан нарига ўтмаган. Баъзи ўринларда Фитрат асарларидан жуда катта кўчирмалар (деярли 1, 1,5 саҳифа) келтирилади, лекин уларнинг илмий таҳлилига келганда лом-мим дейилмасдан кейинги асарлар таҳлилига киришилган. Бу ҳол тадқиқотнинг бошидан-охиригача давом этган. Фитратшунослар иши орасида немис олимаси Ингеборг Балдауфнинг «XX аср ўзбек адабиётига чизгилар» рисоласига киритилган «Абдурауф Фитрат: Шайтоннинг тангрига исёни» мақоласи жуда таъсирчан ёзилган. Олима Фитрат асарини жуда юқори савияда таҳлил этган. И.Балдауф шундай дейди: «Шайтоннинг тангрига исёни»даги бош фикр эркак чикқан одамзоднинг барча нарсага қодир, барча ерда ҳозир, ўзидан мамнун эканлиги одамнинг онгига сиғмайдиган ва унинг акли билан идрок қилинмайдиган биру бор худога экзистенциалистларча раддиядир»²⁸⁶. Б.Қосимов эса мазкур драмани қуйидагича таҳлил этади: “Кичик драматик дoston “Шайтоннинг тангрига исёни” Октябрнинг оқибатларини, йўқсилликни илоҳийлаштириш фожиясини ўзига хос йўсинда ифода-лаб берган бир асардир. Одам йўқдан бор қилинди. (Шарқда пролетарнат йўқ эди.) Халифа деб эълон қилинди. (Унга чексиз ҳуқуқ берилди.) Лекин унга ҳеч қим итоат этмади. Охир-оқибатда Яратганининг амри азалга қайтди»²⁸⁷. Кўриниб турибдики, Б.Қосимов асар таҳлилида ижтимоий давр воқеаларининг яширин рамзларда ифодаланганини қайд этса, Балдауф хоним дoston бадийий ғоясини ғарб адабиётига хос экзистенциализм фалсафаси билан боғлайди.

Олимлар қаламига мансуб шу каби илмий таҳлил ва кузатувлар Ю.Авжи монографиясида кўринмайди. Жумладан, у Фитрат драматургиясини махсус фаслда ўрганар экан, адибнинг фақат номларигина сақланиб қолиб, матни етиб келмаган драматик асарларига тўхталиб, бу борада ҳам Боймирза Ҳайит, Иброҳим Ёркин, А.Алиевларнинг фикрларини келтиради. Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмасига ҳам махсус тўхталиб, И.Ғаниевнинг мазкур драма юзасидан олиб борган илмий кузатувларини катта-катта кўчирмалар келтириш билан ўз вазифани адо этгандек, таассурот қолдиради.

²⁸⁶ Ингеборг Балдауф. Абдурауф Фитрат: Шайтоннинг тангрига исёни. // XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Тошкент: Маънавият, 2001. – Б. 62.

²⁸⁷ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент: Маънавият, 2002, Б.378.

Мақолада кўзда тутилган мақсад турк фитратшуноси Ю.Авжига худа-беҳудага тош отиш эмас, балки хорижлик олимлар ўзбек адабиётини ўрганишар экан, улар қайси жихатларда биздан устун ёки орқанда деган мулоҳаза юзасидан ўзбек, немис, турк, япон ва америкалик олимлар қарашларини бирозгина киёсий планда тадқиқ этишга ҳаракат қилдик. Албатта, ўзбек фитратшунослигида ҳам бирламчи манбаларни такрорлашдан нарига ўтмаган тадқиқотлар талайгина. Фитрат ҳақида қоғоз қоралаш юзасидан ёзилган ва ёзилаётган ишлар ҳам йўқ эмас. Ўзбек фитратшуносларидан Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниев, У.Жўракуловларнинг илмий изланишлари мукамаллиги, масалаларнинг назарий планда ўрганилганлиги билан дунё фитратшунослигида ўз ўрнига эга ва бунга шубҳа йўқ.

Моҳиятан олганда турк олими Юсуф Авжи тадқиқоти унинг ўзбек адабиётига, хусусан, Фитрат ва унинг адабий асарларига бўлган муҳаббати, ҳурматидан дарак бериб турибди. Хорижлик олим яратган мазкур тадқиқот бор камчиликларини ютуқлари билан туркиядаги фитратшунослар учун, шунингдек Фитрат ҳаёти ва ижодига қизиқувчилар учун муҳим манба бўлиб қолиши муқаррар.

Н.Каримовнинг «XX аср адабиёти манзаралари» (Биринчи китоб, Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 2008, 534 бет) китобида Фитратга бағишланган махсус боб бўлиб, «Фитрат ҳаёти ва ижоди саҳифалари», «Фитрат ва Боту», «Фитрат драматургиясига бир назар» бўлимларида адиб биографияси ва ижодига доир кузатишлар қилинади, унинг шу пайтгача топилмаган, аммо номларигина илмга маълум «Темур сағанаси», «Ўғузхон» драмаларидан парчалар келтирилади. Мазкур парчаларни олим немис ва турк олимлари иштирокида чоп этилган Саттор Жабборнинг «Қутилиш йўлида» китобидан олган. Ушбу маълумотлар, драмадан олинган парчалар бугунги адабиётшунослигимиз учун ҳам, китобхонлар учун ҳам янгилик. Шунингдек, китобдаги Фитрат ва Боту муносабатларини ойдинлаштиришга қаратилган махсус бўлим ҳам янги дир. Тўғри, Н.Каримов адибнинг «Ҳинд ихтилолчилари», «Чин севиш» драмалари таҳлилига чуқур кирмаган, лекин мазкур манба XX аср ўзбек адабиёти тарихида Фитратнинг салмокли ўрнига муайян чизгилар бера олганлиги билан аҳамиятли дир.

“Истиклол қаҳрамонлари” рукни остида Абдурауф Фитратнинг “Танланган асарлар”нинг 5 жилдлиги нашр этилиши ўзбек адабиётида жуда катта воқеа бўлди. Аммо Фитрат асарларининг академик нашри ҳали-ҳамон амалга оширилмади. Ваҳоланки, ҳали топилмаган ёки

турли хил мажмуа ва газета, журналларда чоп этилган Фитрат асарларидан биз ҳамон беҳабармиз. Бу ишлар галдаги кечиктириб бўлмас муаммолардан биридир.

Хуллас, Фитрат ҳаёти ва ижодини системали равишда чинакам ўрганиш даври энди етиб келди. Ушбу мақолада айтилган гаплардан шу нарса англашилмоқдаки, фитратшунослик илмининг ўзиниёқ монографик тарзда тадқиқ этиш зарур. Бундай тадқиқот эса хориж тилларини мукамал биладиган ва шу билан бирга илмий мушоҳада қила оладиган билимли тадқиқотчини талаб этади. Зеро, Фитрат ижодининг ўзбек адабиётида ва хорижда ўрганилиши алоҳида илмий кузатишларга асос бўла олади.

Мақсуд Шайхзода ижодининг Туркияда ўрганилиши

Ҳассос қалб соҳиби, буюк рус шоираси Марина Цветаева немис шоири Мария Рилькега ёзган мактубларидан бирида “шоирнинг миллати бўлмайди” – деган эди. Дарҳақиқат, чинакам истеъдод эгалари яратган бадиий муждалар асрлар оша турли миллатлар қалбига йўл топиб, ўша халқнинг, ўша элатнинг ёмби бойлигига айланиб қолади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом, А.Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода сингари машҳур ўзбек адибларининг номи ва асарлари бугунги шиддаткор XXI асрда дунё бўйлаб кезмоқда, ҳақиқий китобхон мухлислари ва изланувчан тадқиқотчиларини топмоқда.

Мақсуд Шайхзода асли озарбайжонлик бўлиб, “Эндигина 20 ёшга қадам қўйган йигит” – “Тошкентни нажот соҳили сифатида танлаб” ўзбек диёрига тақдир инояти билан келиб қолади ва шу ўлкада ризк-насибасини териб, 30-50-йилларнинг даҳшатли репрессия онларини бошидан кечириб, ўзбек адабиётининг титан адиблари А.Қаҳҳор, Ойбек, Ғафур Ғулом, Миртемир сингари бир катор ижодкорлар сафида елкама-елка туриб, зўр шижоат билан ижод қилади. Унинг инжа шоирона қалби билан яратилган бадиият намуналари ва авлодларимизга сабоқ бўлгулик ҳаёти, букилмас иродаси акс этган таржимаи ҳоли ўзбек адабиёти тарихига зарҳал ҳарфлар билан абадий муҳрланди. Юқорида Марина Цветаева иқтибосида эслаганимиздек, Мақсуд Шайхзода асли миллати озарбайжон бўлишига қарамасдан, ўзбек, қозок, қирғиз, турк каби XX аср туркий халқлар адабиётининг етук намояндаси, лидери, маърифатпарвар шоири, таржимони, драматурги, педагоги, олими ҳам саналади.

Мақсуд Шайхзода ҳаёти ва ижодининг ўзбек адабиётидаги тадқиқотчилари сирасида И.Ғафуров, Н.Каримов, О.Шарафиддинов, Б.Қосимов, А.Каттабеков, С.Мирвалиев, С.Мирзаев, С.Шермухаммедов каби йирик адабиётшунос олимларимиз номини эсга олишимиз мумкин. Хусусан, шоир ҳаёти ва ижоди ҳақидаги энг сўнгги йирик тадқиқот Н.Каримов қаламига мансуб “Мақсуд Шайхзода” номли маърифий-биографик роман ҳисобланади. Адибнинг биографияси ва ижоди Озарбайжонда Халил Ризо томонидан 1980 йилда яратилган “Мақсуд Шайхзоданинг бадиий маҳорати” китобида батафсил ўрганилган. Шоир ҳаёти ва ижоди дастлаб, ўзбек олимлари томонидан, сўнгра

озарбайжонлик олимлар, ниҳоят 2000 йилдан эътиборан Туркияда турк тадқиқотчилари томонидан ҳам ўрганила бошланди. Бу борада бир нечта тадқиқотлар яратилган. Бинобарин, бу тадқиқотлар орасида Хусайн Барган (“Мақсуд Шайхзода”, Истанбул, 2006 ва шу муаллифнинг “Ёмғир” журналида “Мақсуд Шайхзода” номли мақоласи январь-февраль-март сони, 2006), Анор (озарбайжон ёзувчиси), Ёвуз Окпинар (турк) (“Минг йилликнинг юз шоири – Озарбайжон шеърини антологияси”, Анкара, 2000)ларнинг тадқиқот, антология ва мақолаларини кўрсатишимиз мумкин. Туркияда Мақсуд Шайхзода ҳаёти ва ижодини тадқиқ этиш яқин ўн йилликларда бошланган. Турк олими Шуайиб Қорақошнинг “Мақсуд Шайхзода ва “Мирзо Улуғбек” пьесаси” номли тадқиқотини эса адиб ҳаёти ва ижодининг Туркияда ўрганилиши борасидаги энг сўнгги, янги тадқиқот дейишимиз мумкин.

Шуайиб Қорақош филология фанлари доктори, профессор, Гази Университети, фан-адабиёт факультети, “Ҳозирги туркий тиллар ва адабиёти” бўлимида “XX аср туркий халқлар адабиёти” “Жадид адабиёти” бўйича у талабаларга маъруза ўқиб келади. Шунингдек, Гази Университети «Türkiyat» журналининг бош муҳаррири.

Шуайиб Қорақошнинг шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган тадқиқоти куйидаги қисмлардан ташкил топган: “Болалик, ўспиринлик, таълим ва Доғистон йиллари”, “Тошкент: Янги ҳаёт”, “Жалолиддин Мангуберди” ва ундан кейинги ижодий фаолият”, “Халқ душмани айбномаси”, “Мирзо Улуғбек”, “Асарлари”, “Хулоса”, “Адабиётлар рўйхати” ҳамда шу билан биргаликда “Мирзо Улуғбек” драматининг мазмуни баён этилган²⁸⁸.

Шуайиб Қорақош мазкур тадқиқотини яратишда ўзбек, озарбайжон, турк олимларининг тадқиқотларига суянади. Хусусан, ўзбек олими Н.Каримовнинг “Булутли баҳор” (“Шарк юлдузи”, 1994, 1-2 сон), “Мақсуд Шайхзода ҳаёти ва ижоди саҳифалари” (XX аср адабиёти манзаралари, биринчи китоб, Тошкент, 2010), “Мақсуд Шайхзода” (маърифий-биографик роман, Тошкент, 2010) асарларидан унумли фойдаланиб шоирнинг долғали ҳаёти ва дилбар ижод намуналарини Туркия адабий жараёнига олиб киради. Хусусан, тадқиқотда Мақсуд Шайхзода қаламига мансуб илк шеър ҳақидаги кузатишлари, айниқса диққатга сазовор. Ш.Қорақош Халил Ризо ва Н.Каримовнинг мазкур мавзудаги фикрларини муқояса этади. Жумладан, Н.Каримов маълум

²⁸⁸ Şuayır Karakaş «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek piyesi» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 13-64.

мотига кўра, шоирнинг илк шеъри “Қизил аскар кўшиғи” бўлиб, бу шеърнинг 13 яшарлигида ёзилганлиги ва Бокуда “Коммунист” газетасида чоп этилганлиги ҳақидаги хабарни беради. Мазкур шеър матнини кўздан кечирсак:

*Қизил ўрду номимиз,
Йигитдир унвонимиз.
Мазлумлар кўп жанг қилган,
Ҳалол бўлсин қонимиз.*

*Байрогимиз, шонимиз,
Усмонли унвонимиз.
Ватан – бизнинг жонимиз,
Ҳалол бўлсин қонимиз.*

Шу ўринда тадқиқотчи озарбайжонлик профессор Халил Ризонинг куйидаги иқтибосини келтириш орқали, янги бир фикрни ўртага ташлайди: “Халил Ризо Максуд Шайхзоданинг илк шеърий тажрибаларини Руштия мактабида ўқиб юрган кезларида 12 ёшларида бошлаганлигини қайд этади. Юқорида тахлилга тортилган муаллим Мухтор Афандининг таъсири билан ёзилган мазкур байтни Максуд Шайхзода қаламига мансуб илк шеър сифатида эътироф этади:

*Arslanlardan arslan törer, şir balası şir ölmali.
Boy, at, yavrum, unutma ki, öz kökünle bir olmalı!*

Шеър мазмуни:

*Арслонлардан арслон дўрар, шер боласи шер бўлгай,
Улгай болажоним, унутмаки, ўз илдизинг билан бир бўлишни*²⁸⁹.

Мазкур байтлар, Мухтор Афанди таъсирида яратилган илк шеърий тажриба Максуд Шайхзода ҳаёти ва ижодининг кредосига айланганлигини Н.Каримов ҳам ўз тадқиқотида эътироф этган²⁹⁰. Байтдаги кучли бадий фалсафа яъни кучли шахсдан кучли зурриёд қолиши, авлод асло ўз аждодини унутмаслиги, зеро уларнинг (туркий халқларнинг) илдизи, аслида битта эканлиги жуда мохирона, чуқур донишмандона сажия билан ифодаланган. Қолаверса, Н.Каримов ва Ш.Қорақош ўз тадқиқотларида таъкидлаганидек, Шайхзоданинг отаси Масъумбек ўз даврининг илғор шахсларидан бири бўлиб, 2-Москва Давлат университетининг тиббиёт факультетини тугатиб, Оқтошда шифокор бўлиб

²⁸⁹ Şuaayr Karakaş «Maksud Şeyxzade ve Mirza Ulugbek piyesi» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 16.

²⁹⁰ Н.Каримов. Максуд Шайхзода. Тошкент: Шарк, 2010.- Б.12.

ишлаган. Бу ҳақда Н.Каримов шундай маълумот беради: “Маъсумбек ўтган аср бошларида етишиб чиккан озарбайжон зиёлиларининг дастлабки вакилларида бири бўлиб, безгак хасталигига чалинган аҳолини ярим аср мобайнида даволаб келган”²⁹¹. Қўриб турганимиздек, Ота – Маъсумбек кишилар жисмини даволаган бўлса, ўгли Шайхзода эса бутун инсоният руҳини ўзининг бадий баркамол асарлари ва улардаги ҳаётсевар, некбин кайфият билан даволади. Шеърда таъкидланганидек, Шайхзода отасига муносиб фарзанд бўлиб етишди.

Ш.Қорақош ўз тадқиқотининг хулоса қисмида шундай жумлалар битади: “Бу мақолада мазмун-моҳияти билан Туркияда шу пайтгача танилмаган озарбайжонлик шоир Мақсуд Шайхзоданинг ҳаёти ва ижоди ўрганилади. Совет ҳокимиятининг илк йилларида Номик Камол, Абдулҳақ Ҳамид, Тавфик Фикрат, Маҳмуд Амин, Зиё Кўкалп каби туркияли шоирлар Ҳусайн Жовид ва Абдуллоҳ Шоик каби озарбайжонли шоирлар ижоди таъсирида адабиёт оламига, шеър оламига кириб келган изтиробларга тўла шоир ҳаёти тадқиқ этилади”²⁹². Мақсуд Шайхзода биз истасак-истамасак, ижодининг дастлабки йилларида турк-озарбайжон шоирлари таъсирида эди. Шунингдек, туркий халқларни ҳамжихат ва ҳамкорликда кўриш тарафдори эди. Бинобарин, унинг туркий халқларни бирлаштириш, уларни шарафлаш, туркийларнинг бир ёқадан бош чиқариб яшаш идеяси юқорида тилга олинган ҳар икки шеърда ёрқин акс этиб турибди. “Қизил аскар қўшиғи” шеърда “Байроғимиз, понимиз, Усмонли унвонимиз. Ватан – бизнинг жонимиз, Ҳалол бўлсин қонимиз” деса иккинчи шеърда “Улғай болажоним, унутмаки, ўз илдизинг билан бир бўлишни” – дея битган сатрларида бу янада ёрқин акс этмоқда.

Н.Каримов Шайхзода дунёкарашига кучли таъсир ўтказган «Янги Кавказ» журнали ва ундаги бир мақола ҳақида шундай маълумот беради: “Мақсуд Боқуда таҳсил кўрган йилларида “Ени Кавказ” журнали ёшлар ўртасида, айниқса, машҳур эди. Истанбулда Мамед Эмин Расулзода томонидан нашир қилинган ва Боқуга яширин йўллар билан келтирилган мазкур журналда босилган “Қизил империализм” мақоласи Мақсуднинг дунёкарашини кескин ўзгартириб юборди”²⁹³. Биз бу борада турк тадқиқотчиси Ш.Қорақошнинг жуда батафсил

²⁹¹ Н.Каримов. Мақсуд Шайхзода. Тошкент: Шарқ, 2010.- Б.8

²⁹² Şuaup Karakaş «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek piyesi» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 50.

²⁹³ Н.Каримов. Мақсуд Шайхзода. Тошкент: Шарқ, 2010.- Б.27

ва асл манба асосида иш кўрганлигини алоҳида қайд этишни лозим топдик. Бинобарин, тадқиқотчи шундай дейди: “Шайхзоданинг Бокуда дорулмуаллиминда ўқиган йилларида “Янги Кавказ” журнали, айниқса, ёшлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб ўқилар эди. Бу журнал Истанбулда Мехмет Амин Расулзода томонидан нашр этилиб, Бокуга яширин йўллар билан олиб келиниб тарқатилган. Мазкур “Адабий, ижтимоий, сиёсий” журналда совет Рус империализмига қарши Озарбайжон ва бутун турк халқлари мустақиллигини тарғиб этувчи кўплаб мақолалар чоп этилган. Журналнинг 1926 йил 26 февраль сонисида “Айн-Қоф” таҳаллуси билан нашр этилган “Қизил ва қора империализм” мақоласи Шайхзода дунёқарашига чуқур таъсир ўтказди”²⁹⁴. Турк олимнинг изланишларидан кўриниб турибдики, мақола сарлавҳаси “Қизил империализм” эмас, “Қизил ва қора империализм” экан, муаллифи номаълум, аммо таҳаллуси “Айн Қоф” деб имзоланган шахсга тегишли. Ш.Қорақош қисқартириб илова этган мақола мазмуни шундан иборатки, туркий халқлар боши берк кўчага кириб қолган. Уларнинг энг катта душмани – Большевик. Большевиклар тилларида ўзларини адолатли сиёсатчи қилиб кўрсатсаларда, аслида қилаётган ишлари мустамлакачилик, монополистлар хатти-ҳаракатидан асло кам эмас. Шунинг учун туркий халқлар бу даҳшатли сиёсатга қарши бирлашмоқлари керак. Дунёда Хитой, Ҳиндистон эркини бўғиб турган Фарбий Америка бўлса, туркий кавмлар эркини Россия бўғмоқда. Шу боис, мақола муаллифи Америка капиталистларини “Қора империализм” ва Россияни “Қизил империализм” деб атайди. Аммо уларга қарши яна яширин бир куч борлигини таъкидлаб, уни “Шарк миллатпарварлиги” деб атайди. Муаллиф шарқ халқларининг бирлашиб, ўз манфаатлари учун курашмоқ лозимлигини муҳим сиёсий-ижтимоий ғоя сифатида мақолада талқин этади.

Демак, мақола мазмунидан англашилмоқдаки, М.Шайхзода ва унинг тенгдошлари калбини ларзага солган мақоладаги исёнкор рух уларга қаттиқ таъсирини ўтказди. Аммо улар барибир алал-окибат большевиклар таъсирида қолди.

Шуайиб Қорақошнинг “Мирзо Улуғбек” драмаси ҳақидаги қуйидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ: “Асарнинг бешинчи пардаси, иккинчи сахнасида Амир Темурнинг хаёли ва унинг буйруғи

²⁹⁴ Şuayır Karakaş «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek piyesi» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 22.

билан зиндонга ташланган сиёсий махбус Пири Зиндонийнинг хаёли бир-бири билан тўқнашади. Зиндоний бу тўқнашувда қўлидаги болга билан Амир Темурнинг қўлига уради. Жаҳонгирнинг қилнчи қўлидан тушиб кетади, сахнани коплаб турган қоронғилик бирдан ғойиб бўлиб, атроф ёруғликка чулғанади ва ёруғликка дош бера олмаган Темурнинг хаёли қабрга қайтади”²⁹⁵. Олим мазкур фикрларини баён этар экан, жуда ажойиб бир илмий хулоса беради: “Хулоса шуки, совет мафкурасининг симболи сифатида қўлланилган болғанинг қилнчи мағлуб этиши ва охирги пардадаги манзара, миллий тарих ва миллий қаҳрамонларга юкланган кучли зарбадир”²⁹⁶. Ҳақиқатан ҳам трагедияда қилнч – зўравонлик, тож-тахт рамзи бўлса, болга ишчи-деҳқонлар, оддий халқ рамзи сифатида акс эттирилган. Кўриб турганимиздек, Шуайиб Қоракош профессор Н.Каримов яратган маърифий-биографик роман табиатидан мутлақо ажралиб турувчи илмий тадқиқотида “Мирзо Улуғбек” драмасидаги символик образларни, бу образнинг мазмунан мафкуравий-сиёсий рамз эканлигини ҳам жуда тўғри пайқайди ва оригинал таҳлилга эришади. Зеро, собик шўро даврида болга ва ўроқ ишчи-деҳқонлар синфининг симболи бўлган. Биз Мақсуд Шайхзоданинг “Тошкентнома” дostonида ҳам айнан шу символ билан боғлиқ куйидаги сатрларни икки ўринда учратдик:

*Бу бинода мен сайлаб қўйган
Раисим бор, ҳукуматим бор.
Пештоқиға нақи қилиб ўйган
Ўроқ-болға аломатим бор*²⁹⁷.
*“Йўлдошинг агар русдур,
Билки, йўлинг дурустдур...”
Байроқда мунаққаш ўроқ ва болға,
Доимо олға, доимо олға!*²⁹⁸

Албатта, бундай мафкуравий-сиёсий символлар Мақсуд Шайхзода ва унинг тенгдошлари ижодида изласак, истаганча топилади. Шу-

²⁹⁵ Шуайыр Карақаш «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek pıyesı» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 47

²⁹⁶ Шуайыр Карақаш «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek pıyesı» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 47.

²⁹⁷ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадний адабиёт, 1971. - Б. 461.

²⁹⁸ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадний адабиёт, 1971. - Б. 495.

нингдек, трагедиядаги Амир Темур, Хўжа Аҳрор Вали образларининг тарихий ҳақиқатга зид равишда шўро мафқурасининг темир конунлари исканжасида нотўғри талқин этилганлиги хусусидаги мулоҳазаларни Н.Каримов ва Ш.Қорақош тадқиқотларида кузатдик. Жумладан, турк олими Ш.Қорақош Хўжа Аҳрор образи хақида шундай дейди: “Бу асарда Хўжа Аҳрор сиёсий фитналарга аралашган диний уламолар раҳбари сифатида акс эттирилади. Наим Каримов Ўзбекистондаги энг сўнгги тарихий тадқиқотлардаги хулосаларга кўра Хўжа Аҳрор образининг трагедияда нотўғри талқин этилганини қайд этган. Натижада Шайхзода мазкур масалада бутун диний шахсларни қоралаб совет даври тарихчилиги нуқтаи назаридан шундай жиддий хатога йўл қўйганлигини эътироф этади”²⁹⁹. Н.Каримов ҳақиқатан ҳам “Мақсуд Шайхзода” маърифий романида шундай дейди: “Бу, трагедияда, фильмда ҳам Хўжа Аҳрор образининг асардаги салбий кучлар раҳномаси сифатида яратилганидир. Тарихчиларнинг сўнгги илмий тадқиқотлари Хўжа Аҳрорнинг мазкур асарда нотўғри талқин қилинганидан шаҳодат беради. Чамаси, Шайхзода бу масалада барча дин арбобларини қоралаган совет даври тарихчиларининг изидан бориб, жиддий хатога йўл қўйган. Лекин бу хато туфайли асарни йўққа чиқариш мутлақо тўғри эмас. Ўрта асрларда ҳам, кейинги даврларда ҳам ҳар қандай янгиликка қарши курашган кишиларнинг дин аҳлига мансуб бўлганлиги айни ҳақиқатдир. Шунинг учун ҳам асардаги Хўжа Аҳрор образини бундан кейин Хўжа Аҳрор ёки бошқа бир исм билан аташ тўғри бўлур эди”³⁰⁰. Назаримизда, Н.Каримов трагедиядаги Хўжа Аҳрор образининг нотўғри талқин этилганини жуда тўғри қайд этган ҳолда, бироз ортиқча пафосга берилдилар. Чунки Мақсуд Шайхзода яратган Хўжа Аҳрор образини Хўжа Аҳрор образига алмаштиришимиз, мутлақо нотўғри иш бўлади. Олимнинг Мақсуд Шайхзода шахсиятини жон-дили билан ҳимоя этишга қаратилган жонкуярлигини жуда яхши пайқаб турибмиз. Лекин яратиб бўлинган адабий образ номини бошқа номга алмаштиришга бизнинг маънавий ҳаққимиз йўқ. Ш.Қорақош ўз тадқиқотида озарбайжонлик Шайхзодашунос олим Халил Ризо илмий фикрларига суяниб, 1920 йилларда озарбайжон шеърлятида марш жанрида кўплаб шеърлар яратилганини, хусусан, Шайхзода Зиё Кўкалп шеърларидан таъсирланиб

---

²⁹⁹ Şuayip Karakaş «Maksud Şeyxzade ve Mirza Ulugbek rıyesı» «Türkiyat» türklük bilimi arařtırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 46.

³⁰⁰ Н.Каримов. Мақсуд Шайхзода. Тошкент: Шарк, 2010.- Б. 237-238.

турк аскарларининг қаҳрамонлигини тараннум этган руҳ устуворлигини қайд этади³⁰¹.

Турк олими Мақсуд Шайхзода ҳаёти ва ижодини атрофлича ва холис нуқтаи назар билан ўрганар экан, мақолани шундай сатрлар билан тугагади: “Мақсуд Шайхзода ўзбек адабиётида “энг чиройли ва энг кўп Ленин ҳақида шеърлар битди”, лекин шунга қарамасдан унинг ижодида “Жалолиддин Мангуберди” драмаси, “Мирзо Улуғбек” трагедияси ва “Тошкентнома” каби гўзал бадиият намуналарини ҳам яратди”³⁰².

Хулоса қилиб айтганда, турк олими Шуайиб Қорақош тадқиқоти Мақсуд Шайхзода ҳаёти ва ижодининг Туркия адабий жараёнида омалашуви, ўрганилиши борасидаги илк жиддий тадқиқот саналади.

---

³⁰¹ Шуайиб Каракәш «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek pıyesı» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 22.

³⁰² Шуайиб Каракәш «Maksud Şeyxzade ve Mirza Uluğbek pıyesı» «Türkiyat» türklük bilimi araştırmaları dergisi, Güz, 2010 sayı 7. S. 51.

III БЎЛИМ.

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН МАНЗАРАЛАРИ

Бадий асар биографияси

Адабиётшунос олим Н.Раҳимжоновнинг “Бадий асар биографияси” илмий-танқидий тадқиқоти ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида бирга ҳамнафасликда фаолият олиб борган буюк адабиётшунос, назариётчи, драматург ва Фан арбоби Иззат Султон Отахонович ўртасида кечган илмий-танқидий суҳбат асосига қурилган. Устоз-шоғирд мулоқотлари орқали биз серкирра ижодкор, академик олимнинг биографияси, ойласи, ота-онаси, ака-укалари, уларнинг тақдири, долғали давр қасирғалари, шахсий оилавий ҳаёти, турмуши, энг асосийси, Иззат Султон драмалари, уларнинг яратилиш жараёни, драма назарияси, сахна маданияти, драматург ва режиссёрнинг ўзаро ҳамкорлик муносабатларининг салбий, ижобий томонлари, ижодкор шахс, бадий ижод, жамиятдаги муҳим ижтимоий муаммолар ҳақида жуда қизғин мунозаралар олиб борилганки, бир сўз билан айтганда, мазкур илмий тадқиқотда олим ва драматургнинг 90 йиллик ҳаётининг тажрибалари, кузатишлари натижасида вужудга келган фикрлар қаймоғидан баҳраманд бўламиз. Асар жанри ҳақида ҳам бирдан узил-кесил фикрни айтиш мушкул. Сабаби асар композициясига эътибор қаратадиган бўлсак, тадқиқот икки катта қисмдан иборат: биринчиси, “Ижодкор шахси” ва “Бадий ғоянинг таржимаи холи” деб аталади. Биринчи қисмда Иззат Султоннинг болалик хотиралари, ойласи ва оила аъзоларининг тақдири, сўнгра етимхонада, ундан кейинги умр сўқмоқларида кечган ижодкорнинг машаққатли ҳаёти, бўлажак олим ва адибдаги эстетик онгнинг шаклланиши ва бадий туйғу эврилишлари хотира қаҳрамони тилидан ҳикоя этилади.

Мазкур хусусиятларга кўра, тадқиқотда ҳам хотира жанри, ҳам танқидчи билан танқидчининг илмий-танқидий суҳбати, тадқиқотдаги беҳад эркин мулоҳаза, парадоксли фикрлар моҳиятига кўра эссе-тадқиқот дейиш ҳам мумкин. Бундан ташқари, китобнинг иккинчи қисмидаги “Ойдин кеча асирлигида”. Маънавий-ахлоқий масала кирралари”, “Қакнус”. Ҳаёт ҳақиқати ва бадий тўқима”, “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари”. Ижодкорнинг ғоявий-эстетик муносабати ва мозийни бадий ўрганиш” фаслларида бевосита суҳбат олиб

борувчи адабиётшунос Н.Раҳимжоновнинг Иззат Султон драмалари талқинига бағишланган аналитик таҳлиллари кенг ўрин олган. Бироқ, мазкур фаслларда ҳам тадқиқот қаҳрамонининг ўзи яратган драмалари тарихи, тарихий образларнинг асардаги бадний талқини, тарихий драмада бадний тўқима образ, бу жанрдаги тарихийлик ва замонавийлик принципларининг нақадар муҳимлиги сингари жуда кўп долзарб масалалар ҳақида муаллифнинг эътирофлари, қуйма назарий фикрлари билан танишамиз. Таҳлиллар жараёнида Иззат Султон ўзи ўз ижодига танқидчи олим сифатида ёндашиб, уларнинг камчиликларини, кемтик ўринларини, ҳатто ютуғини ҳам айтиб ўтади. Жумладан, драматург Уйғун билан ҳамкорликда яратилган “Алишер Навоий” драмасининг насрий ўринларини муаллифнинг ўзи, шеърини парчаларни Уйғун яратганлиги ҳақида маълумот бериб, мазкур драмада шеърини парчалар кўпайиб кетганлиги бонс, бу асар драмадан кўра, кўпроқ дoston жанрига яқинлашиб қолган, деган жуда тўғри танқидий ёндашувини билдириб, драмани Ойбекнинг “Навоий” романи билан қиёслаб, билдирган таҳлилий фикрлари ҳам психотда эътиборга лойик: “Уйғун ҳассос лирик шоир эди. У ўз вазифасини аъло даражада адо этган. Лекин, пайқашимча, тамошабиннинг диққати шеърда. Шу жиҳатдан, асар драмадан кўра кўпроқ дostonга ўхшаб кетган. Драманинг ишонтирувчанлик қуввати пасайган. Худди Гули билан Навоий ҳақидаги халқ афсонаси сингари бу ҳам гўё бир афсонага ўхшаб қолган. Мана шу томони менга ҳанузгача ёқмайди.

...Ўзимча ўйлайман-да, “Навоий” романидаги Навоий образи талқинида айнан лиризмнинг етишмаслиги сезилади. Лирик рух бироз сустдек туюлади. Шу маънода роман оммабop эмас. Оммабop бўлиши учун асарда лирик элемент етишмайди”³⁰³. Ҳақиқатан ҳам Иззат Султон билан Уйғун ҳаммуаллифлигида яратилган “Алишер Навоий” драмаси етмиш йилдан бери ўзбек театри сахнасидан тушмай келмоқда, бунинг сабаби эса олим таъкидлаб ўтганидек, асарда лирик-романтик муносабатларнинг бўрттириб берилиши билан боғлиқ.

Тадқиқотнинг қандай жанрда ёзилганлиги биз учун унчалик ҳам аҳамиятли эмас. Аҳамиятга молик томони шундаки, тадқиқотда суҳбатга чорланган катта нигоҳ, улкан ҳаётини, илмий ва бадний тажрибага эга бўлган буюк шахснинг вазмин назарий фикрлари, қарашларидаги сокинлик, суҳбатда баҳс этилаётган битта объектнинг

³⁰³ Раҳимжонов Н. Бадний асар биографияси. Тошкент: Фан. 2008. – Б. 84-85.

турли хил кирраларини олим кўзи билан кўриб, дадил таҳлил эта олган донишманд олим дунёкараши ва мулоҳазаларнинг асарда бўй-басти билан кўриниш беришидир. Ҳозирги адабий жараён учун тадқиқотнинг яна бир ижобий фазилати, шу фаннинг тарғиботчилари ва мутахассислари, қолаверса, бугунги кун китобхони бевосита Иззат Султон ижодий лабораториясига чуқур киради, бадиий асар яратилишига доир катта-кичик тафсилотлар, ёйинки, драма қаҳрамонларининг тарихига оид фактлар, адабий материалларнинг сараланиши, тарихий фактларга драматургнинг ёндашуви, унда бадиий тўқиманинг аҳамияти ва ўрни, тарихий факт билан бадиий тўқиманинг ўзаро муносабати, драмада тарихий воқеаларнинг хронологик жиҳатдан бузиб кўрсатилиши мумкинми ёки йўқ, деган саволларга тажрибали драматург ва олим нуқтаи назари билан Иззат Султон бирма-бир жавоб беради. Умуман, тадқиқот натижасида ижодкор – Иззат Султоннинг адабиёт, бадиий ижод, ижодкор шахс ва жамият, тарих, театр санъати, кино санъатига илмий-танқидий муносабатидан яқиндан воқиф бўламиз.

Тадқиқотда Иззат Султоннинг асосан, драма назарияси билан боғлиқ фикрлари етакчилик қилади. Бинобарин, шу мулоҳазалар орасида драма учун хос энг муҳим хусусият бу драматик кескинлик эканлиги ҳақидаги олимнинг эътирофлари бизни жуда кониктирди: “Драманинг ўзига хос хусусияти бор. Яъни, муносабатлар кескинлаштириб, ўткирлаштириб кўрсатилади. Ёзувчида образни ўзича талқин этиш ҳуқуқи бор”³⁰⁴. Иззат Султон драма жанрининг эстетик табиатидан келиб чиқиб, муаллифлар Ҳусайн Бойқаро образи билан Алишер Навоий образини қарама-қарши қўйиб, асардаги драматик кескинликни кучайтириш мақсадида шундай қилганлигини, бу борада тарихий асос сифатида Бобурнинг “Бобурнома”сидаги Ҳусайн Бойқаронинг қора бўёқлар билан берилган характеристикасига таянилганлигини, қолаверса замона талаби билан шундай бўлганлигини баён этади.

Шунингдек, олим драма жанри учун яна энг муҳим хусусиятлардан бири ҳаракат, кўримлилиқ деб таъкидлайди: “Ҳаракатсиз, тамошасиз фикрлашимиз сувсиз чўмилишдек бир гап. Улар бир қилиқдан иккинчисига, сўнгра учинчи ва тўртинчи қилиқларга ўтиб боришлари керак. Бугун хотинини яхши кўриши керак; эртага ўртада жанжал чиқиб, қўйиб юбориши ва яна индинига, агар мажора давом этаверса, сўйиб юбориши керак. Бизнинг кўз олдимизда тўхтовсиз қадамлар босилиши керак. Ҳаракатлар мантиқан бир-бирини асослагани ҳолда,

³⁰⁴ Раҳимжонов Н. Бадиий асар биографияси. Тошкент: Фан. 2008. – Б. 92.

бир-бирининг табиатини ҳам кўрсата бориши лозим”³⁰⁵. Олим фикрларидаги яна бир муҳим жиҳат, у драма жанрининг эстетик табиати, умуман, адабиёт, санъат, ижод табиати ҳақидаги илмий гипотезаларини далиллаб кўрсатиб бериш мақсадида жаҳон классикасига, дунё адабиётшунослигига таяниб, жуда оригинал, тоши оғир фикрларини ифода этади.

Бугунги кунда кино санъатида урф бўлган ва тобора оммалашиб кетаётган сериаллардаги мусиқийлик элементини драмага татбиқ этиш лозимлиги ҳақидаги Иззат Султон фикрлари ҳам ғоятда оригинал билдирилган³⁰⁶. Шунингдек, олим сериалларга хос ечимсизликни ҳаётнинг бардавомийлиги билан таққослаб билдирган фикрларида ҳам жуда жонли мулоҳазалар кўзга ташланади: “Сериалларда эса, кўпинча ечим йўқ. Ҳаётда ҳам аслида шундай-да. Ҳаёт – мутассил ва шиддатли дарё оқимини эслатади. Асарларимизга нукта кўямиз. Ҳаётда эса, нукта йўқ. Аксинча, вергуллар бор. Ҳаётда - ҳаммаси вергуллардан иборат. Ана шу вергуллар ҳаққонийлик таассуротини туғдиради”³⁰⁷.

Китобда драматург Иззат Султоннинг деярли барча драматик асарлари “Алишер Навоий”, “Имон”, “Ойдин кеча асирлигида”, “Кўрмайин босдим тиканни”, “Қақнус”, “Номаълум киши”, “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари”, “Донишманднинг ёшлиги”, “Истеҳком”, “Янги одамлар” каби асарларининг бадий биографияси ҳикоя этилади. Хусусан, “Қақнус” драмасининг яратилишига сабаб бўлган адабий факт ғоятда эътиборга лойиқ: “Бу – Навоийдан. Хусусан, “Лисонут-тайр” асарида шоирнинг жамиятда тугган ўрнини, хизматларини кўрсатувчи чиройли тамсил келтирилган. “Айтишларича, - дейди шоир, - дунёда Қақнус деган қуш бўлган экан. Нуқул сайраб ўтган экан. Яъни, ҳар сайраши аввалгисига асло ўхшамас ва тақрорланмас экан. Ҳар гал сайраб бўлгандан кейин битта чўп олиб кўяркан. Қариган маҳали ана шу чўплардан ҳосил бўлган ғарам устига чиқаркан. Охирги кўшигини айтгач, ғарамга ўт кўяркан. Ўз куйи-кўшиғидан ҳосил бўлган алангада куйиб кул бўларкан. Кул уюми бағрида ловуллаган чўғ қоларкан. Маълум фурсат ўтгач, чўғдан жажжи қақнус палопони пайдо бўларкан. Қанот боғлаб, кўкка парвоз этаркан. Унинг ҳам бир умрлик иши – сайрашдан, куй-кўшиқлари билан янги қақнус полапонларининг юзага келишини,

³⁰⁵ Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси. Тошкент: Фан. 2008. – Б. 251.

³⁰⁶ Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси. Тошкент: Фан. 2008. – Б. 114-115.

³⁰⁷ Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси. Тошкент: Фан. 2008. – Б. 114.

юксак парвозларини таъминлашдан иборат бўларкан...”³⁰⁸. Демак, айтилганлардан англашилмоқдаки, Иззат Султон Алишер Навоийнинг “Лисонуг-тайр” дostonидаги юқорида иқтибос сифатида олинган тамсил-афсона моҳиятидан унумли фойдаланиб, ижодкор авлодларни Қақнус қушга қиёслайди. Шу маънода, рамзий маънода бобо ва невара, икки авлод вакили, яъни кекса ва янги авлод ўртасида кечадиган қураш ва келишмовчиликлар ҳақида “Қақнус” драмасини яратади.

Мазкур тадқиқот адабиётшунослигимизда сўнги йилларда яратилаётган шу типдаги тадқиқотлардан тубдан фарқ этиб, оригинал, пишиқ композицион қурилиши ва ажабтовур услубда битилганлиги билан ажралиб туради.

Тўғри, сўнги йилларда адабиётшунослигимизда ижодкор шахси ятини унинг ижодий биографияси, у улғайиб-ўсган ижтимоий-адабий муҳит билан ажратилмаган ҳолда тадқиқ этувчи устоз адабиётшунос Наим Каримовнинг “Чўлпон”, “Мақсуд Шайхзода” эссе-тадқиқотлари яратилди. Бу йўналишдаги тадқиқотлар аynи пайтда келгусида амалга ошириладиган илмий тадқиқотлар учун жуда катта материал бера олади, улар ўзининг ёш ва тажрибали тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ўйлаймизки, фактларнинг аниқлиги, бевосита ижодкорнинг ҳаётлигида у билан ўтказилган суҳбат асосига қурилганлиги сабабли ҳам Н.Раҳимжоновнинг “Бадий асар биографияси” тадқиқоти мутлақо оригиналлик касб этади. Чунки, унда тадқиқот қаҳрамони шахсан ўзи таржимаи холи, ижоди, жамиятдаги мавқеи, ўрни, оиласи ва яна бошқа кўп масалалар ҳақида гапириб беради. Айнан шу услуб, тадқиқотнинг ўзбек адабиётшунослигидаги бу йўналишдаги илмий-танқидий оммабоп нашрнинг тамомила янгилигини ва илк дафъа яратилганини намоян этиб турибди. Тўғри, китобда баъзи қайтариқлар, фикрий такрорлар учраб туради, аммо бу Иззат Султон таъкидлаганидек, оғзаки суҳбатнинг жонли тарзда олиб борилганлигидан нишона. Бундай майда камчиликлар тадқиқотнинг ютуқларига асло соя ташлай олмайди.

Хулоса қилиб айтганда, Н.Раҳимжоновнинг “Бадий асар биографияси” қўлланмаси устоз Иззат Султоннинг оҳори тўқилмаган фикр-мулоҳазалари билан, реал ҳаётий замани билан адиб ижодий лабораториясини, ижодкор шахс психологиясини тадқиқ этиш ва ўрганишга хизмат этувчи муҳим манба сифатида адабиётшунослигимизда мустаҳкам ўрин эгаллаб қолади.

³⁰⁸ Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси. Тошкент: Фан. 2008. – Б. 170-171.

Шижоаткор ёш мутаржимлар

Н.Раҳимжоновнинг “Ёшлар китоби. 2008” тўплами ҳақидаги “Навқирон авлод овози” тақризи “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон этилди. (ЎЗАС. 2009, 1 май сони). Олим таъкидлаб ўтганидек, ушбу китоб ёш авлод ижодий изланишлари ҳақида муайян фикр-мулоҳазалар билдиришга асос беради. Тўплам наср, назм, таржима, адабий тадқиқотлар дея номланган тўртта қисмга ажратилган. Китобда жами 76 нафар ёш иқтидорларнинг шеърӣй, насрий, бадий таржималари ва илмӣй тадқиқотларидан намуналар жамланган.

Биз мажмуадан ўрин эгаллаган “Таржима” қисмидаги бадий таржималарга махсус тўхталмоқчи эдик. Ушбу қисмда Ясунари Кавабатининг “Анор”, “Бахт” ҳикоялари (япон тилидан Абдувоҳид Умиров таржимасида), Роберт Бёрнснинг кўшиқ ва балладалари (инглиз тилидан Бегойим Холбекова таржимасида), Габриэль Гарсиа Маркеснинг “Унутилмас кун” ҳикояси (рус тилидан Рустам Жабборов таржимасида), Сомерсет Моэмнинг “Хонадон”, “Тиланчи” ҳикоялари (инглиз тилидан Алишер Отабоев таржимасида), Ўрхон Помукнинг “Менинг исмим - Қирмизи” романидан парча (турк тилидан Шермурод Субҳон таржимасида), Ли Хо Чулнинг “Ҳорғинлик” ҳикояси (инглиз тилидан Зулхумор Мирзаева таржимасида), Эрнест Хемингуэйнинг “Доимо ёнингдаги байрам” ҳикояси (рус тилидан Азамат Аҳмедов таржимасида), Сезон Каракоч шеърлари (турк тилидан Абдулатиф Абдуллаев таржимасида), Ассам шеърӣяйдан намуналар (инглиз тилидан Зухро Аскарлова таржимасида), Жорж Сименоннинг “Мегре ва кекса хоним” детектив асари (француз тилидан Индира Сайфиева таржимасида) ўзбек тилига инглиз, япон, француз, турк тилларидан оригинал ва иккинчи тил рус тили орқали таржима қилинган.

Этибор берилса, ўнта ёш мутаржимлар жаҳон адабиёти тарихида ўзининг бой адабий мероси ва ижодий тажрибалари билан ном чиқарган америка, англия, франция, япония, туркия, корея халқларининг юксак бадий адабиёт намуналарини ўзбек тилига ўгиришган. Улар жанр нуқтан назаридан ҳам турли-туман, чунончи, роман, ҳикоя, шеър, баллада, кўшиқ, детектив насрни ташкил этади. Яна бир муҳим жиҳат ёш таржимонлар Нобель мукофотига сазовор бўлган бешта ёзувчи; Эрнест Хемингуэй, Ясунари Кавабата, Габриэль Гарсиа Маркес, Ли Хо Чул, Ўрхон Памукларнинг асарларини зўр бир шижоат ва жасорат билан ўзбекчалаштиришган. Таржимонлик жуда машаққатли касб, чунки

таржимон ўзга тилни ҳам ўз она тилидек чуқур билишдан ташқари танлаган муаллифи ва асари руҳиятига туша олиши лозим. Бир сўз билан айтганда, таржимонлик назариясида салкам аксиомага айланган иборани шу ўринда қўллаш ўринли: ёзувчи ва таржимон қалби ҳамоҳанг тепмоғи даркор. Бадний таржиманинг мураккаблиги оғир меҳнат билангина белгиланмайди, таржимон елкасида яна бир зилдек оғир жуда катта масъулият бу ўзга халқ вакили бўлган ижодкор дунёқараш ва бадний кашфиётини ўша миллат анъаналари ва миллий хусусиятлари сақланган ҳолда қайтадан ижод этишида кўринади. Бадний таржимада мутаржимни қийнайдиган яна бир жиҳат ўзга тилдаги ибора, кочирим, идиомаларни, бадний-образли тилни ўз ўрнида қўллай олиш ҳамдир.

«Ёшлар китоби. 2008»дан ўрин олган Мутаржим Абдувоҳид Умиров томонидан қилинган Ясунари Кавабатанинг ҳажман митти ҳикоялари улкан умумбашарий муаммоларни ўз бағрида жо этганлиги билан эътиборни тортади. Кавабатанинг “Анор” ҳикоясида дарахтда қолган бир дона анор рамзий образи орқали катта ижтимоий-сиёсий, маънавий муаммолар олиб чиқилган. Ҳикоянавис маҳорати, унинг бадний-эстетик олами илмий мушоҳадалар қилишга асос бериши тайин. Ҳикоя қаҳрамонлари она ва унинг кизи Кимико, улар ёлғиз яшаши. Назаримизда, ҳикоядаги бева аёл ва севгилиси узоқ муддатга ёлғиз ташлаб кетишга маҳкум этилган Кимико билан дарахтда ёлғиз қолган анор ўртасида ўхшашлик бор. Аммо шунини эътироф этиш керакки, ҳикоянинг бирор ўрнида Кимиконинг севгилиси қаерга, нима учун кетаяпти?– деган саволга изох йўқ. Ўйигитнинг ташрифи каби унинг қаерга отлангани номаълум. Аёллар доимо эркак кишининг ҳимоясига, эътиборига, ёрдамига муҳтож яшайди. Шу маънода, ёлғизликда юраги қон бўлган аёл руҳияти билан пишиб, ёрилиб кетган кип-қизил анорнинг бир-бирига параллел равишда ҳикоя сюжетига ўрин эгаллаганлиги бежиз эмас. Ясунари Кавабата жудаям сўзга ҳасис ёзувчи экан, унинг ҳикоячиликдаги ижодий тажрибалари бизга Флобер, Чехов, А.Қаҳҳор ҳикояларини эслатапти. Ҳикоянинг бирор ўрнида қаҳрамонларнинг мутлақо ташқи портрети чизилмайди, ҳатто қандай касб билан шуғулланиши ҳақида ҳам гапирилмайди. Кимиконинг хатти-ҳаракатларидангина унинг тикувчи эканлигини англаб етамиз. Ҳикояни бошқачароқ таҳлил этиш учун адиб биографиясига мурожаат етамиз.

Адиб ҳаёти ва ижодига доир интернет маълумотларига кўра: Ясунари Кавабата (1899 11 июн - 1972 16 апрель) зиёли ва ўзига тўқ оилада

дунёга келади. Аммо жуда эрта, икки яшарлигида олдин отасидан, уч ёшида эса онасидан айрилади. Шундан сўнг Кавабата ҳамда синглиси бобоси ва бувиси кўлида тарбияланади. Кўп ўтмай бувиси ва синглиси вафот этади. У ёлғиз бобоси билан қолади. Кавабата 12 яшарлигидаёқ ёзувчи бўлишга аҳд қилади. Бобосининг таклифи билан илк бор “Ўн олти ёшлилар кундалиги” номли автобиографик ҳикоя ёзади. 1920 йилда Токио Университетнинг инглиз адабиёти факультетига ўқишга киради. Ёзувчига шуҳрат келтирган биринчи асари “Идзулик раққоса” (1925) қиссасидир. Шунингдек, унинг “Қушлар ва хайвонлар” (1933) китоби, “Қорли мамлакат” (1937-1947) романи, “Минг канотли турна” (1949) қиссаси, “Кўл” (1954) қиссаси, “Тоғлар ноласи” (1954) романи, “Ухлаётган дилбарнинг уйи” (1961) ҳикоялари дунёга танилиб, ёзувчига шон-шуҳрат олиб келди. 1968 йилда Кавабата адабиёт соҳасидаги хизматлари учун япониялик ёзувчилар орасида биринчи бўлиб Нобель мукофотини олади. Дўсти Мисиманинг вафотидан сўнг у оғир касаллик туфайли касалхонада даволанади. Уйига қайтиб келгач, ўз жонига суиқасд қилади, яъни газдан захарланиб ўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Ясунари Кавабата гўдаклигиданоқ шафқатсиз ҳаёт синовларига ташланган. Бу аввало, унинг энг яқин одамлари вафоти билан изоҳланади. Унинг руҳиятидаги чексиз “ёлғизлик” кайфияти қайсидир маънода “Анор” ҳикоясида ифода топган; асардаги иккита аёл ёзувчининг ички руҳиятидаги “ёлғиз” инсоннинг рамзий образидир. Она – ёлғизликни, меҳр-муҳаббатни кутиб чарчаган, ҳаётнинг барча қийинчиликларини елкасига олган образ бўлса, қиз Кимико –энди ҳаёт остонасига қадам қўйган, яхши кунлар ва яхши ёрга, муҳаббатга ташна, умидвор аёлнинг образи. Шубҳасиз, Ясунари Кавабатанинг “Анор” ҳикояси хилма-хил талқинларга лойиқ асар.

Ёш мутаржим Рустам Жабборов таржимасидаги Габриэль Гарсиа Маркеснинг “Унутилмас кун” ҳикоясида мутлақо қутилмаган касб эгаси қафассоз Балтасар билан боғлиқ ажойиб бир воқеа ҳикоя қилинади. Ҳикоя қаҳрамони икки ҳафта давомида бутун кучини ва вақтини битта катта ва ғаройиб қафас ясашга сарфлайди. Доктор Хосе Монтъелнинг ўғли Пепенинг буюртмаси, не машаққатлар билан ясалган қафас шундоқ текинга бола йиғламаслиги учун совға қилинади. Ҳикояда одамлар наздида “бой-бадавлат” деб ном чиқарган инсоннинг тубан қиёфаси фош этилади. Бу хонадондагилар гўзалликдан баҳра ола билмайдиган, хис-туйғулари дағаллашиб кетган, жамиятдан ажралган, гўёки бир қафас ичига қамалиб олган одамлардир. Бой одам хонадони-

даги манзара Балтасарга жуда каттик таъсир этади. Умрида ҳеч қачон ичмаган одам ўша куни ичиб, ёлғондан қафасни “олтмиш песога сотдим” дея дўстлари билан айш-ишрат қилади. Шу воқеага ишора тарзида ҳикоя “унутилмас кун” деб номланган.

“Ёшлар китоби. 2008” китобидан ўрин олган Алишер Отабоевнинг Сомерсот Моэмдан қилган “Тиланчи” ва “Хонадон” ҳикоялари таржимаси ҳам фавқулодда тасвирга бойлиги ва инсон руҳиятининг кўзга кўринмас эврилишларини акс эттириши билан диққатга сазавор. “Хонадон” ҳикоясида 70 яшар Миссис Медоуз кўнглида кечган бир умрлик иккиланишнинг ечими ажойиб бир воқеа мисолида кўрсатиб берилади. Маълумки, инсон танлаш имкониятига эга, жумладан, кишилар ҳаётини мазмунли ва тартибли, бекаму кўст ўтказиш мақсадида битта касб ва битта умр йўлдоши танлайди. Ҳа, олдимизда турган ўнлаб имкониятлардан биттаси танланади. Худди шунингдек, ҳикоя қаҳрамони бўлган кампир - Эмили Гринни (қизлик исм фамилияси) ака-укалар Жорж Медоуз ва Том Медоуз севиб қолишади. Эмили шулардан Том Медоузни танлайди, шундан сўнг Жорж денгиз сафарига жўнаб кетади. Шу билан у дом-дараксиз йўқолади, кейин уни ўлдига чиқаришади. Ҳикоя эллиқ йилдан сўнг бу хонадонга Жоржнинг қайтиб келиши ҳақидаги хабар билан бошланиб, унинг ўлими билан якунланади. Бу вақтда Том Медоуз омонатини топширган эди. Ҳикоядаги ёзувчининг асосий мақсади бу эмас, кампир Миссис Медоуз йиллар давомида Том Медоузни танлангани учун ўзини гуноҳкор санаб, кўп бора изтироб чекиб, кўнглидаги иккиланишлар Жорж Медоуз ўлими олдидан хонадонга қайтиб келганидан сўнг унинг хотиржам тортиб қолганлигини кўрсатиш эди. Ёзувчи жуда ишонарли ва муваффақиятли равишда ўз бадий мақсадига эришган. Ҳикоя шундай якунланади: “Унинг қайтиб келганидан хурсандман, - деди хоним. – Том Медоузга турмушга чикканимдан кейин, Жорж кетгач, яхшисига тегдимми, деб доимо иккиланардим”³⁰⁹. Кўриниб турибдики, С.Моэм оддий ҳаётий воқеани ҳикоя қилиш орқали инсон руҳиятига чуқур кириб боради.

Таржимонлар орасида Алишер Отабоев ўзининг меҳнаткашлиги, тинимсиз изланишлари ва таржима санъатини эгаллашга ҳаракат қилаётганлиги билан адабий жамоатчилик назарига тушди. С.Моэмдан қилган ўнга яқин ҳикоялар таржимаси ва япон адиби Х.Мураками романи таржимаси билан ўзбек китобхонларига таниш. Қолаверса,

³⁰⁹ Сомерсот Моэм. Хонадон.// Ёшлар китоби. 2008. Тошкент: Шарк, 2008. - Б. -323.

“ЎзАС”даги таржима ва таржимонлик маҳорати, чет эл адабиёти намуналарига бағишланган публицистик-оммабоп чиқишлари ҳам сергайратлилиги ва саъийи ҳаракатларини кўрсатиб турибди.

Таржимонлик кўплаб қилинадиган иш; дунё адабиёти гўёки бир улкан уммон. Таржимонлар ўша чексиз уммон дурдоналарини томчилаб-томчилаб йиғиб ўз адабиёти хазинасига кўшишади. Дунё адабий жараёнида янги-янги шоир-ёзувчилар номи чиқаверади, биз улардан жуда камини биламиз. Таржимонларимиз ҳали-ҳамон XX аср бошида яшаб ижод этган санъаткорлар асарларини ўгиришмоқда. Дунё адабий жараёни билан ҳамқадам юриш жуда қийин, аммо шундай бўлишига қарамасдан, бугунги ёш мутаржимларимиз Ли Хо Чул, Ўрхон Памуклардан қилаётган таржималари билан дилимизни равшан этди.

Биз мақолада асосан, ёш мутаржимлар ўзбек тилига ўгирган баъзи насрий асарлар ва улардаги ёзувчи услуби, образлари, асар моҳияти ҳақида гапирдик. Таржимонларимизнинг бадиий таржимани яратишдаги маҳорати, тилдан фойдаланиш имкониятлари хусусида оғиз очмадик. Аммо баъзи бир ўринларда ёш мутаржимларимиз қўллаган иборалар, сўзлар нотўғри ишлатилган; мисол учун, мутаржим З.Мирзаева “Ҳорғинлик” ҳикоясида шундай таржима қилади: “Катта ака, унинг қачон қайтишини эшитганингиз йўқми?” Сонго Шикнинг қовоқлари хўмрайиб, кўзларида совуқ жаҳл олови пайдо бўлди”³¹⁰. Ниҳоятда, таҳрирталаб, ночор жумла. Таржимон жумлани соф инглизча ифода билан бераяпти, иккинчидан сўзлар нотўғри қўлланган. Қовоқ хўмраймайди, балки “қовоқ осилади”, ўзбек тилида “совуқ жаҳл олови пайдо бўлмоқ” деган ибора йўқ. “Ғазаб билан қарамоқ” ёки “нафрат билан қарамоқ” деган иборалар бор. Агар ҳикояни шу тарзда таҳрир қилиб кузатсак, таржимоннинг ҳали анча тажриба тўплаши лозимлиги сезилиб қолади.

Ёш мутаржимлар орасида тили пишиқ, қўли анча тушиб қолган Алишер Отабоевда ҳам баъзи хатолар кўзга ташланади. Жумладан, “Хонадон” ҳикоясида қуйидаги жумла келади: “Бу жойда истиқомат қиладиган одамлар шу уй каби тепса тебранмас, жуда соғлом ва камтар эдилар”³¹¹. Назаримизда, ёзувчи “Бу жойда истиқомат қиладиган одам-

³¹⁰ Сомерсот Моэм. Хонадон.// Ёшлар китоби. 2008. Тошкент: Шарқ, 2008. - Б. -340.

³¹¹ Сомерсот Моэм. Хонадон.// Ёшлар китоби. 2008. Тошкент: Шарқ, 2008. - Б. -320.

лар шу уй каби тургун...” демокчи. “Тепса тебранмас” ибораси ўзбек тилида дангаса, ялқов маъно оттенкаларини беради.

Шермурод Субҳон таржимасидаги Ўрхон Памуқнинг «Менинг исмим - кирмизи» романидан парча ҳам қотиллик билан боғлиқ сирли воқеа, айниқса, жабрдийда наққош Зариф Афандидаги жон кўчиш ҳолоти, унинг ички монологи, ўз қотили ҳақидаги исёнкор гап-сўзлари билан китобхонни ларзага солади. Албатта, тугалланмаган роман таржимаси ҳақида тўхтамли бир фикр юритиш мушкул. Аммо, таржима шошма-шошарлик билан қилинганлиги, ўзбекча ифодадан кўра соф туркча ифода сақланиб қолганлиги кўриниб турибди.

Азамат Аҳмедов таржимасидаги Эрнест Хемингуэйнинг «Доимо ёнингдаги байрам» хикояси автобиографик характерга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу хикоя Эрнест Хемингуэйнинг Парижда кечирган ҳаётидан хикоя қилади.

«Таржима» бобидан ўрин эгаллаган бошқа ёш мутаржимлар таржималари ҳам зўр иштиёқ билан амалга оширилган. Улардаги энг катта камчилик адабий тил меъёрларига амал қилиш мажбурияти остида жонли халқ тилидан узоқлашиб кетганлиги, образли, бадий-бўёқдор сўзлардан ўз ўрнида фойдалана олмаганлигида кўринади. Ёш мутаржимлар О.Шарафиддинов, И.Ғафуров, Миразиз Аъзам, Қ.Мирмуҳаммедов, Э.Носиров, А.Абдумажидов, А.Ғайзулло каби ўнлаб устоз-таржимонларнинг тажриба маҳоратларини ўрганиб, ўзларида сўзни қалбида нозик ҳис эта билиш қобилиятини шакллантириши кераклиги ойдинлашмоқда. Ёшларда шижоат бор, аммо, тажрибасизлик натижасида баъзи жузъий хато ва камчиликлар ҳам йўқ эмас. Энг муҳими, ёшлар ҳаракатда, уларни руҳлантириб, йўллантириб туриш лозим. Умид қиламиз, «Ёшлар китоби» мажмуаси анъана тарзида келажакда яна давом этади, янгидан-янги истисодларни кашфи бўлиб қолар!

Алдоқчи сўзлар луғати

Луғатчилик тилшунослик фанининг энг оғир, серзаҳмат соҳаларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга тилшуносликда қадимдан луғат тузиш анъанаси мавжуд бўлиб, бу соҳа ўзига хос тартиб, катъий қонун-қоидаларга эга. Филология фанлари номзоди, икки тилли луғатлар муаллифи Бердақ Юсуфнинг «Туркча-ўзбекча «алдоқчи сўзлар» луғати» «Ворис» нашриётида (2009) нашр этилди. Қўлимиздаги китоб икки қардош тил ўзбек ва турк тилларидаги айтилиши ва ёзилишига кўра бир хил ёки жуда ўхшаш, аммо маъно жиҳатдан тубдан фарқ этувчи ёки бир хил мазмунли сўзлар йиғиндисидан иборат. Бундай сўзлар илмда, хусусан, таржимашуносликда «алдоқчи сўзлар», тилшуносликда эса «сохта эквивалентлар» ёки «тиллараро аналогизмлар» деб аталади.

Гарчанд, луғат «Туркча-ўзбекча «алдоқчи сўзлар» луғати» деб номланган бўлсада, моҳиятга кўра уни «Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча «алдоқчи сўзлар» луғати» деб аташ мақсадга мувофиқ эканлигини англаш мумкин. Мазкур икки тилли луғатда 3000 аслида қарийиб 5000 га яқин туркча сўз билан унга оҳанг ва ёзилиши жиҳатидан ўхшаш сўзлар киёс этилиб, таққосланган. Олдин бош сўз сифатида туркча сўз келтирилади. Сўнг ўзбекча эквиваленти берилади. Кейин туркча сўзга туркча мисол, сўнг унинг ўзбекча таржимаси келтирилади. Бундан ташқари, бош сўз сифатида ўзбекча сўз келтирилиб, унинг туркча эквиваленти берилади. Кейин ўша сўзга ўзбек тилида мисол ёзилади. Бу мисол ҳам турк тилига таржима қилинган. Шу билан бирга бош сўзлар, яъни туркча сўзлар алфавит тартибда жойлаштирилган. Яна бош сўзнинг этимологияси ҳақида ҳам батафсил маълумотлар берилган. Муаллиф бадиий адабиётлардан олинган мисолларни қўштирноқ ичида бериб, уларнинг авторларини ҳам кўрсатган. Мисоллар турк тилидан ўзбек тилига, ўзбек тилидан турк тилига асосан, муаллиф томонидан таржима этилган.

Кўриниб турибдики, луғатшунос олим бу китобга «йғна билан қудук қазиб» ўз олдига қўйган мақсадини бажарган.

Китоб «Кириш» ва «Önsöz» билан бошланади. Унда луғатнинг тузилиши, мазмуни ҳақида қисқача маълумот берилган. Турк тилидаги «Кириш» қисмида «Алдоқчи сўзлар» терминининг XX аср илм-фанида илк бор «Sesteş kelimeler» тарзида ишлатилиб, сўнгга «aldatici döstlar», «dilllararası homonimler», «dilllararası analogizmler», «aldatici koğnatalar»,

“çevirmenin aldatıcı döştlar” терминлари француз, рус, турк, қирғиз, озарбайжон луғатчилиқ соҳасида қўлланиб келаётганлигини олим алоҳида таъкидлаб ўтади. Бердақ Юсуф шулар орасидан «Sesteş kelimeler», яъни «Алдоқчи сўзлар» бирикмасини қўллашни лозим топганлигини алоҳида қайд этиб ўтган. Шунингдек, луғатшунос мукаддимадан сўнг китобхонга луғатдан фойдаланишда қулайлик яратиш мақсадида схемали чизмалар билан тушунтиришлар берган.

Ўзбек тилидаги «Ойдин» сўзи ёруғ кеча, ой нури тушиб турган ёруғ ва бирор бир масалани ойдинлаштирмоқ, тиниклаштирмоқ, аниқлаштирмоқ маъносида келади. Луғатда «Aydin-Oydin» алдоқчи сўзлари берилиб, ҳар бир сўзнинг изоҳли маънолари ва уларга мисоллар туркча-ўзбекча эквивалентлари берилган. Aydin – 1. ёруғ, ойдинли. 2. зиёли, мунаввар маъносида қўлланилар экан. Шулардан биринчи маъноси ўзбек тилида ҳам айнан шундай ишлатилади. Аммо иккинчи маъноси “Зиёли шахс”, “Мунаввар” маъноларида келган ўринларида таржимон қардош тиллардаги ўхшашликка асосланса, таржимада жиддий хатоларга йўл қўйиши мумкин. Яна бир мисол, “Tez I, II-Tez” сўзи турк тилида 1. Жадал 2. Тезис 3. Диссертация 4. Диплом иши 5. Асар китоб маъносида ишлатилар экан. Энди ўзбек тилида бу сўз ҳаракат тезлиги, жаҳли тез маъноларини англатади. Кўриниб турибдики, бундай алдоқчи сўзлар таржимон ёки ўқувчини чалғитиши мумкин. Шу боис мазкур луғат ўзбек таржимонлари ва кенг китобхонлар оммасини туркчани, туркларнинг эса ўзбек тилини беҳато, тўғри ўрганишларига жуда катта ёрдамчи манба бўла олади. Муаллиф билан суҳбатлашганимизда, улар бу китоб устида саккиз йил тер тўкиб меҳнат қилганликларини айтдилар. Шубҳасиз, катта бардош ва захматлар эвазига битилган ушбу луғат оддий китобхонлардан тортиб таржимон ва илмий ходимларгача муҳим ёрдамчи китоб бўлиб қолишига ишонамиз!

Мумтоз адабий асарлар луғати

Ўзбек адабиётининг каттагина қисмини мумтоз адабиёт намуналари ташкил этади. Маълумки, таълим соҳасининг ўрта ва маҳсул мутахассислик йўналишларида энг қадимги ёзма адабий ёдгорликлардан тортиб, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Рабғузий, Алишер Навоий, Бобур, Мухаммад Солих, Турди, Машраб, Махмур, Гулханий, Увайсий, Нодира, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Завкий, Фурқат каби адибларнинг ҳаёти ва ижоди ўргатилади.

Мазкур асарларнинг барчасида бугунги кун ўқувчиси учун тушунарсиз бўлган, эскириб истеъмолдан чиққан арабча, форс-тожикча ва умумтуркий сўзлар ҳар сатрда учрайди. Бу эса мумтоз асарлар мазмунини китобхон англашида катор мушкулликлар юзага келтиради. Мана шундай вазиятда мумтоз адабий асарлар луғати матн маъзини чақишимизда қалит бўлиб хизмат қилади.

Луғатчилик соҳасида бетиним изланишлар ва тадқиқотлар олиб бораётган таниқли луғатшунос ва тилшунос Бердак Юсуфнинг “Мумтоз адабий асарлар луғати” китоби яқинда “Шарқ” нашриётида чоп этилди. Китобнинг масъул муҳаррири филология фанлари номзоди Қодиржон Эргашев, тақризчилар филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов ва Абдурасул Эшонбобоевлар.

Бугунги кунга қадар яратилган шу типдаги луғатлардан мазкур луғат аввало, лотин ёзувида нашр этилганлиги билан фарқ этади. Иккинчи муҳим жиҳати эса бошқа луғатлардаги баъзи бир нотўғри ўқилган сўзларни муаллиф бадий контекстдан келиб чиқиб, тўғри ўқиб, маъносини аниқ изоҳлайди. Жумладан, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” асаридан олинган куйидаги парча:

Yuzunguzda ko'runur ko'zgak yuz,

Bo'yunguzg'a latofat kisvati tuz.

Луғатда *kisvat* – *ust-bosh, kiyim, libos*. *Kisvati tuz* – *nafis libos* дея изоҳланган. (Б.Юсуф. Мумтоз адабий асарлар луғати. Тошкент, 2010. – 202 бет). Биз эътиборимизни қаратмоқчи бўлган “*yuz*” сўзи “Муҳаббатнома”нинг шу пайтгача нашр этилган баъзи вариантларида “нур” шаклида ўқилиб, шу тарзда чоп этилиб келинган. Бироқ Т.Жалоловнинг таҳрири остида нашр этилган “Муҳаббатнома”да (Тошкент, 1959) шу сўз “*yuz*” деб ўқилган. Луғат муаллифи маснавий шаклида битилган “Муҳаббатнома”нинг турли нашрларини қўздан кечириб, Т.Жалолов нашридаги вариантни тўғри деб топиб, луғатда шу

мисолни келтиради. Ҳақиқатан ҳам “нур” сўзи “tuz” сўзига қофиядош бўла олмайди. Зеро, маснавий жанри икки ўзаро қофияланувчи мисралардан иборат бўлади. Мазкур байтнинг “нур” ва “туз” шаклида ўқилиб келинганлиги эса шу пайтгача баъзи тадқиқотчиларимизнинг назаридан четда қолган. Биз тадқиқ этаётган луғат муаллифи китобда “Kisvati tuz” сўзини изоҳлай туриб, унга қофиядош бўлиб келаётган сўзга бадиий контекст мантикидан келиб чиқиб ёндашади.

Яна бир мисол: “санж” – сўзи луғатларда мустақил сўз сифатида мутлақо берилмаган. Факатгина П.Шамсиевнинг “Навоний асарлари луғати” (Тошкент. 1972)да “санж” - (сўз бирикмасида “ўлчовчи, тортувчи” маъноларини беради: Хазонасанж – хазина эгаси, хазиначи... 546- бет) – дея изоҳланади. Аммо мазкур луғатда ва бошқа луғатларда ҳам “санж” мустақил сўз сифатида изоҳланмаган. Бердак Юсуф луғатида эса бу сўз мустақил сўз сифатида келтирилиб, маъноси мисоллар воситасида изоҳланган. Жумладан:

“Sanj f. Ikki mis tovoqchasimon, birini biriga urib chalinadigan musiqa asbobi” – деб изоҳланади. Мисол тариқасида ушбу сўзга Алишер Навонидан бир байт келтирилади:

*Qoqib ovuch sanj, qilib na'ra ko's,
Ko'kka chekib nolai afg'on xuros.*

(Б.Юсуф. Мумтоз асарлар луғати. Тошкент, 2010. – 364 бет).

Кўриниб турибдики, мазкур парчадаги “Sanj” – сўзи П.Шамсиев луғатида келтирилган кўшма сўзлар таркибидаги каби иккинчи даражада эмас. Аксинча, “санж” мустақил лексик маънога эга бўлган musiqa asbobi номини билдирапти.

Яна баъзи сўзларнинг шу пайтгача бошқа луғатларда учрамайдиган маъноларига ҳам Б.Юсуф мисол топади. Масалан: “неча” сўзининг бошқа луғатларда “қанча, неча, ҳар қанча” деган маънолари берилган. Б.Юсуф томонидан мазкур сўзнинг “қачонгача” маъноси топилади ва мисоллар билан исботланади: “Necha” сўзининг 3 маъноси берилган. 1. ko'p, qanchadan qancha, necha-necha, bir qancha. 2. Qancha, harqancha. 3. Qachongacha? Ва шу сўзнинг ҳар бир маъносига мумтоз шоирлар ижодидан намуналар келтирилади.

Қуйида Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонидан келтирилган парчага эътибор қаратамиз:

*Qilinch edgu erdam kerak ming tuman
Anin tutsa el kend ko'tursa tuman.*

Байтдаги Qilinch (xarakter, fe'l-atvor, xatti-harakat), edgu (yaxshi, ma'qul, ezgu), erdam (fazilat, yaxshi xislat), birinchi misradagi tuman (o'n ming), anin (u bilan, uning vositasida), el (davlat, mamlakat), kend (shahar, kent), ko'turmak (o'rtadan ko'tarmoq, yo'q qilmoq, yo'qotmoq), ikkinchi misradagi tuman (zulmat, jaholat) sўzlari bugungi kitobxon uchun тушунарсиз. Ёки яна бир мисолни кўздан кечирайлик:

Tarix to 'qquz yuz o'ndakim,

Kobul viloyati musaxxar bo'ldi. Bn.

Захриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”сидан олинган юқоридаги парчада musaxxar bo'ldi (zabt qilingan, fath etilgan, bosib olingan) сўзи китобxon учун тушунарсиз. Шундай пайтда кўлимиздаги луғат ёрдамга келади. Яна Амирийнинг куйидаги байтига эътибор каратсак:

Yor la'lidin harfe ayladim, Amir, insho,

Ey, ko'ngul, bu gavharni jon ichinda pinhon qil.

Байтдаги la'l сўзининг мазкур луғатда 4 маъноси берилган: La'l a. –1.qizil rangli qimmatbaho tosh. 2. Ma'shuqaning qizil labi, qizil lab, go'zal lab. 3. Qizil; qizillik. 4. Ma'shuqa, sevgili. (221- bet). Юқоридаги байтдаги “La'l” – сўзининг иккинчи маъноси Амирий байти мазмунини ойдинлаштиради. Insho aylamak - yozmoq, bitmak деб изоҳланган. Демак, мазкур байтдаги Insho сўзи – бугунги кундаги ижодий иншони эмас, ёзмок, битиш маъноларини ифодаламокда.

Луғатда бирдан ортиқ маъноли сўзларнинг ҳар бир маъноси араб рақами билан кўрсатилган. Сўзларнинг асосан, мактаб дарсликларига киритилган матнлардаги маънолари олинган. Китобда сўзлар сони жами 5000 тага яқин.

Луғатда муаллиф сўзбошисидан сўнг шартли қисқартмаларга изоҳ берилган. Шундан сўнг алифбо асосида лотин ёзувидаги ҳарфлар тартиби бўйича сўзлар жойлаштирилган. Луғат сўнггида Бердак Юсуфнинг “Луғатчилик тарихига бир назар” номли мақоласи илова этилган. Унда муаллиф луғатчиликнинг жуда қадим замонларга бориб тақалишини, илк луғатлар Грецияда яратилганини, туркий халқлар орасида эса илк луғат Махмуд Кошғарий томонидан яратилганини айтиб ўтади.

Сўнгра луғатларнинг турлари, бир тилли, кўп тилли луғатларнинг мавжудлиги ва уларга (ўзбек луғатчилиги мисолида) намуналар келтирилади. Луғатчиликнинг машаққатли касб эканлиги испан лексико-

графи Х.Касарес сўзлари ва француз филологи ва тарихчиси Скалигернинг шеърлари орқали далиллаб берилади. Умуман, ушбу мақола луғатчилик тарихи ҳақида бугунги ўқувчи учун қисқа ва мазмунли ахборот бериб, билимини янада бойитади.

Хуллас, Бердақ Юсуфнинг навбатдаги янги “Мумтоз адабий асарлар луғати” мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари, талабалар, умуман, мумтоз адабиёт ихлосмандлари учун зарур қўлланмадир.

ХОТИМА

Эссе ўзбек адабиётида фалсафий-эстетик, тарихий-биографик, бадий-публицистик, диний, илмий, оммабоп характерга эга бўлиб, соф ва синкретик жанр сифатида шаклланди. XX аср адабий жараёнида жанрларнинг бир-бирига сингиши, таъсири синкретик бирикиш жараёни эссенинг турли хил жанр турлари ва кўринишларини юзага келтирди. Эссе эпик тур жанрларига қолип вазифасини ўтай бошлади. Натижада ўзбек адабиётида эссе-роман, эссе-хотира, қисса-эссе, ҳикоя-эссе, мақола-эссе сингари шакллари пайдо бўлди. Эссе адабий жанр сифатида муаллифнинг шахсий мулоҳаза ва таассуротлари асосига қурилган, эркин композицияли, китобхон билан эркин суҳбатга асосланган насрий ижод намунасидир. Эссе адабий жанрлар (роман, қисса, ҳикоя), журналистик жанрлар (очерк, публицистик мақола), илмий жанрлар (монография, тақриз)га бирдек аралашади. Эссе нафақат ўзбек, дунё адабиётшунослигида вужудга келиши узоқ тарихга эга бўлган адабий жанрдир.

А.Генис “Ички нарсалар билан ташқи нарсаларнинг ўзаро алоқасини билишга бўлган қизиқиш бой эссенавислик анъанасини вужудга келтирди” – деганида ҳақ эди. Дарҳақиқат, Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг муқаддима қисмида: “Бу хоксор ва паришонрўзгор камина болалиқдан то қариликка қадар кўҳна даврон воқеаларидан, айланувчи осмон ҳодисаларидан, фитна кўзғовчи дунё буқаламунлигидан – товламачилигидан, замонанинг ранг сингари гуногунолигидан кўп вақт ва узоқ муддат ҳар хил ҳаёл ва тараддуллар билан дайдиб юрдим; ҳар товури ва равишда бўлдим; гоҳ хорлик ва қийинчилик вайронасида нола қилдим; гоҳ иззат ва маъмурлик бўстонида мажлис курдим” – дейди³¹². Алишер Навоий олам ва одамнинг сир-синаотларини ўз ҳаётий тажриба-қузатувлари асосида фалсафий мушоҳада-мулоҳазаларга асосланган эссеистик унсурлари мавжуд асар яратди.

Француз адабиётида эссе жанрининг илк намунаси бўлган М. Монтеннинг “Эсселар” асарида ҳам ёзувчи ўзи ва ташқи дунё ҳақида билганларини ҳикоя қилади. Умуман, “Essays” асарини ёзиш анъанасини бошлаган файласуф М.Монтендан кейин, француз адабиётида XVI асрдан то XX асргача бўлган даврда кўплаб шоир-ёзувчи, файласуф, сиёсатчи, публицист-журналистлар ижод қилишди. Аммо уларни бирлаштириб турувчи яхлит жанрий бирлик мавжуд эди. Бу воқеа-

³¹² Алишер Навоий. Маҳбуб ул - қулуб. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. –Б. 11.

ходисаларга эркин, шахсий муносабат – кечинмалар тасвири билан берилиши.

Ўзбек адабиётида муаллиф “мен”ининг биринчи планга чиқиши Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” фалсафий дидактик асаридан бошланган бўлса, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида тарихий, биографик, очерк, эссе, хотира, илмий мулоҳазакорлик, шахсий кечинмалар синкретик шаклда намоён бўлди. Асарда бадий, илмий, публицистика унсурлари, кундалик, хотира, автобиография жанрларининг қоришиқ ҳолда келиши эссе жанрининг синкретик формаси дейишимизга асос беради.

Ўзбек адабиётида шоир Чўлпон ижодида учрайдиган “Клеопатра” бадиъаси ҳам фалсафий-рамзий, шахсий кечинмалар асосига қурилганлиги билан жаҳон эссечилигида машҳур бўлган А.Камюнинг “Сизиф ҳақида афсона” сингари эссе намуналари билан бемалол тенглаша олади.

Эссе бадий ижодда катта режадаги асар учун синов жанр вазифасини бажариши ҳам мумкин. Ш.Холмирзаев насрий ижодини кузатадиган бўлсак, бадий тадрижни, босқичма-босқич жанрий поғонани кузатиш мумкин. “Жамиятнинг мақсади ва яъни мафкура бобида ўйлар” эссесига ёзувчининг жамият ва мафкура, дин ҳақидаги фалсафий қарашлари учун пойдевор “Олди ортингга қара” асарида мавжуд эди. Эссенавис ўша фикрларни янада кенгайтириб, ривожлантиради.

90-йиллар ўзбек адабиётида хотира ёзиш анъанаси янада жонланди. (С.Аҳмад “Йўқотганларим ва топганларим”, К.Қаҳҳорова “Чорак аср ҳамнафас”, З.Саидносирова “Ойбегим менинг”, Ш.Холмирзаев “Бинафша ҳидланг, амаки”, “Одил ака ҳақида ўйласам...”, “Ай Шухрат акам-а...”)

С.Аҳмад “Йўқотганларим ва топганларим” асарида А.Қаҳҳор, Ойбек, Ғ.Ғулом сингари ёзувчи-шоирлар ҳақидаги ҳаётий ҳикояларни битта туркумга бирлаштириб, эссе-хотиралар яратди. Эссе-хотираларда ёзувчининг бевосита ўзи иштирок этиб, ҳаётий воқеаларни, шунингдек, шахсий ички кечинмаларни, устозлари ва шогирдлари тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини тўплаб, эссе услуби зухурланган хотиралар яратди. Уларда нафақат кундалик ташвишлар ёки ҳаёт иқир-чиқирлари, балки ижодкор шахснинг руҳий олами, кайфияти, дарди, оиласи, шахсий муаммолари ҳам атрофлича жонли тарзда акс эттирилди. Шунга кўра С.Аҳмаднинг “Йўқотганларим ва топганларим” эссе-хотиралари К.Қаҳҳорова, З.Саидносированинг хотираларидан тубдан фарқ қилиб,

курук хотира асар эмас, бадият билан психологик таҳлил унсурлари ҳам қоришиб кетган.

Ш.Холмирзаев “Бинафша хидланг, амаки”, “Одил ака ҳақида ўйласам...”, “Ай, Шухрат акам-а...” эсселарида адабий ҳаётнинг жонли лавҳаларини, йирик сўз санъаткорларининг киффасини муҳрлади. Бу эсселарда маълум шахсларнинг ҳаёти, дунёкараши муаллиф нуқтаи назари билан кашф қилинади. Уларда нафакат тақдирлар, давр тақдири, тарихи ҳам объектив ва ҳаққоний ёритилди. С.Аҳмад қаҳрамонлар характери очишда юмористик услубдан фойдаланса, Ш.Холмирзаев кузатувчанлик, батафсил тасвирийлик, кузатув-мулоҳаза, хотира-мулоҳаза, умумий-мулоҳаза, тафсилотлардан, кистирма эпизодик воқеалар баёнидан фойдаланади. Ш.Холмирзаев эссе қаҳрамонлари нутқида маҳаллий шева унсурлари, диалог, ички монолог, автор баёни сингари бадний тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, ёрқин характерлар яратади. Ш.Холмирзаев қаҳрамон яратиш борасида психологик таҳлил воситаларини олиб кирди. Жумладан, авторнинг ички монологи, руҳий коллизия, психологик портрет, ассоциатив фикрлаш (эслаш, хотирлаш) сингари воситалар.

П.Қодировнинг (“Ўйлар”) баднийларида адабиёт, бадний ижод ҳақидаги илмий-назарий фикрлари бош қаҳрамон сифатида зохир бўлиб, уларда фалсафий мулоҳазакорлик шахсий кечинмалар билан омукталикда намоён бўлади. Демак, ўзбек эссечилигида конкрет шахслар ҳақида ёки ёлғиз муаллифнинг кечинмали мулоҳазалари қаҳрамон сифатида зухурланган эссе намуналари яратилиб, жанр тараққиётини янги поғонага кўтарди. Ўзбек эссечилигида қаҳрамонни бевосита ўз тилидан гапиртириш асосига қурилган эссе намуналарини ҳам кузатиш мумкин. Уларда ёзувчи кўзга кўринмас бошқарувчи, тингловчи сифатида хотиралар оқимини маълум тартибга солиб туради. (Ш.Холмирзаев “Бир окшом суҳбати”). Эсселарда ҳам ривожланиб боровчи ҳаётий воқеалар ва бу воқеалар замирида шаклланган характерлар сюжет чизигини ташкил қилади. Ш.Холмирзаевнинг “Бинафша хидланг, амаки” туркум эсселарида Ў.Умарбеков образи ёзувчининг шахсий кечинмаларини, қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатини, парадоксли мулоҳазаларини, тафсилот сифатида киритилган воқеий ҳикояларни битта жойга уюштирувчи марказ бўлиб хизмат қилган. Эссе композицион тузиллишида табиат лавҳалари, жумладан, йил фасллари, кушлар, ҳайвонот дунёси қаҳрамоннинг кайфияти ва ҳолатини очишдан ташқари, хотира жанрининг муҳим компонентлари фактлар,

хронологик баёни жонлантирувчи шахслар табиатини бўрттириб кўрсатувчи восита бўлиб хизмат этади.

Эссе жанри гарчанд соф адабий жанр сифатида 60-йиллардан эътиборан бадиъа, адабий ўйлар, суҳбат, хотиралар шаклида яшаб келган бўлсада, асосан, 80-90-йилларда бадиий-публицистик йўналиш тариқасида кенг шаклланди. Бу даврда асосан ўзбек эссечилиги хотира, илмий-оммабоп ижод, адабий суҳбат ва диалог, кечинмали ҳикоя, кундалик, автобиография унсурларини мужассам этди. Хулоса қилиб айтганда, ўзбек адабиётида шу кунгача яратилган эссе намуналарида Ғарб ва Шарқ адабиётининг ўзига хос жанрий анъаналари мужассамлашиб, жуда катта ўрганиш манбаи бўлди.

Ўзбек адабиётшунослигида адибларнинг психологик таҳлил маҳорати, психологик тасвир воситалари деярли ярим асрдан бери тадқиқ этиб келинади. Аммо мазкур монографияда Ҳозирги адабий жараёнда машҳур бўлган истеъдодли адибларимиз ижоди, уларнинг янгича психологик тасвир воситаларига мурожаати ўрганилди. Адабий жараён оқар сув мисоли доимо янгиланиб, ўзгариб туради. У баъзида сокин, баъзида пўртанали кечади. Шундай жараён манзаралари ҳақидаги кузатиш ва мулоҳазаларимиз тадқиқотда акс этди. Ундан хулоса ва ҳукм чиқариш эса китобхонлар зиммасида!

Илмий монография

МАРҲАБО ҚЎЧҚОРОВА

БАДИИЙ СЎЗ

ВА

РУҲИЯТ МАНЗАРАЛАРИ

(Эссе, қисса, ҳикоя: тадқиқ ва талқин)

Муҳаррир:

Акрам Деҳқон

Техник муҳаррир:

Ихтиёр Саид

Мусаҳиҳа:

Мадина Абдуллаева

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АИ № 099, 2008 йил 24 мартда берилган.

Теришга 2011 йил 5 июлда топширилди.

Босишга 2011 йил 7 сентябрда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$, «Times New Roman» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозига босилди.

14,5 шарт.б.т. 11,6 ҳисоб нашр.таб.

Адади 600 нусха. 148-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй